ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMANIA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

3

TOMUL 27
IULIE — SEPTEMBRIE
1976

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMANIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament anual este de 100 lei. În ţară, abonamentele se primesc la oficiile poştale, factorii poştali şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii. Revista se poate procura (direct sau prin poştă) şi prin PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, Calea Victoriei 125, sectorul 1, cod poştal 71. 021.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la întreprinderea ILEXIM, Serviciul import-export presă, Calea Griviţei 64—66, P. O. B. 2 001, telex 011 226, Bucureşti, România, sau la reprezentanţii săi din străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Comitetului de redacţie pe adresa: str. I.C. Frimu 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 27 **Nr. 3** **iulie — septembrie 1976**

SUMAR

STUDII

DISCUȚII

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

NOTE ARHEOLOGICE

CRONICA VIEȚII ȘTIINȚIFICE

RECENZII

S C I V A, tomul 27, nr. 3, București, iulie — septembrie 1976, p. 289—430

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 27 | N° 3 | juillet—septembre 1976

SOMMAIRE

COMPTES RENDUS

DESPRE SITUAȚIA POLITICĂ LA DUNĂREA DE JOS ÎN SECOLUL AL XII-LEA

DE

PETRE DIACONU

Cu excepția pasajelor din izvoarele bizantine referitoare la expedițiile constantinopolitane împotriva cumanilor, în anii 1114[1] și 1148[2], nu există nici o altă știre directă privind regiunea Dunării de Jos în prima jumătate a secolului al XII-lea. Asemenea referințe lipsesc și din izvoarele rusești. Ce-i drept, într-unul din ele se înregistrează numele Dristrei[3]. Acest oraș este amintit cu prilejul unei incursiuni ce ar fi fost efectuată la Dunăre de către ruși în 1116. Autenticitatea știrii însă stă sub semnul celei mai mari îndoieli[4].

Cîțiva cercetători[5], punînd preț pe informațiile furnizate de învățatul arab Idrisi[6]—care și-a redactat opera pe la mijlocul secolului al XII-lea — au găsit în geografia acestuia o seamă de localități pe care le-au identificat cînd cu una cînd cu alta dintre așezările dobrogene. Însă, o atentă analiză a datelor cuprinse în lucrarea lui Idrisi ne îndrituiește să afirmăm că în afară de Dristra nici una dintre localitățile din Dobrogea nu e amintită de învățatul arab. Disina lui Idrisi nu este, așa cum s-a presupus, Vicina dunăreană, ci o localitate din interiorul regiunii „ard Brugan"[7], iar Berisklafisa (care, după opinia noastră, trebuie citită Brisklofsa) nu e Pereiaslaveț de la Dunăre, ci Pliskova (Pliska) din nord-

---

[1] Anne Comnène, *Alexaide*, ed. B. Leib, Paris, 1943, XIV, VIII, 1.

[2] I. Cinnamus, Bonn, 1936, p. 93 și N. Choniates, Bonn, 1835, p. 103. În izvoarele bizantine privind invazia cumanilor din 1122, Dunărea este amintită numai cu prilejul traversării ei. De altminteri, zona de desfășurare a ostilităților cumano-bizantine din 1122—1123 este aceea care corespunde bazinului rîului Kamča.

[3] Letopisețul de la Ipatie (*Полное собранiе русскихъ летописей*), II, Sanktpetersburg, 1845, p. 8. (în continuare PSRL).

[4] După părerea lui G.G. Litavrin și A. P. Każdan, Отношения Древней Руси и Византии в XI первой половине XIII в., în *Thirteenth International Congress of Byzantine Studies*, Oxford, 1966, Main Papers, III, p. 9 (extras) știrea s-ar referi la evenimentele legate de Tmutorokan.

[5] De pildă, C.C. Cihodaru, *Litoralul de apus al Mării Negre și cursul inferior al Dunării în cartografia medievală (sec. XII—XIII)*, Studii, 21, 1968, 2, p. 217—229 și I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, III, 1971, p. 162—168. Tot aici și restul bibliografiei.

[6] O ediție critică a părților din această geografie privind regiunile dunărene a apărut sub îngrijirea lui B. Nedkov, България и съседните и земи през XII век според географията на Идриси, Sofia, 1960; vezi și recenzia acesteia la M. Guboglu, RRH, 4, 1965, p. 1 031.

[7] Petre Diaconu, *Despre localizarea Vicinei*, Pontica, III, 1971, p. 279—280. Din PSRL, p. 86, aflăm că kievienii urmărindu-i pe bîrladnici, după ce aceștia jefuiseră Oleșia (de la gura Niprului), i-au ajuns la Dcin, unde i-au învins. Aceasta se întîmpla în 1160. Din aprecierea generală a datelor oferite de cronica rusă ar reieși că Dcin ar fi fost situat undeva la apus de gura Niprului. Totuși, C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, București, 1938, p. 332, socotește că Dcinul din cronica de la Ipatie ar putea fi Măcinul din fața Brăilei. G.I. Bră-

S C I V A, tomul 27, nr. 3, București, iulie—septembrie 1976, p. 293—307

estul Bulgariei[8]. Dealtfel, opera lui Idrisi, privitoare la această parte a continentului european, este plină de confuzii şi inexactităţi[9]. Faptul în sine se datorează împrejurării că informaţiile geografului arab nu au fost luate totdeauna din sursele de prima mînă. În general, învăţatul de la curtea lui Roger al II-lea, s-a documentat prin intermediul negustorilor arabi. Necutreerînd însă regiunile noastre, aceşti negustori n-aveau cum să-şi facă o imagine asupra geografiei regiunii Dunării de Jos, ceea ce — în ultimă instanţă — s-a răsfrînt sub forma unor grave erori în textul şi harta operei lui Idrisi.

În lipsa unor izvoare literare sau sigilografice este greu de precizat care era organizarea administrativă a regiunii Dunării de Jos în secolul al XII-lea. N. Bănescu susţinea că Paristrionul (Paradounavon) a dăinuit pînă la revolta Asăneştilor[10], în timp ce V. N. Zlatarski socotea că termenul de Paristrion (Paradounavon) încetează la mijlocul secolului al XII-lea[11]. B.T. Cîmpina și Eug. Stănescu au opiniat că „de la sfîrşitul veacului al XI-lea pînă la începutul veacului al XIII-lea dominaţia bizantină în Dobrogea a fost relativ stabilă, şi că ea se menţine, în veacul al XII-lea, sub forma sistemului inaugurat de Comneni şi care la Dunărea de Jos se exprimă sub forma autonomiilor orăşeneşti, a imunităţilor cu caracter feudal acordate unor căpetenii, a lărgirii autorităţii bisericeşti locale''[12]. După cum se vede nici pînă în ziua de azi nu s-a ajuns la un consens în ceea ce priveşte statutul politic al ţinuturilor bizantine de la Dunărea de Jos, în secolul al XII-lea.

Din aprecierea puţinelor ştiri literare pe care le avem la dispoziţie, dar bazîndu-ne pe cele arheologice, rezultă că stăpînirea bizantină asupra unora dintre ţinuturile sud-dunărene a devenit foarte precară[13] în prima

---

tianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucureşti, 1935, p. 28, fără a identifica Dcinul cu o anume localitate, opiniază pentru omologarea lui cu unul din porturile dunărene. În sfîrşit, C.C. Cihodaru, în *Istoria României*, II, 1962, crede că Dcin este Vicina dunăreană.

[8] Petre Diaconu, *Autour de la localisation de la Petite Preslav*, RESEE, 3, 1965, 1—2, p. 45—50 şi *Alte precizări în legătură cu valul de piatră din Dobrogea*, SCIV, 19, 1968, 2, p. 360.

[9] Cf. C. Brătescu, *Dobrogea în secolul al XII-lea. Bergean, Paristrion* (*Pagini de geografie medievală*) în AD, 1, Constanţa, 1920, p. 35—38, susţine că această geografie este plină de erori, că nu ne putem întemeia pe distanţele date, că numele sînt în bună parte desfigurate şi că punctele cardinale sunt adesea eronate. Chiar B. Nedkov, *op. cit.*, p. 15, susţine că nu trebuie să se acorde o mare importanţă hărţii lui Idrisi deoarece ea *este plină de erori* (subl. n. — P.D.).

[10] N. Bănescu, *Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas Danube*, în Bizantinisch-Neugriechische Jahrbücher, III, 1922, p. 289. De notat, că sigilul lui Demetrios Katakalon, katepan al Paradounavonului. (N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion* (*Paradounavon*) *et de Bulgarie*, Bucureşti, 1946, p. 95—97, datează cel mai devreme de la sfîrşitul sec. XI.

[11] V.N.Zlatarski, История на българската държава през средните векове, II, Sofia, 1934, p. 457, notă.

[12] B.T. Cîmpina şi Eug. Stănescu, în *Istoria României*, II, 1962, p. 108.

[13] Concluzia lui G.I. Brătianu, *op. cit.*, p. 29: „on peut constater toutefois que la domination byzantine (sur les contrées danubiennes) s'était rétablie avec plus de force sous Comnènes qui ne négligeaient nullement leur frontière septentrionale” nu se bazează pe vreo dovadă oarecare. G.G. Litavrin, *Болгария и Византия*, Moscova, 1960, p. 428, bazîndu-se pe descoperirile numismatice şi sigilografice, respinge punctul de vedere potrivit căruia stăpînirea bizantină din Dobrogea se prezenta sub forma unei puteri fantomă. În fapt, dacă ne-am întemeia pe descoperirile numismatice şi sigilografice ar trebui să admitem că stăpînirea bizantină asupra Dobrogei era mai puternică în secolul al XI-lea, decît în secolul al XII-lea.

jumătate a secolului al XII-lea desigur, ca urmare a atacurilor cumane. Fireşte, regiunile mai lovite de incursiunile lor trebuie să fi fost cele ale platformei prebalcanice[14]. Lipsa unor puternice garnizoane pe linia Dunării dintre Porţile de Fier şi Dristra a atras după sine slăbirea frontierei, într-atît — încît — în prima jumătate a secolului al XII-lea ea putea fi încălcată oricînd[15]. Nicetas Choniates, referindu-se la un moment ce poate fi plasat pe la 1154, spunea că cumanii treceau acum cu uşurinţă Dunărea spre a jefui ţinuturile invadate, ca apoi să se retragă nestingheriţi[16].

Astfel prezentîndu-se lucrurile, nu e de mirare că autoritatea constantinopolitană era ca şi inexistentă într-o mare parte a fostului Paradounavon, mai ales în timpul domniei lui Ioan al II-lea Comnenul (1118—1143). Cinnamus[17], referindu-se la un eveniment din 1148 spunea despre „cîmpiile'' sud-dunărene că erau „pustiite şi nelocuite de demult'' şi că un barcagiu de la Demnitzikos l-ar fi mustrat chiar pe împăratul Manuel I Comnenul deoarece nu a manifestat grijă faţă de situaţia de la Dunăre[18].

Consideraţiile de pînă acum nu vizează însă teritoriul de la gurile Dunării. Acesta a continuat să fie ţinut, mai mult sau mai puţin, ferm în mîinile bizantinilor[19].

Prezenţa bizantină la gurile Istrului era dictată de necesităţi economice[20], dar şi de raţiuni de ordin politic[21]. Se ştie că împăraţii Comneni, începînd cu Alexie şi terminînd cu Andronic, au căutat să menţină tot timpul relaţii de prietenie cu cnezii ruşi. Alianţa cu cnezatele ruseşti le-a fost necesară bizantinilor întîi spre a tempera zelul războinic al cumanilor, iar apoi spre a ţine în şah Ungaria, duşman de temut al Contantinopolului, mai ales la mijlocul secolului al XII-lea. În fapt, acum asistăm la depănarea tradiţionalei diplomaţii bizantine, vizînd atîţarea unora împotriva altora. Oare nu este elocventă în privinţa acestora admiraţia lui Eustathie al Thessalonicului faţă de ***neasemuita artă a lui Manuel de a-i învrăjbi pe duşmani***?[22].

---

[14] Se ridică întrebarea de ce în secolul al XII-lea Dobrogea a fost mai ferită de incursiunile cumanilor decît platforma prebalcanică. Poate că această situaţie se datorează faptului că ea a fost mai bine apărată de către bizantini.

[15] V. Tăpkova-Zaïmova, *Quelques particularités dans l'organisation militaire des régions du Bas-Danube et la politique byzantine aux XIe—XIIe siècles*, în *Etudes de civilisation médiévale (XIe—XIIe siècles)*, Poitiers, 1974, p. 674, susţine că la mijlocul secolului al XII-lea graniţa dunăreană a Bizanţului nu era mai bine păzită decît în secolul anterior.

[16] N. Choniates, *ed. cit.*, p. 124, 3—7.

[17] Cinnamus, *ed. cit.*, p. 93.

[18] *Ibidem*.

[19] Vezi, *supra*, nota 14.

[20] Din totdeauna bizantinii au găsit în zona gurilor Dunării un bun teren pentru desfăşurarea activităţii lor economice. Pe de altă parte, stăpîni pe această zonă ei puteau întreţine, cu mai multă uşurinţă, relaţii comerciale cu lumea nord-pontică. Asupra relaţiilor economice dintre Bizanţ şi lumea rusească din aceste vremuri, vezi M.V. Levčenko, Очерки по истории русско-византийских отношений, Moscova, 1956, p. 429—471.

[21] Chiar şi căsătoria din 1104 a surorii principelui Vladimir al Haliciului cu Isaac Comnenul (fiul lui Alexis I Comnenul şi tatăl lui Andronic I Comnenul) trebuie să fi avut un mobil politic (vezi, G. G. Litavrin şi A. P. Každan, *op. cit.*; Cf. O. Jurevicz, ***Aus der Geschichte der Beziehungen zwischen Byzanz und Rußland in der zweiten Hälfte des 12. Jhs.***, în Byzantinische Beiträge, Berlin, 1964, p. 345.

[22] *Eustathie Metropolitae Thessalonicensis opuscula*, ed. Tafel, Frankfurt am Main, 1832, p. 199.

Să reţinem deci ! În secolul al XII-lea bizantinii au acordat o deosebită atenţie relaţiilor cu cnezatele ruseşti. Dar pentru a duce o eficace politică nord-pontică, ei trebuiau să fie prezenţi într-o formă sau alta la gurile Dunării chiar în împrejurările în care, din cauza cumanilor, autoritatea lor era şubredă în restul fostei provincii Paradounavon. În linii mari, acesta era peisajul politic al ţinuturilor de la Dunărea de Jos în prima jumătate şi la mijlocul secolului al XII-lea.

Ce-i drept, în privinţa dominaţiei cumanilor asupra acestor regiuni nu există vreun izvor literar bizantin care să ne dea o ştire directă. Ne grăbim să adăugăm însă că incursiunile cumanilor din prima jumătate şi de la mijlocul secolului al XII-lea în regiunile bizantine aflate la miazăzi de Istru, nu se pot explica dacă nu s-ar admite că ei îşi aveau bazele de plecare în ţinuturile situate imediat la miazănoapte de fluviu. Că cumanii încă mai stăpîneau aceste regiuni către sfîrşitul celui de-al şaselea deceniu al secolului al XII-lea, reiese, socotim noi, şi din menţiunea unei cronici privind fuga lui Ivanko Rostislavici Berladnik „în oraşele de lîngă Dunăre" Иванъ же тогда уполололошився ѣхавъ поле кѣ половцемѣ и шедѣ съ половци и ста в городѣхъ Подунаискыхъ и изби двѣ кубoрѣ и взя товара иного в нею и накоятся рыбаловом Галичьхкымь[23]. (Ivanko Rostislavici Berladnik s-a dus la cumani în oraşele de la Dunăre şi a jefuit două corăbii, luînd multă marfă şi lovind pe pescarii de la Halici). Din acest pasaj reiese că regiunea în care s-a retras Ivanko a fost Moldova ; de asemenea mai rezultă că în Moldova acelor vremuri existau oraşe, ceea ce nu este certificat însă de cercetările arheologice. În consecinţă, ne întrebăm dacă aci nu este vorba mai de grabă de „aşezarea" lui Ivanko în Moldova, regiune controlată de cumani, aflată *lîngă* „oraşele de la Dunăre", adică lîngă Dobrogea. Se ştie doar că numai cu 100 de ani mai înainte, ţinuturile paristriene erau cunoscute sub numele de „*regiunea oraşelor de la Dunăre*"[24]. Spre o astfel de presupunere ne îndeamnă şi o frază din cronica Voscresenscaia[25] referitoare la acelaşi eveniment în care se precizează că Ivanko *ста под городы дунаискыми* (s-a aşezat lîngă oraşele de la Dunăre)[26]. Dealtfel, ecoul acestei denumiri se mai păstra încă la mijlocul secolului al XII-lea ; de pildă, Nicolaos <Nil> Doxopatris, referindu-se la drepturile patriarhiei din Constantinopol

---

[23] PSRL, II, p. 83—84.

[24] Vezi, E. Stănescu, *Denumirile bizantine ale regiunii de la Dunărea de Jos în secolele X—XII şi sensul lor istoric*, SCIV, 19, 1968, 3, p. 469—491.

[25] PSRL, VII, p. 70.

[26] Redarea sensului exact al părţilor din cronicile ruseşti, folosite de noi, aparţin lui Ioan Sykora, cercetător la Institutul de istorie „N. Iorga" din Bucureşti, căruia îi aducem pe această cale mulţumirile noastre. Din pasajul cronicii de la Ipatie rezultă, după cum s-a văzut, că la mijlocul secolului al XII-lea negustorii ruşi veneau cu corăbiile lor pînă la Dunăre şi că de aici ei îşi procurau peştele (probabil sturioni). În fond, avem de-a face cu acelaşi fenomen economic care caracterizează şi epocile mai tîrzii, aşa cum a remarcat-o, dealtfel, Al. Grecu (P.P. Panaitescu), *Despre începuturile relaţiilor româno-ruse*, Studii, II, 1949, 3, p. 98. Cît priveşte circulaţia corăbiilor haliciene pe Dunăre ea nu poate fi luată drept un argument pentru o stăpînire a cnezatului de Halici asupra acestei regiuni. În textul citat de noi este vorba de *кубаре* despre care V. T. Paşuto, Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, Moscova, 1950, p. 168, susţine că erau corăbii maritime. În acest caz cele două corăbii haliciene, jefuite de Ivanko, ar pleda mai degrabă pentru existenţa unui negoţ maritim practicat de halicieni (poate prin mijlocirea căii navigabile a Nistrului) decît pentru o stăpînire haliciană în regiunile limitrofe Dunării.

asupra eparhiilor din Imperiul bizantin, menţionează că acesteia i se supun şi παρίστριοι πόλεις (oraşele paristriene)[27].

Începînd cu anul 1159[28] cumanii şi-au deplasat centrul de greutate în regiunile Niprului. Din acest moment şi pînă în 1186, fiind în conflict cu ruşii, ei nu-i vor mai deranja pe bizantini[29]. Drept urmare, la sud de Dunăre se va produce un reviriment economic. În unele aşezări, distruse mai înainte, va reîncepe vieţuirea[30]. La Niculiţel, nu departe de Isaceea (Noviodunum), se va dezvolta chiar o viaţă monahală[31].

Ce s-a întîmplat însă în ţinuturile nord-dunărene după plecarea cumanilor? Cîţiva cercetători au opiniat că Moldova a căzut sub stăpînirea Haliciului[32]. Mai mult decît atît, unii au încercat să „demonstreze" că despre o stăpînire a Haliciului asupra Moldovei se poate vorbi încă din prima jumătate a secolului al XII-lea[33]. Ca dovadă s-a adus, între altele, faimoasa „Diplomă bîrlădeană" din 1134 prin care se acorda locuitorilor Mesembriei unele privilegii comerciale în Moldova[34]. Numai că această diplomă, pusă pe seama lui Ivanko Rostislavici Berladnik, s-a dovedit a fi un fals[35].

---

[27] Migne = *Patrologia Graeca*, CXXXII, col. 1 105. Cf. Constantin Erbiceanu, *Ordinea scaunelor patriarhale de Nil Doxopatris*, BOR, XXXI, 1907—1908, 11, p. 1 220—1 231 şi vol. 12, p. 1 339—1 354; cf. *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, ed. întocmită de Al. Elian şi Ş. Tanaşoca, Bucureşti, 1975, p. 163—165.

[28] În acest an are loc o invazie la sud de Dunăre (Cinnamus, p. 201).

[29] Fapt remarcat şi de P. Ş. Năsturel, *Valaques, Coumans et Byzantins sous le régime de Manuel Comnène*, Byzantina, I, Thessalonique, 1969, p. 184, care citează următoarele cuvinte rostite de Eustathie de Thessalonique: „L'arc scythique ne fonctionne pas et sa corde, tendue inutilement retentit". Desigur, prin sciţii din acest pasaj sînt indicaţi cumanii, aşa cum, dealtfel, o remarcă şi P. Ş. Năsturel.

[30] Nu este exclus ca şi vieţuirea de la Dinogetia-Garvăn, materializată în aşa numitele *bordeie incendiate* să fi reînceput tot în vremea domniei lui Manuel (Petre Diaconu, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 387—394). Acest fenomen se va face simţit şi în unele aşezări sud-dunărene de la vest de Silistra. Pentru edificare vom cita cazul aşezării de la Stârmen (sud-vest de Ruse), unde încep să circule monedele lui Manuel I Comnenul. Cf. Urszula Dymaczewska, *Ceramika za osady sredniowiecznei w Styrmen, okreg Ruse* (*Bulgaria*), în Slavia Antica, XIX, 1972, tabelul de la p. 212.

[31] Petre Diaconu, *Din nou despre încadrarea cronologică a valului şi a mănăstirii de la Niculiţel*, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 101—106. Tot acolo vezi şi restul bibliografiei. În nota 29 din acest articol ne întrebam dacă acel *călugăr scit* „originaire des hautes montagnes du Danube" ajuns undeva în Bizanţ în a doua jumătate a secolului al XII-lea (cf. Jean Darrouzès, REB, 30, 1972, p. 224), n-a venit cumva dintr-o mănăstire de felul aceleia de la Niculiţel.

[32] Vezi C. Cihodaru, *Istoria românilor*, II, 1962, p. 100—103, 108. Printre cei care au pledat pentru o stăpînire a Moldovei de către halicieni în secolul al XII-lea, dar fără a aduce vreo dovadă, se numără şi Ioachim Lelewel, *Géographie du Moyen Âge*, III—IV, Breslau, 1852, p. 166—167. O poziţie analogă manifestă şi V. Tăpkova-Zaïmova, *Долни Дунав-Гранична зона на Византииския запад*, Sofia, 1976, p. 182.

[33] V.T. Pašuto, *op. cit.*, p. 171; E. Frances, Studii, VIII, 1955, 3, p. 65.

[34] Printre cei ce s-au întemeiat pe această diplomă se numără şi M. V. Levčenko, *op. cit.*, p. 438. Pentru restul bibliografiei vezi P.P.Panaitescu, *Din nou despre diploma bîrlădeană din 1134*, Romanoslavica, XIII, 1966, p. 86, în special notele 2 şi 5.

[35] I. Bogdan, *Diploma bîrlădeană din 1134 şi principatul Bîrladului*, ARMSI, tom. XI, seria a II-a, 1889. În aşa-zisa *Diplomă bîrlădeană* se aminteşte de un Малому Галич (Haliciul mic) care este identificat de cei ce cred în autenticitatea documentului cu Galaţi. Haliciul Mic, se vrea a fi oponentul toponimic al Haliciului Mare aflat la nord de Prutul Superior. Ne grăbim să adăugăm, că de vor fi existat două toponimice cu acelaşi nume, deosebite însă printr-un determinativ cu înţeles opus: mare—mic, vechi—nou, din deal—din vale, de sus—de jos, ele trebuiau să se afle unul lîngă celălalt şi nu la o distanţă de sute de kilometri. Asupra acestei legi toponomice, vezi Petre Diaconu, *Autour de la localisation* ...,p.54.

Alt argument a fost căutat în referinţele din anul 1148 ale lui Cinnamus privind „muntele" Tenuhormon (în fapt, o colină de prin Teleorman) care „ţine pînă la hotarele Tauroscythiei"[36]. Întrucît — susţin aceşti cercetători — prin Tauroscythia era desenat Haliciul, nu există nici o îndoială că în 1148[37] Moldova şi chiar Muntenia răsăriteană s-ar fi aflat în graniţele amintitului cnezat. Altminteri, adaugă aceiaşi cercetători, fraza lui Cinnamus, potrivit căruia „muntele Tenuhormon ţine pînă la hotarele Tauroscythiei", ar rămîne fără înţeles[38]. Acestor istorici le-a scăpat însă din vedere că prin Tauroscythia din cronicile bizantine nu este designat totdeauna Haliciul sau vreun alt cnezat rusesc. De pildă, Cinnamus, se foloseşte de această expresie şi în situaţiile cînd vrea să indice întreg spaţiul nord-dunărean şi nord-pontic de la sud şi est de munţii Carpaţi. Dealtfel, într-un loc al cronicii sale, referindu-se la Halici, cronicarul bizantin ţine să precizeze că acesta este o regiune a Tauroscythiei[39]. Aşadar, indicarea de către Cinnamus a ţinuturilor noastre prin termenul de Tauroscythia nu poate constitui un argument pentru apartenenţa Moldovei în secolul al XII-lea la cnezatul Haliciului.

În sfîrşit, ultimele „dovezi" pentru teza stăpînirii haliciene asupra Moldovei sînt luate din izvoarele ruseşti şi bizantine privind prezenţa la Dunăre a unor principi ruşi de genul lui Ivanko Rostislavici. În ce constau aceste „dovezi" se va vedea mai încolo. Deocamdată să reţinem că Ivanko, venind la Dunăre, s-a aşezat *nu* într-un ţinut rusesc, ci într-unul românesc controlat de cumani la aceea dată[40]. Dealtfel, ***atîta vreme cît în regiunile danubiene se aflau cumanii nu se poate vorbi despre o stăpînire haliciană în Moldova şi răsăritul Munteniei.***

Halicienii n-au intrat în posesia ţinuturilor nord-dunărene nici măcar după retragerea cumanilor, în 1159[41]. Cei care şi-au asumat controlul spaţiului nord-dunărean, au fost bizantinii. O indicaţie în această privinţă găsim în spusele lui Cinnamus, potrivit cărora Manuel I Comnenul a dat principelui Vasilko — drept feudă — un teritoriu παρὰ τὸν Ἴστρον

---

[36] Cinnamus, *ed. cit.*, p. 94, 11—12.

[37] Pasajul conţinînd expresia „Tenuhormon care ţine pînă la graniţele Tauroscythiei" se referă la invazia cumanilor din 1148.

[38] Cel care s-a folosit de acest pasaj din cronica lui Cinnamus pentru a „demonstra" stăpînirea Haliciului şi în răsăritul Munteniei a fost E. Frances, *op. cit.*, p. 68—69.

[39] Cinnamus, p. 1, 15, 15—16 (ἤδη τὸν κατὰ Γαλίτζης χώρας Ταυροσκυθικῆς).

[40] Vezi *supra*, nota 23. Menţiunea din cronica de la Ipatie (PSRL, II, p. 20) în temeiul căreia unii cercetători (vezi. E. Frances, *op. cit.*, p. 65) vorbesc despre o prezenţă a lui Ivanko Rotislavici la Dunăre în 1144 şi drept urmare, despre o stăpînire haliciană asupra Moldovei în aceste vremuri nu este interpretată corect. În cronica rusească se spune că Ivanko a ajuns la Dunăre şi *nu* că el a rezidat acolo. Şi chiar dacă Ivanko ar fi fugit în 1144 „la Dunăre", adică în Moldova cu intenţia de a sta acolo, el ajungea într-un teritoriu controlat de cumani şi *nu* de halicieni. Despre venirile lui Ivanko Rostislavici la Dunăre, vezi E. Frances, *op. cit.*, p. 65—67. Cf. şi precizările cronologice ale lui A. A. Bolşacov-Ghimpu, *Episcopi, ortodocşi din ţările române în secolul al XIII-lea* în „Glasul bisericii", XXX, 1971, 1—2, p. 119.

[41] Vezi *supra*, p. 5.

și că mai tîrziu, în 1165, același teritoriu a fost cedat — tot ca feudă — lui Vasilko, care s-a așezat aici cu familia și armata sa[42].

Acest teritoriu[43], corespunzînd Moldovei trebuie să fi fost unul și același cu ținutul în care a ajuns Ivanko Rostislavici Berladnik[44]. Poate că intețirea circulației monetare în regiunile nord-dunărene în vremea lui Manuel I Comnenul[45] să se datoreze și extinderii autorității bizantine în zonele respective[46]. Pînă unde se va fi întins spre nord regiunea din Moldova controlată de bizantini este greu de precizat[47]. Oricum, ținuturile din stînga Dunării (Oltenia, Muntenia și Moldova), stăpînite de bizantini în a doua jumătate a secolului al XII-lea, erau locuite prin excelență de români, ceea ce se va vedea din interpretarea unor știri oferite de Cinnamus și Choniates.

În anul 1164 Andronic I, vărul lui Manuel I Comnenul, evadînd din închisoare, a luat drumul Haliciului, încercînd să ajungă la ruda sa cneazul Iaroslav Osmomysl (1153—1187). Fugarul a făcut o haltă la Mesembria[48], pe malul vestic al Mării Negre. Acolo a căpătat niște călăuze ca să-i arate calea spre Halici. Continuîndu-și drumul la un moment dat el este prins de vlahi. Dar iată ce ne spune în privința aceasta însuși cronicarul: ἀλλ'ὅτε τοῦ δειμαίνειν ἀπεῖχεν Ἀνδρόνικος ὡς ἤδη τὰς χεῖρας τῶν διωκόντων λαθὼν καὶ τῶν τῆς Γαλίτζης ὁρίων λαβόμενος . . . τότε δηρευτῶν ἐμπίπτει ταῖς ἄρκυσι· συλληφθεὶς γὰρ παρὰ Βλάχων, οἷς ἡ φήμη τὴν αὐτοῦ φθάσασα φυγὴν ὑφηγήσατο, εἰς τοὐπίσω πρὸς βασιλέα πάλιν ἀπήγετο[49]. Și cînd Andronic a încetat să se mai teamă, ca și cum scăpase din mîinile urmăritorilor și ajunse la hotarele Galiției...atunci cade în capcanele vînătorilor. Căci prins de vlahi, la care ajunsese zvonul despre fuga lui, era

---

[42] Cinnamus, p. 236, 18—23. După știința noastră primul dintre istorici care a remarcat semnificația acestui pasaj din cronica lui Cinnamus a fost N. Bănescu, *La domination byzantine sur le Bas-Danube* (*Contribution à l'histoire de Byzance et des pays post-byzantins*), Bulletin de la section historique, XIII, 1927, p. 21; cam în aceleași vremuri bizantinii și-ar fi întins stăpînirea și asupra altor regiuni din nordul pontic; vezi N. Bănescu, *La domination byzantine à Matrecha* (*Tmutorokan*) *en Zichie, en Khazarie et en „Russie" à l'époque des Comnènes*, Bulletin de la Section historique, XXII, 1941, 2, p. 37—77; vezi și P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, *loc. cit.*, cum și punctul de vedere al lui A. Soloviev, *Domination byzantine ou russe au nord de la Mer Noire à l'époque des Comnènes*, în Akten des XI. Internationalen byzantinischen Kongresses, Münich, 1960, p. 578—580.

[43] E. Frances, *op. cit.*, p. 69, ne lasă să înțelegem că teritoriul în cauză s-ar fi aflat la sud de Dunăre, potrivindu-se din acest punct de vedere cu poziția lui P. Mutafciev, Избрани произведения, II, Sofia, 1973, p. 186—187.

[44] Nu este exclus ca la un moment dat Ivanko să fi devenit un pion al politicii bizantine din spațiul carpato-pontic. Că Ivanko avea anume legături cu Bizanțul o dovedește însuși faptul că în 1161 (sau 1162) el pleacă la Thessalonic, unde, de altminteri, și-a găsit sfîrșitul prin otrăvire (PSRL, II, p. 91).

[45] Monedele aparținînd lui Manuel I Comnenul, găsite în stînga Dunării și îndeosebi în sudul Moldovei, sînt mai numeroase decît monedele emise de Ioan al II-lea Comnenul.

[46] Asupra circulației monedelor bizantine din secolul al XII-lea în sudul Basarabiei, vezi V. V. Kropotkin, în Изд-во АН СССР, САИ, вып. Е—4—4, Moscova, 1962, p. 9. și P.O. Karișkovski, în MAC II, 7, 1971, Odesa.

[47] D. Onciul, *Originile principatului Moldovei* (*Scrieri alese*), I, ed. îngrijită de Aurelian Sacerdoțeanu București, 1968, p. 669, nota 20 crede că în acea vreme frontiera nordică a stăpînirii bizantine se afla prin Bucovina. Cam același punct de vedere îl exprimă și Ion I. Nistor, *Emanciparea politică a daco-romanilor din Transdunavia*, ARMSI, seria a III-a, tom. XXIV, mem. 17, 1942, p. 16 (extras).

[48] N. Choniates, ed. cit., p. 170.

[49] *Ibidem*, p. 171.

dus din nou înapoi la împărat[50]. În realitate, Andronic a reuşit, în cele din urmă, să scape de sub escortă şi să ajungă la halicieni[51].

Unii istorici au opiniat că evenimentele legate de evadarea lui Andronic s-ar fi consumat în nord-estul Peninsulei Balcanice[52]. Printre aceştia se numără şi G. Murnu[53], care-şi argumenta punctul de vedere plecînd de la următoarele premise: la data fugii lui Andronic, frontiera imperiului se afla pe Dunăre, iar ţinuturile de la nord de fluviu erau controlate de cumani. În consecinţă, ar fi de neconceput ca nişte români de lîngă Halici, despărţiţi de imperiu prin *Cumania*, să fi putut primi de la bizantini ordinul de a-l aresta pe Andronic[54].

Înainte de toate se cuvine să facem precizarea că regiunea de la miazănoapte de Dunăre nu constituia la acea dată (anul 1164) un teritoriu controlat de cumani. Ea era, aşa cum s-a menţionat[55] mai degrabă, stăpînită de bizantini decît de către cumani. Prin urmare, românii din cuprinsul amintitei regiuni puteau primi oricînd şi orice fel de ordine din partea administraţiei constantinopolitane.

Dar nodul problemei nu stă în această chestiune, ci în interpretarea pasajului din Nicetas Choniates. Falsa impresie că se află deja *în* sau *lîngă* graniţele haliciene nu se putea zămisli în mintea lui Andronic decît după traversarea frontierei dintre Bizanţ şi cnezatul Haliciului. Teza lui Murnu ar căpăta valabilitatea numai dacă această frontieră s-ar fi găsit undeva la sud de Dunăre. Într-o atare situaţie, Andronic putea, într-adevăr, să nu observe limita exactă între cele două „ţări" şi ca atare să se rătăcească. Admiţînd însă — împreună cu G. Murnu — că frontiera era pe Dunăre şi că prinderea lui Andronic s-a produs la sud de aceasta, ar însemna să admitem că fugarul a confundat un oarecare rîu din Peninsula Balcanică (luîndu-l drept graniţă dunăreană a imperiului) cu celebrul Istru. Desigur, este de neconceput ca iscusitul Andronic să comită o astfel de eroare, iar aceasta tocmai în condiţiile în care era însoţit şi de „călăuze" originare din părţile locului[56]. Prin urmare, ca să capete înţeles relatarea lui Choniates trebuie să se admită că „frontiera" bizantino-haliciană se găsea undeva în nordul Moldovei şi că „rătăcirea" lui Andronic, care a avut drept urmare prinderea lui de către români, s-a produs tocmai

---

[50] Am reprodus aici traducerea din *Fontes Historiae Daco-Romanae, ed. cit.*, III, p. 251.

[51] N. Choniates, *ed. cit.*, p. 171, 10—172, 21.

[52] C. Daicoviciu, „Tribuna", 14, 38(712), 17 septembrie 1970, p. 4; 40 (714), 1 octombrie 1970; ceva mai înainte acelaşi istoric opinia că *există bănuiala unei confuzii la Choniates şi anume aceea că cronicarul bizantin a încurcat evenimentele legate de fuga prinţului în Asia Mică, cu cele întîmplate cu ocazia evadării sale spre Halici*. Un punct de vedere nehotărît exprimă Aurelian Sacerdoţeanu, *Consideraţii asupra istoriei românilor în evul mediu*, Bucureşti, 1936, p. 241 (care datează evenimentele în 1165); G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 29; E. Frances, *op. cit.*, p. 73; idem, *Les relations russo-byzantine au XIIe siècle et la domination de Galicie au Bas-Danube*, Bizantinoslavica, XX, 1959, 1, p. 59—60 şi N. Mihăescu, *Influenţa grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, Bucureşti, 1966, p. 305—306.

[53] G. Murnu, *Les roumains de la Bulgarie médiévale*, Balcania, I, 1938, p. 5, nota 1.

[54] *Ibidem.*

[55] Vezi *supra*, p. 7.

[56] Vezi *supra*, nota 48.

în aceste ţinuturi[57]. Cu alte cuvinte, cei ce l-au prins pe Andronic I au fost românii din Moldova.

Din analiza textului lui Choniates reiese că vlahii care l-au capturat pe Andronic au îndeplinit o faptă de armă. Pe bună dreptate s-a subliniat acum cîţiva ani ca ,,le terme de θερευτής employé pour les Vlaques de 1164—1165 a une forte résonnance militaire''[58]. Faptul în sine este de o importanţă deosebită deoarece el ni-i arată pe vlahii din stînga Dunării avînd în cadrul Imperiului bizantin oarecum acelaşi statut politico-militar ca şi vlahii dintre Haemus şi Istru[59]. Despre aceştia din urmă ştim că erau organizaţi milităreşte, îşi aveau şefii lor[60] şi că primeau unele sarcini ca de exemplu, paza pasurilor din munţi, supravegherea Dunării[61] etc. Ei erau un fel de grăniceri la ,,frontierele'' nordice ale Bizanţului. Oricum ar fi, noi credem că pasajul din cronica lui Choniates, referitor la fuga şi la prinderea lui Andronic, oferă o dovadă în plus pentru teza potrivit căreia cea mai mare parte a Moldovei se afla în a doua jumătate a secolului XII-lea sub jurisdicţia Imperiului constantinopolitan.

---

[57] Printre cei care au socotit că prinderea lui Andronic de către vlahi a avut loc în stînga Dunării se numără între alţii: Radu Rosetti, *Statul bîrlădean*, Revista nouă, II, 1889, p. 472; Al. Philippide, *Barangii în istoria românilor şi în limba românească*, Viaţa românească, 3 martie, 1916, p. 230, notă; idem, *Originea românilor*, I, Iaşi, 1923, p. 713 (tot aici şi altă bibliografie); C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 333; Ion I. Nistor, *op. cit.*, p. 15; Al. Grecu (P. P. Panaitescu), *Despre începuturile...*, p. 99; P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti, 1969, p. 256 susţine că e vorba de vlahii din nordul Moldovei. De notat că acelaşi istoric în *Despre începuturile...* p. 99, se referă la o stăpînire a Moldovei de către cumani, la data prinderii lui Andronic; Şt. Pascu în *Istoria României*, II, 1962, p. 110 susţine că românii care l-au arestat pe Andronic erau din sudul Moldovei sau din estul Munteniei; vezi şi Al. Elian, *Les rapports byzantino-roumains*, Byzantinoslavica, 19, 1958, 2, p. 215, în special, nota 12, unde înclină să creadă că Andronic a fost capturat de românii din Moldova, cum şi G. C. Litavrin, *Влахи византийских источников 10—13 вв*, *Юго-восточная Европа в средние века*, Chişinău, 1972, p. 103. În ce-l priveşte pe Xenopol, el nu s-a pronunţat asupra acestei chestiuni. Şi, totuşi, C. Daicoviciu (,,Tribuna'', XIVI, 38 (712) scrie următoarele: ,,După cît se pare, Xenopol a fost unul dintre aceia cărora ştirea (despre prinderea lui Andronic de către Vlahii (din Moldova— P.D.) li s-a părut oarecum exagerată şi ca atare a căutat s-o facă acceptabilă''. La locul indicat de C. Daicoviciu, istoricul D. A. Xenopol (*Istoria românilor*, II, f.a. p. 204—205 (ediţie îngrijită de I. Vlădescu) vorbeşte nu despre prinderea lui Andronic de către vlahi, ci despre hotarele sudice ale Haliciului pe care le fixează ,,pînă pe la judeţele Vasluiului, Romanului şi Bacăului''. D. Onciul (*Scrieri istorice*, I, 1968, p. 689, nota 20) a făcut bine cînd l-a combătut pe Xenopol pentru o atare opinie (întemeiată, dealtfel, pe datele faimoasei diplome bîrlădene), dar a greşit cînd l-a criticat pentru faptul că acesta ,,înfăţişează lucrul ca şi cum Andronic ar fi fost prins cînd ,,vroia să fugă către ducatul Galiţiei''.

[58] E. Stănescu, *Les «Βλάχοι» de Kinnamos et Choniatès et la présence militaire byzantine au nord du Danube sous les Comnènes*, RESEE, 9, 1971, 3, p. 587.

[59] Asupra ,,virtuţilor'' militare ale vlahilor sud-dunărene, cf. E. Stănescu, *op. cit.* p. 529.

[60] De pildă, Poudilos pomenit de Anna Comnena, II, *ed. cit.*, 1943, p. 193 era un şef militar care avea ca sarcină supravegherea unui vad al Dunării. Vezi, de asemenea, B.T. Cîmpina, *Influenţa bizantină la Dunărea de Jos în lumina recentelor cercetări efectuate în România*, *Scrieri istorice*, I, Bucureşti, 1973, p. 21, nota 42, unde se spune că acest Poudilos împlinise ,,deci rolul unui comandant afectat apărării malurilor Dunării''.

[61] Din Nicetas Choniates, *ed. cit.*, p. 482, 5—7, aflăm că vlahii aveau o mulţime de fortăreţe în munţi. Asupra statutului militaro-politic al vlahilor din Munţii Haemus şi din platforma prebalcanică putem să ne facem o idee plecînd de la informaţia lui N. Choniates, *ed. cit.*, p. 482, 14—15, potrivit căreia unul din motivele răscoalei Asăneştilor a fost refuzul împăratului Isaac al II-lea Angelos să acorde lui Petru şi Asan drepturi militare egale cu cele acordate bizantinilor.

După cum ne informează Cinnamus, în anul 1166 Manuel I Comnenul a organizat o expediţie de anvergură împotriva ungurilor. Împăratul, hotărîndu-se să-i atace pe maghiari printr-un loc de unde aceştia n-au fost atacaţi niciodată, a recurs la o stratagemă. În timp ce prinţul Bela, alias Alexis, pus în fruntea unei oşti, avea drept misiune să distragă atenţia maghiarilor în dreptul Sirmiumului de pe Dunăre, Leon Batatzes,,... ...... ἑτέρωθεν στράτευμα ἐπαγόμενον ἄλλο τε συχνὸν καὶ δὴ καὶ Βλάχων πολὺν οἴμιλον, οἳ τῶν ἐξ Ἰταλίας ἄποικοι πάλαι εἶναι λέγονται ἐκ τῶν πρὸς τῷ Εὐξείνῳ καλουμένῳ πόντῳ χωρίων ἐμβαλεῖν ἐκέλευεν εἰς τὴν Οὐννικήν, ὅθεν οὐδεὶς οὐδέποτε τοῦ παντὸς αἰῶνος ἐπέδραμε τούτοις''[62].
Aducea altă oaste numeroasă din altă parte, ba chiar şi o mare mulţime de vlahi despre care se spune că erau colonii de demult ai celor din Italia, ii poruncea să năvălească în ţara hunilor dinspre ţinuturile de lîngă Pontul zis Euxin, de unde nimeni nu a năvălit asupra lor[63]. Operaţiune condusă de Leon Batatzes s-a desfăşurat în cele mai bune condiţii; bizantinii au pustiit tot ceea ce au întîlnit în cale; au fost omorîţi mulţi duşmani, iar alţii au căzut prizonieri. Manuel I Comnenul, vroind să repete succesul surprinzătoarei lui manevre strategice, a trimis o a treia armată, de data aceasta sub comanda generală a lui Ioan Doukas ca să atace Transilvania din părţile unde se învecina cu Tauroscythia[64]. Întreprinderea s-a soldat cu un nou succes. Bizantinii au pătruns în satele transilvănene luînd o bogată pradă cum şi numeroşi ostateci[65].

Ştirea lui Cinnamus despre expediţia lui Ioan Doukas îşi găseşte o replică într-o epigramă din Codex 524 al Bibliotecii Marciene, publicată de Sp. Lampros[66] şi comentată de Gy. Moravcsik[67]. Din conţinutul epigramei aflăm că armata lui Doukas a traversat Dunărea pe la Vidin[68]. Întrucît însă Vidinul se află aproape de Porţile de Fier, înseamnă că trupele lui Doukas n-au intrat în Transilvania prin părţile apropiate de Tauroscythia aşa cum ne informează Cinnamus. Sîntem deci în faţa unei nepotriviri de informaţie. Ea ar putea fi înlăturată numai dacă s-ar admite că în textul din Marcianus 524 s-a strecurat o greşeală de copist, scriindu-se Vidin, în loc de Vicin (Vicina, Vicinà, Dicin, Dicina)[69]. Trecînd Dunărea pe la Vicina, armata lui Doukas putea, într-adevăr, ataca Transilvania prin părţile care se învecinau cu Tauroscythia[70].

---

62 Cinnamus, *ed. cit.*, p. 260, 7—12.

63 Traducerea din *Fontes...*, III, p. 239.

64 Cinnamus, *ed. cit.*, p. 260, 18—24.

65 *Ibidem*, p. 261, 3—5.

66 Sp. Lampros, Νέος Ἑλληνομνήμων, 8, 1911, p. 178—179, no. 337, apud P. Ş. Năsturel, *op., cit.*, p. 190.

67 Gy. Moravcsik, Σημειώσεις εἰς τὰ καλλιτεχνικὰ μνημεῖα τῶν Οὐγγροβυζαντινῶν σχέσεων, in Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, I, Athena, 1965, p. 27—29, Studia Balcanica, Budapesta, 1967, p. 297—299.

68 Sp. Lampros, *op. cit.*, *loc. cit.*, apud P. Ş. Năsturel, *op. cit.*, p. 180.

69 Despre problema Vicinei, vezi articolul nostru *Despre localizarea Vicinei*, p. 275—295.

70 Dealtfel, numai aşa se putea sconta şi pe factorul surpriză, ceea ce nu s-ar fi întîmplat dacă armata lui Doukas ar fi traversat Dunărea pe la Vidin.

Cronicarul ne informează că drumul parcurs de armata bizantină a fost lung şi dificil [71]. Admiţînd că ostaşii lui Doukas au traversat Dunărea pe la Vicina înseamnă că ea a străbătut Bărăganul din sud-estul Munteniei ca să ajungă în Moldova de Sus de unde va fi pătruns apoi în Transilvania. Cît priveşte trupele lui Vatatzes este posibil ca ele să fi pătruns în Transilvania [72] printr-unul din pasurile aflate în regiunea Cotului carpatic[73].

De unde erau vlahii care au însoţit armata lui Leon Vatatzes şi, eventual a lui Ioan Doukas? Izvorul bizantin nu ne permite să dăm un răspuns exact acestei întrebări. Din analiza lui rezultă, cel mult, că Leon Vatatzes, „ducea cu sine" (ἐπάγομαι) o ceată de vlahi. Dar ceata de vlahi putea fi recrutată atît de la sud, cît şi de la nord de Dunăre. Dealtfel, acesta este motivul pentru care istoricii s-au împărţit în două atunci cînd a trebuit să-şi dea cu părerea asupra locului de baştină al vlahilor din oastea lui Vatatzes. După opinia unora ei ar fi din ţinuturile de la sud de Dunăre, de prin Munţii Haemus sau chiar din Dobrogea, dar după opinia altora vlahii în cauză ar fi de la nord de Dunăre.

Printre adepţii primei teze se numără istoricii români : B.P.Hasdeu[74] N. Bănescu[75], B.T.Cîmpina[76], Petre Diaconu[77], I. Barnea[78], C. Daicoviciu[79], H. Mihăescu[80], E. Stănescu[81], cum şi istorici străini de felul lui F. Chalandon[82], Gy. Moravcsik[83] şi G.G. Litavrin[84].

---

[71] Cinnamus, *ed. cit.*, p. 260, 25—261, 1—3.

[72] Vezi în această privinţă şi punctul de vedere, destul de curios, al lui M. M. Frejdenberg, Византииских Временник, 16, 1959, p. 39.

[73] N. Iorga, *Histoire des roumains*, III, p. 101, crede că expediţia lui Vatatzes s-a desfăşurat prin Moldova. Cam aceeaşi opinie o are şi Ion I. Nestor, *Bizantinii în luptă pentru recucerirea Daciei şi Transdunaviei*, AnAcadRom, III, XXV, 1943, p. 721.

[74] B. P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, I, Bucureşti, 1875, p. 14.

[75] N. Bănescu, *Cele mai vechi ştiri bizantine asupra românilor de la Dunărea de Jos*, Anuarul Institutului de istorie naţională, I, Cluj, 1921—1922, p. 153—154 = *Les premièrs témoignages...*, p. 305—306; idem *Changements politiques dans les Balkans après la conquête de l'empire de Samuel (1018). Nouveaux duchés byzantins; Bulgarie et Paristrion*, Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine, tom. 10, 1923, p. 72.

[76] B. T. Cîmpina, *L'influence byzantine sur le Bas Danube à la lumière des recherches récentes effectuées en Roumanie*, RRH, 1, 1962, 1, p. 16, nota 4.

[77] Petre Diaconu, *Bizanţul la Dunărea de Jos*, *Ramuri* (*almanah*), Craiova, 1967, p. 157—158.

[78] I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, III, p. 160—161; tot acolo şi o bogată bibliografie.

[79] C. Daicoviciu, Tribuna, 14, 36 (710); idem, *Romanitatea scitică de la Dunărea de Jos*, Acta Musei Napocensis, 8, Cluj, 1971, p. 193, nota 4.

[80] H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 105.

[81] E. Stănescu, *Beiträge zur Peristrion-Frage: Betrachtungen über das Städtewesen des Gebietes zwischen Donau und Meer in den X—XII. Jh.*, East European Quarterly' 4, 2, p. 138.

[82] F. Chalandon, *Les Comnènes*, II, 1913, p. 487, nota 3.

[83] Gy. Moravcsik, Σημειώσεις, p. 72.

[84] G. G. Litavrin, *op. cit.*, p. 101.

Printre adepţii celei de-a doua teze se numără: D. Onciul[85], N. Iorga[86], L. Pič[87], W. Tomaschek[88], V. N. Zlatarski[89] şi alţi cîţiva[90].

Potrivit părerii lui P.Ş. Năsturel „de toutes évidence ces Valaques ne pouvaient être enrôlés que dans les frontières de l'Empire: Manuel, qui avait mis au point un stratagème audacieux contre la Hongrie, n'aurait pas eu la légéreté de donner l'ordre à son général de tenter une pareille expédition avec des effectifs incomplets ou improvisés. Et à supposer qu'il aurait songé à faire enrôler des Roumains vivant sur le territoire envahi par ses troupes en marche vers le frontières du royaume de Hongrie, il est évident que cette mesure insolite aurait frappé les esprits et que Kinnamos l'aurait consignée dans la relation qu'il a laissé de la campagne"[91]. Argumentarea lui P.Ş. Năsturel, din acest loc, este neconvingătoare. De vreme ce ţinuturile nord-dunărene erau controlate în 1166 de Bizanţ nu se poate vorbi despre o invadare a acestora de către trupele lui Vatatzes sau Doukas.

Astfel prezentîndu-se lucrurile, recrutarea de către bizantini în 1166 a unor vlahi din regiunile nord-dunărene pentru a lua parte la expediţia antimaghiară, nu are cum constitui un fenomen insolit. Potrivit aceluiaşi cercetător „Les valaques de l'armée commandée par Vatatzes representaient, toutes porportions gardées, un corps alpin"[92]. Fraza în sine vrea să ne convingă că Vatatzes a luat cu el corpul de vlahi pentru a-l folosi în luptele din Munţii Carpaţi. G.G. Litavrin, oprindu-se asupra precizării lui P.Ş. Năsturel, pe bună dreptate se întreabă de ce bizantinii nu s-au folosit de corpurile „alpine" vlahe şi în luptele din Munţii Serbiei[93]. Bizantinologul rus socoate că aceşti vlahi, originari din sudul Dunării după opinia lui i-au fost necesari lui Vatatzes mai degrabă ca interpreţi decît ca „vînători de munte".

În ce ne priveşte, astăzi credem că corpul românilor din armata lui Vatatzes era compus de locuitori de la sud, dar şi de la nordul Dunării[94].

---

[85] D. Onciul, *op. cit.*, p. 597.

[86] N. Iorga, *Histoire des romains*, III, p. 102.

[87] I. Pič, *Ueber die Abstammung der Rumänen*, Leipzig, 1880, p. 61.

[88] W. Tomechek, *Zur Walachischen Frage*, Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien, 28, 1876, p. 344; idem, *Zur Kunde der Haemus Halbinsel*, I, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien, 99, 1882, p. 51.

[89] W. N. Zlatarski, *op. cit.*, II, p. 397. La p. 520, istoricul bulgar dă o traducere exactă a pasajului din Cinnamus 259, 23–260, 13.

[90] De pildă, I. Rosenblum, *Jean Kinnamos Chronicus*, (Publications de la Faculté des lettres et sciences humaines de Nice, 10) „Les Belles lettres", 1972, p. 234, nota 3, identifică pe aceşti vlahi cu „Les vlaques mis par Choniatès (p. 171) aux confins de la Galicie en Bucovine"; A. Sacerdoţeanu, *Consideraţii asupra istoriei românilor în evul mediu*, p. 241, deşi nu se pronunţă asupra locului de baştină a acestor vlahi, dă, în schimb în nota 23 de la p. 241 şi 242 o bogată bibliografie.

[91] P. Ş. Năsturel, *op. cit.*, p. 179.

[92] *Ibidem*, nota 42.

[93] G. G. Litavrin, *op. cit.*, *loc. cit.*

[94] Vezi şi poziţia lui C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 327 cum şi a lui Gh. Ştefan, *Dinogetia*, I, p. 381, „Vlahii amintiţi aici (adică în Cinnamus, 260, 8–9, P. D.) sînt, fireşte, urmaşii populaţiei autohtone romanizate. Sînt băştinaşii care au continuat să vieţuiască pe teritoriul dobrogean fără întrerupere ca şi pe malul stîng al Dunării, în Muntenia şi în Moldova". P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 257 crede că-i vorba de vlahii din Muntenia. Situîndu-ne şi noi pe aceeaşi poziţie, reiese de la sine că renunţăm la punctul de vedere exprimat în *Ramuri* (almanah), 1966, p. 157–158 (Vezi *supra*, nota 77).

Românii nord-dunăreni puteau fi tot aşa de buni luptători sau ,,interpreţi'', ca şi românii balcanici, pe deasupra şi buni cunoscători ai locurilor pe unde trebuia să treacă armata bizantină. Participînd la acţiunea lui Vatatzes, vlahii nord-dunăreni nu erau la prima lor misiune în slujba împăratului Manuel I. Pe de altă parte, ar rămîne de neînţeles nefolosirea vlahilor nord-dunăreni de către Vatatzes într-o vreme în care locuitorii acestor ţinuturi (organizaţi milităreşte) [95], erau favorabili bizantinilor[96].

Nu este exclus ca şi armata lui Ioan Doukas să fi avut un corp de vlahi. Spre o atare opinie ne-ar putea duce la interpretarea epitafului de pe crucea de aramă pusă de Ioan Doukas în locurile invadate spre a cinsti victoria repuıtată :

,,'Ενθάδε Παννονίης ποτὲ ἄκριτα φῦλα γενέθλης
Δεινὸς Ἄρης καὶ χεὶρ ἔκτανεν Αὐσονίων
'Ρώμης ὁππότε κλεινῆς δῖος ἄνασσε Μανουήλ
Κομνηνῶν κρατόρων εὖχος ἀριστονόων''[97].

(Numeroasă mulţime din tribul pannonilor a fost ucisă în acest loc de teribilul Ares şi de braţul ausonilor sub domnia Divului Manuel din glorioasa Romă, gloria Comnenilor puternici şi măreţi).

Încă D. Onciul sublinia că ,,acest nume (ausonii) ar putea să aibă în vedere pe românii aliaţi cu bizantinii în contra ungurilor[98]. Dealtfel, limba populaţiei romanizate din spaţiul nord-dunărean este înregistrată ca Αὐσονίων φονή şi de Priscus din Panion în *Ambasadele* sale. Cronicarul bizantin ne informează că unii oameni de la curtea lui Attila vorbeau această limbă[99], care nu poate fi decît a populaţiei locale romanizate, din afara imperiului[100].

Oricum ar fi, nu este exclus ca armata lui Doukas să fi cuprins şi un corp de vlahi, fie numai şi pentru motivul că ea parcurgea aceleaşi regiuni şi aveau aceeaşi misiune ca şi armata lui Vatatzes.

P.Ş. Năsturel opiniază că ecoul expediţiilor bizantine în 1166 — împotriva maghiarilor — s-a răsfrînt şi asupra unui discurs rostit în 1173 de Constantin Manassis. Prin dacii din acest discurs, susţine cercetătorul român, ar fi indicaţi românii nord-dunăreni (la data aceasta, cei din Transilvania, inamicii Bizanţului)[101], după cum prin dacii din două poezii anonime ar fi designaţi tot români laolaltă însă cu cumanii de la nord de

---

[95] Vezi *supra*, p, 7—9.

[96] Vezi p. 7, unde este vorba de acţiunea vlahilor din 1164 (care l-au prins pe Andronic).

[97] Cinnamus, *ed. cit.*, p. 261, 8—11.

[98] D. Onciul, *op. cit.*, p. 598, nota 33.

[99] *Fontes . . .*, II, ed. îngrijită de Gh. Ştefan şi colab. 1970, p. 264—276.

[100] Pentru teza că limba ausonică de la curtea lui Attila este o limbă a populaţiei romanizate se pronunţă, în afară de D. Onciul, Vasile Burlă, Revista pentru istorie, arheologie şi filologie, 2, 1883, p. 289 şi urm. ; B.P. Hasdeu, *Românii bănăţeni*, AnAcadRom, II, tom. XVIII, 1896 (apud D.A.Xenopol, *op. cit.*, p. 24, nota 24) ; G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, VIII, *Ambasadele lui Priscus*, Bucureşti, 1936, p. 36. În schimb D.A. Xenopol, *op. cit.*, p. 22—24, susţine că prin limba ausonică, Priscus indica limba latină, iar V. Grecu, în Codrul Cosminului, 8, 1934, p. 342 socoate că prin ausones Priscus îi numea pe romanii din Italia şi, în general, din apusul Europei. Vezi şi opinia lui J. Rosenblum, *op. cit.*, p. 234, care presupune că prin ausoni Cinnamus îi designa pe bizantini. Un punct de vedere analog vezi în *Fontes...*, III, p. 211, nota 29.

[101] P.Ş. Năsturel, *op. cit.*, p. 181—182.

Dunăre[102]. De remarcat, că uneori cumanii sînt numiţi şi sciţi[103]. Faptele de armă ale lui Manuel I, în ţinuturile dunărene, sînt consemnate într-o formă alegorică şi în alte izvoare ale timpului, precizează P.Ş. Năsturel[104].

Din cele relatate pînă aici rezultă că în vremea lui Manuel I Comnenul, regiunea Dunării de Jos s-a bucurat de o atenţie deosebită din partea administraţiei constantinopolitane. Ea va continua să reţină luarea aminte şi a împăraţilor bizantini de după Manuel, drept pentru care unele localităţi ca Isaceea şi Chilia vor începe încă de pe acum să joace un oarecare rol în viaţa economică, politică a Bizanţului.

La capătul articolului nostru ne oprim asupra următoarelor concluzii : 1) În prima jumătate şi la mijlocul secolului al XII-lea Oltenia, Muntenia şi Moldova erau controlate din punct de vedere politic de cumani, în timp ce Dobrogea şi nordul Bulgariei erau sub jurisdicţia bizantină ; 2) Începînd cu anul circa 1159 şi terminînd cu anul 1186 o bună parte a regiunilor din stînga Dunării (Oltenia, Muntenia şi Moldova) au intrat sub controlul bizantinilor ; 3) Haliciul nu a stăpînit aceste regiuni în nici un moment al secolului al XII-lea ; 4) Regiunile din stînga Dunării erau locuite prin excelenţă de români ; dealtfel, vlahii, care l-au prins pe Andronic în timp ce acesta se îndrepta spre Halici, erau românii din Moldova. O bună parte a vlahilor recrutaţi în armata bizantină care pornise împotriva ungurilor în anul 1166 era formată tot din români din regiunile nord-dunărene.

SUR LA SITUATION POLITIQUE DANS LA RÉGION DU BAS-DANUBE AU XIIe SIÈCLE

RÉSUMÉ

Compte tenu des données fournies par les sources littéraires en ce qui concerne la région du Bas-Danube au XIIe siècle, l'auteur pense pouvoir formuler les conclusions suivantes : pendant la première moitié de ce siècle, la domination byzantine dans l'ex-province de Paradounavon était plutôt précaire, du fait de la présence cumane dans les contrées riveraines, au Nord du fleuve (dans la Petite Valachie, la Valachie et la Moldavie). Toutefois, malgré la pression cumane, les Byzantins ne renonceront pas à exercer une ferme autorité aux bouches du Danube. Vers 1159, quand le centre de gravité des Cumans se transfère à nouveau dans les régions

---

[102] *Ibidem*, p. 182—183.

[103] *Ibidem*, p. 183. Vezi în această privinţă şi opinia lui Tăpkova-Zaïmova, *op. cit.*, p. 121.

[104] *Ibidem*, p. 183—185.

nord-pontiques, la domination byzantine dans les territoires sud-danubiens se consolidera, tendant à s'annexer aussi la rive gauche du fleuve. Mais, de toute façon, il n'y a pas lieu, selon l'auteur, d'interpréter les sources littéraires byzantines et russes comme des témoignages en faveur de la soi-disant domination de Halicz en Moldavie, au XIIe siècle.

Ensuite, l'auteur étudie les passages de Choniates et de Kinnamos concernant la fuite d'Andronic en 1664 et la campagne de 1666, dirigée par les Byzantins contre les Hongrois. L'analyse des textes permet à l'auteur d'affirmer que les Valaques qui ont pris Andronic étaient des Roumains de Moldavie et qu'au moins une partie des Valaques recrutés dans l'armée byzantine en 1666 étaient toujours des Roumains nord-danubiens. La conclusion finale de l'auteur est qu'au XIIe siècle la Petite Valachie, la Valachie et la Moldavie étaient des terres roumaines par excellence, habitées par les Roumains.

SANCTUARUL DE LÎNGĂ SATUL DOLINEAN DIN REGIUNEA NISTRULUI MIJLOCIU

DE

G. I. SMIRNOVA (Leningrad)

Expediţia ucraineană de apus din anii 1972 — 1973, efectuînd săpături în aşezarea din epocă scitică de pe locul „Pomirca'' de lîngă satul Dolinean (raionul Hotin, regiunea Cernăuţi), a cercetat şi o movilă situată în marginea acestei staţiuni [1].

Obiectivul cercetat se găsea pe vîrful aplatizat al platoului ce reprezintă una din părţile mai ridicate ale terenului din zona respectivă. Înainte de începerea săpăturilor avea înfăţişarea unei măguri aplatizate. Avînd în vedere contururile neprecise ale acestei ridicături, dimensiunile ei au fost determinate cu aproximaţie: diametrul între 22—23 m, înălţimea nedepăşind 0,35 m. La suprafaţa movilei s-au găsit circa 30 de pietre. În jurul ei, pe cîmp, s-au găsit, de asemenea, pietre, deplasate desigur în timpul aratului.

Considerînd ridicătura de pămînt un tumul, săpăturile au fost efectuate prin îndepărtarea pămîntului pe sectoare. După înlăturarea a două rînduri de cazma, s-a ajuns peste tot la stratul de cernoziom, partea superioară a acestuia fiind arată, iar cea inferioară nederanjată de plug. La această adîncime s-au găsit bucăţele de cărbune, arsură şi cioburi izolate, în general corodate, din epoca scitică. La adîncimea de 40—50 cm de suprafaţă (respectiv la 60—70 cm de la punctul central zero) în toate sectoarele au apărut resturi de argilă galbenă depusă. Acestea formează inelul movilei, care este întrerupt în două locuri. În unele porţiuni, deasupra argilei s-au găsit mici îngrămădiri de pietre, iar în sectorul sud-estic trei schelete pe spate, în poziţie întinsă, cu craniul spre vest şi nord-vest, fără nici un fel de inventar.

De-a lungul marginii exterioare a inelului de argilă au fost descoperite gropi dispuse regulat, în cerc, cu resturi de stîlpi arşi, care au format cîndva o colonadă circulară. În afara cercului de stîlpi s-a scos la iveală o împrejmuire de piatră, alcătuită din lespezi aşezate pe cîteva rînduri. Lăţimea aproximativă a inelului de piatră este de 1 m, deşi trebuie să avem în vedere că starea lui de conservare nu este peste tot aceeaşi. De pildă, în jumătatea de est împrejmuirea a fost cu mult mai deteriorată decît în sectorul de sud-vest. În jumătatea de est a împrejmuirii au rămas doar pietre izolate sau grupe de pietre, formînd în unele locuri un şir care indica împrejmuirea ce a existat cîndva şi aici. Unele pietre din

---

[1] G.I. Smirnova, *Zapadnoukrainskaja ekspedicija Gosudarstvennogo Ermitaža*, în *Arheologičeskie otkrytija* (*1973*), Moscova, 1974, p. 344.

S C I V A, tomul 27, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1976, p. 309—317

împrejmuire au fost găsite de-a lungul marginii ei, în exterior, altele au nimerit în interiorul construcţiei, unde formau îngrămădiri răzleţe deasupra inelului de argilă (fig. 1,3). Este de presupus că o mare parte din împrejmuire a fost distrusă, curînd după ce a încetat utilizarea sa. Ea a fost deranjată şi cu ocazia înmormîntărilor ulterioare în movila care se forma treptat. Deoarece lîngă cei înmormîntaţi nu s-a găsit inventar, nu se poate stabili epoca înmormîntării lor, dar credem totuşi că sînt tîrzii.

Peste tot, pe pietrele împrejmuirii şi de-a lungul marginii ei, în interior, la adîncimea de 0,40 — 0,70 m s-au găsit îngrămădiri de lemn ars, argila fiind în unele locuri arsă la roşu. În aceste locuri s-au observat în mod constant gropi de stîlpi.

Cercetînd urmele îngrămădirilor de cărbuni s-a stabilit că printre ele, în afară de resturile stîlpilor arşi, se găsesc bucăţi evidente de scînduri şi pari. Urmele acestora se observă de obicei între gropile stîlpilor. Conturul gropilor din urmă se vedeau destul de clar la răzuit, în locurile unde îngrămădirea cărbunilor era mai mare.

Numărul total al gropilor de stîlpi din construcţia cercetată este de 36. În afară de groapa XX, toate celelalte 35 de gropi au forme şi dimensiuni apropiate. Sînt circulare în plan şi conice în profil. Diametrul lor superior, oscilează între 50 — 70 cm, cel inferior între 15 — 20 cm, adîncimea 0,7 — 1 m. Majoritatea gropilor au fost umplute cu pămînt afînat amestecat cu cărbuni şi resturi evidente de stîlpi arşi (gropile V, VI, VII, VIII, IX, XVII, XXI, XXXIV, XXXV, XXXVI).

În umplutura a opt gropi (V, VI, VII, X, XIX, XXVI, XXXIV, XXXV), în afara bucăţilor de lemn carbonizat, s-a constatat prezenţa unor bucăţi de lipitură. Aceasta umplea groapa de jos pînă sus, răspîndindu-se şi dincolo de marginile ei. În unele gropi s-au descoperit resturi nu numai ale unui stîlp, ci a cel puţin doi stîlpi arşi, ceea ce dovedeşte înlocuirea celor arşi (XVII, XXXV). Fără îndoială că în cele opt gropi amintite ca şi în altele, au existat stîlpi. Prezenţa pămîntului ars, rezultat cu certitudine al unor arderi îndelungate şi poate repetate, a materialului combustibil, pune problema cauzelor producerii focului. Deocamdată putem găsi o singură explicaţie prezenţei argilei arse, a cărbunilor şi părţilor inferioare ale stîlpilor în toate cele 36 de gropi ale construcţiei cercetate, şi anume că baza stîlpilor şi malurilor gropilor erau arse pentru a preveni putrezirea rapidă a părţii inferioare a stîlpilor îngropaţi în sol. Menţionăm că şi astăzi, în sate, se ard stîlpii şi scîndurile care intră în temelia construcţiilor şi gardurilor.

Terminînd descrierea conţinutului gropilor de stîlpi e necesar să subliniem că în interiorul unora din ele s-a constatat căptuşirea lor cu pietre. Într-o serie de gropi (XIX, XXI, XXII, XXIII, XXVIII, XXXIII, XXXV), căptuşeala s-a păstrat bine. E vorba de pietre plate, aşezate pe muchie, de-a lungul malurilor, pe unul sau mai multe rînduri. În alte gropi (VII, X, XXXI) căptuşeala s-a dărîmat, iar pietrele alunecate se aflau în orizontul superior al umpluturii (fig. 1). Trebuie să admitem că pietrele căptuşelii au servit ca un mijloc special şi suplimentar pentru întărirea stîlpilor fixaţi în gropi. În legătură cu aceasta trebuie să ţinem seama de modul de întărire a stîlpilor din gropile XXI, XXXIV şi XXXV şi mai ales de caracteristicile gropii XX. Aceasta din urmă se deosebeşte de celelalte prin dimensiunile ei (diametru 1 × 1,15 m) şi prin caracterul

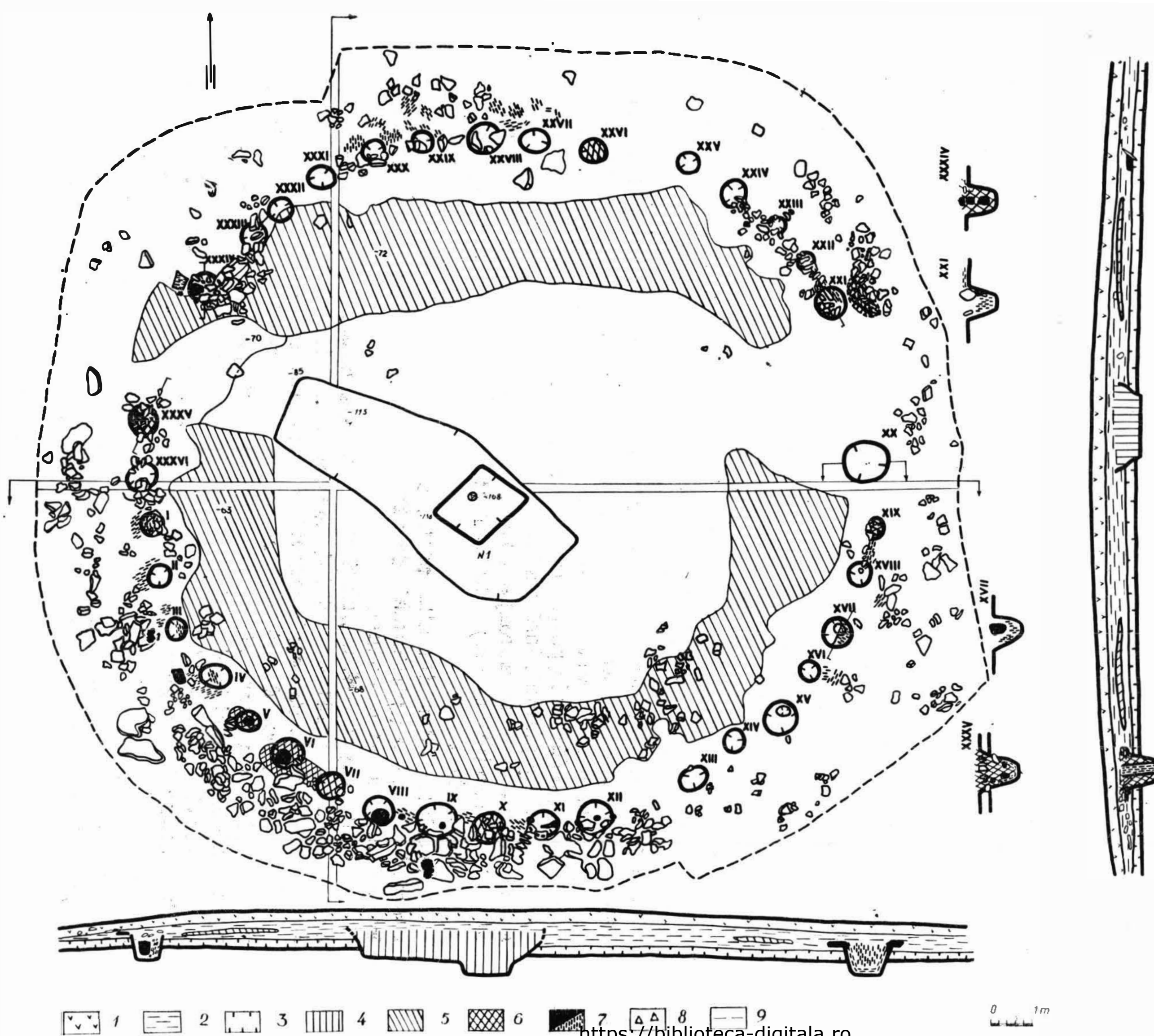

Fig. 1. Planul construcţiei de cult de lîngă satul Dolinean. 1 cernoziomul arabic; 2 pămînt maroniu-închis adus; 3 pămînt viu de culoare maronie-închis; 4 umplutura gropii; 5 argilă galbenă-deschis aruncată din pămîntul viu; 6 pămînt ars; 7 cărbune; 8 ceramică; 9 marginile săpăturii.

umpluturii, în ea descoperindu-se multe resturi de cărbune. Gropile enumerate se află în acele porţiuni unde în colonada de lemn, în împrejmuirea de piatră şi în inelul de argilă se observă întrerupere. Din plan rezultă clar că gropile stîlpilor erau dispuse în cerc, la distanţe egale una de alta (în medie 0,6 — 0,8 m) şi numai în est şi vest intervalele dintre ele sînt mai mari, respectiv de 2,8 şi 3 m (fig. 1).

Acest din urmă fapt ne permite să presupunem că întreruperile din colonadă şi împrejmuire sînt în legătură cu două intrări în construcţie. O intrare se afla în partea de est, cealaltă în cea opusă, de vest. Nu este exclus ca la treceri să fi existat un mod de închidere, care necesita întărirea deosebită a stîlpilor de lemn din gropile XXI, XXXIV şi XXXV. La cercetarea suprafeţei din interiorul împrejmuirii s-a observat, inelul de argilă de culoare galben-deschisă ; el este întrerupt în părţile de est şi vest. Diametrul suprafeţei circulare de argilă este între 2 — 2,8 m ; cea mai mare grosime a ei este, în centru, de 10 — 15 cm, spre margine subţiindu-se pînă la 1 — 2 cm. În porţiunile acoperite de argilă nu s-a săpat mai adînc, deşi într-o serie de puncte, pentru verificarea caracterului pămîntului viu de sub argilă, s-au făcut sondaje de control.

La cercetarea suplimentară a spaţiului din cuprinsul împrejmuirii s-a confirmat părerea că argila galben deschisă provine din groapa săpată în centrul obiectivului, fundul acesteia fiind în pămîntul viu galben-deschis. Totodată, avem impresia că suprafaţa circulară de argilă n-a jucat un rol în amenajarea platformei („piaţetei'') interioare.

Constatările făcute în timpul săpăturii în interiorul împrejmuirii şi cercetarea profilului, ne dau posibilitatea să delimităm precis marginile şi să stabilim caracterul amenajării spaţiului din interiorul împrejmuirii. Sub cernoziomul arat, gros pînă la 30 cm, se află un strat de pămînt de culoare brun-închisă, care după rarele resturi de cărbuni,ca şi după fragmentele de ceramică pe care le conţine, este evident în poziţie secundară. Asemenea pămînt se constată nu numai deasupra fîşiei de argilă galbenă, ci şi sub ea, precum şi în porţiunea din interiorul inelului. Grosimea medie a acestui strat de pămînt, însă mai compact şi lipsit de orice fel de amestec (grosimea lui este de aproape 20 cm, iar mai jos începe argila galben-deschisă a pămîntului viu). Limita dintre ultimele două straturi menţionate este neclară.

Pămîntul adus din altă parte, împreună cu cel scos din groapa centrală, forma o „platformă'' de pămînt amenajată anume în interiorul împrejmuirii şi al colonadei.

Limita superioară a „platformei'' nu s-a putut stabili. Credem că orizontul superior adică nivelul de călcare al „platformei'' a fost distrus, mai precis nivelat, cu ocazia arăturilor adînci făcute aici.

În încheierea descrierii caracteristicilor suprafeţei din interiorul împrejmuirii, e necesar să ne oprim asupra gropii nr. I, descoperită în partea centrală a obiectivului cercetat. La început trebuie să observăm că este, fără îndoială, contemporană cu împrejmuirea şi colonada. Pămîntul galben aruncat din groapă intră organic în alcătuirea „platformei'', formînd un inel relativ regulat ; acesta nu trece de limitele colonadei şi împrejmuirii, ceea ce s-a putut realiza numai cu ocazia construirii simultane a împrejmuirii şi a colonadei pe de o parte şi a gropii nr. I pe de altă parte. Se observă intenţia premeditată a concentrării pămîntului galben de-a

lungul marginii din exterior a platformei şi rezervarea a două întreruperi în inelul format de pămîntul aruncat, corespunzînd celor două intrări. Mai remarcăm încă un fapt care, după părerea noastră, vorbeşte de contemporaneitatea tuturor părţilor componente ale construcţiei descoperite. Este vorba de o coborîre în formă de trepte în partea de vest a gropii nr. I,

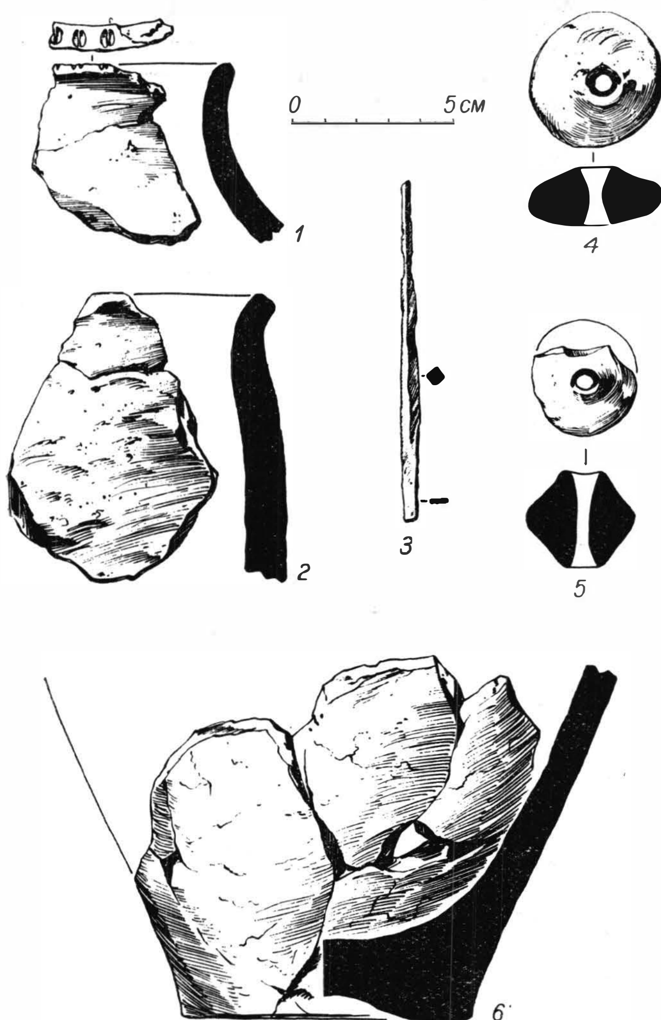

Fig. 2. Descoperiri din groapa nr. I. 1, 2, 4, 5, 6 argilă ; 3 obiect de fier.

situată în partea dinspre intrarea de vest. Destinaţia gropii nr. I este pentru noi o enigmă. Forma ei, caracterul umpluturii, conţinutul, nu ne permit să lămurim rolul ei funcţional. Ea este o groapă prelungă, aproape dreptunghiulară în plan (2,8 × 7,5 m), cu malurile oblice avînd 22 — 45 cm înălţime şi fundul în pantă uşoară. De la marginile gropii spre centru nivelul fundului se lasă cu 20 cm. În partea de est a gropii, fundul e mai

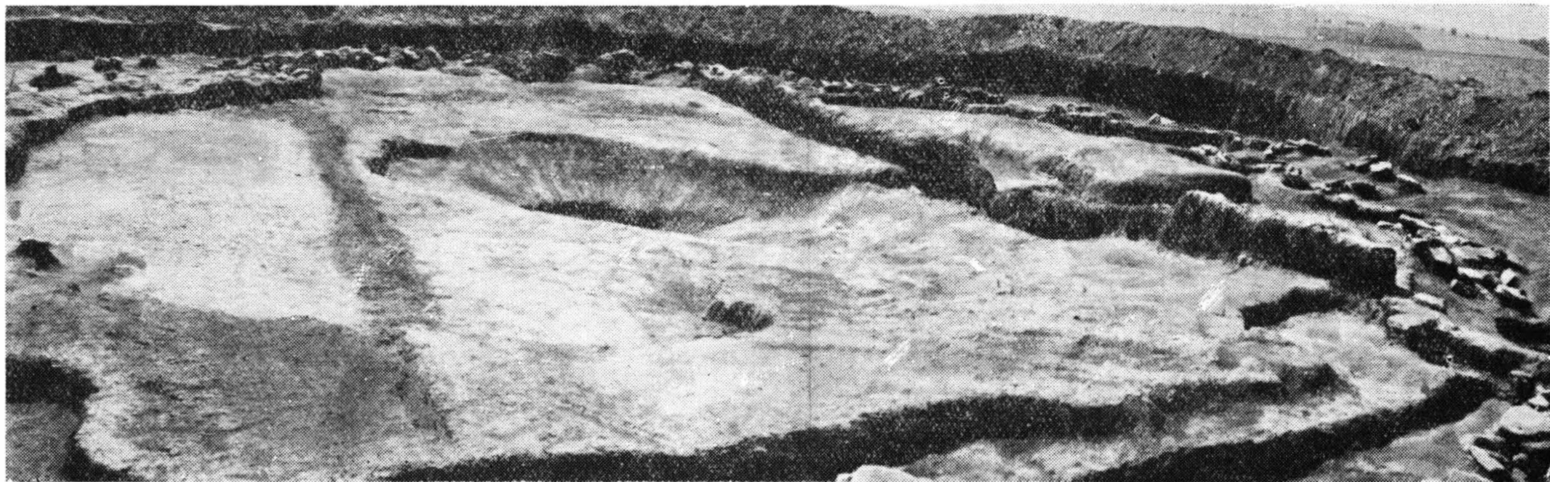

Fig. 3. Vedere generală a sanctuarului.

adînc cu încă 30 cm. Adîncitura formată are aspectul unei gropi mici rectangulare (1,4 × 1,6 m), cu pereţii verticali şi fundul orizontal. Judecînd după umplerea uniformă, groapa nr. I şi adîncitura din ea formează un tot unitar.

Umplutura gropii nr. I era alcătuită dintr-un pămînt amestecat, dar compact de culoare maronie închisă, în care rareori se întîlneau fragmente ceramice mici şi lipitură, precum şi fragmente mici de cărbuni. În afară de cioburile atipice în mare parte rulate, s-a găsit un tot atît de inexpresiv fragment de ,,obiect'' deformat, acoperit de rugină, două fusoile de argilă (fig. 2/4), un fund şi o buză de vas, grosolan lucrat, (fig. 2/2,6) şi un fragment dintr-o oală cu crestături pe margine (fig. 2/1). Materialul ceramic strîns în diferite puncte din cuprinsul spaţiului dintre limitele împrejmuirii, cu ocazia curăţirii pietrelor şi în stratul depus al ,,platformei'', constă din circa 20 de fragmente ceramice mici, rulate, de la vase lucrate cu mîna şi la roată. Judecînd după fragmentele răzleţe, cu evidente trăsături specifice scitice, se poate spune că vasele aparţin aşezării din epoca scitică, existentă pe acelaşi teren, dar care nu au legătură directă cu construcţia descrisă [2].

Totodată, fragmentele de vase din groapa nr. I prin factura lor, aspectul suprafeţei şi profilul buzei, se deosebesc de ceramica scitică. Ceramica din această groapă este caracterizată printr-o ardere slabă, prin marea grosime a pereţilor şi prelucrarea grosolană a suprafeţei, fără nici o urmă de netezire caracteristică pentru ceramica scitică din ţinuturile de silvo-stepă ucrainiene. Apoi crestăturile de pe marginea buzei (fig.2/1) constituie un element care nu e specific ceramicii populaţiei din aşezare. În rezumat, toate particularităţile enumerate mai sus nu ne permit să atribuim epocii scitice materialele ceramice din groapa nr. I.

În interiorul împrejmuirii, mai precis în porţiunea corespunzătoare întăriturii dinspre est, s-a mai găsit încă un obiect de fier. Este vorba de o piesă în patru muchii, cu un vîrf aplatizat, probabil pentru lucru, iar cu cealaltă extremitate neaplatizată (fig. 2/3). Lungimea piesei e de 10,3 cm.

În încheiere să sintetizăm cele spuse pînă acum.

Pe locul unei ridicături în formă de tumul s-a descoperit o construcţie avînd un diametru de 20 m. Aceasta e alcătuită dintr-o platformă de pămînt adus, de formă circulară, cu diametrul de 14 m, avînd o groapă mare în centru (2,8 × 7,5 m). De-a lungul circumferinţei platformei se aflau, la intervale egale, 36 coloane de lemn, ale căror urme sub forma resturilor de stîlpi arşi, s-au păstrat foarte bine în gropi. Bazele unora din ele erau fixate în gropi, cu ajutorul pietrelor. Pe dinafară, lipită de colonadă, construcţia a avut o împrejmuire alcătuită din lespezi mari, aşezate pe muchie, dispuse în cîteva rînduri. În două părţi, în împrejmuire şi în colonadă, se observa cîte o întrerupere, care corespunde, după toate probabilităţile, intrărilor dinspre est şi vest. Lipseşte orice urmă care ar putea indica că această construcţie a avut acoperiş.

Se poate presupune că intervalele dintre coloane au fost astupate cu garduri din împletituri. Resturile arse sînt atît de puţin expresive, încît nu putem face în acest sens afirmaţii categorice. Incendiul puternic care a ars construcţia, a distrus multe detalii importante. A ars toată structura lemnoasă a acestei construcţii. Chiar şi pietrele împrejmuirii poartă pe ele urmele unor arsuri puternice, ca rezultat al arderii resturilor de stîlpi căzute peste ele.

Construcţia cercetată nu poate fi interpretată ca un complex funerar. Este greu să determinăm la ce a putut să servească groapa nr. I din centrul ei. E clar însă că aceasta nu este un mormînt, deoarece umplutura şi configuraţia ei nu sînt caracteristice monumentelor funerare. Totodată nu este vorba nici de o locuinţă şi nici de o construcţie cu caracter gospodăresc deoarece conţine prea puţine materiale.

În regiunile sud-estice ale R. S. S. Ucraineană, precum şi în R. S. S. Moldovenească nu ne-au fost cunoscute pînă acum construcţii de acest tip. Complexul descoperit îşi găseşte similitudini pe teritoriul R. S. România, unde într-o serie de aşezări dacice din Transilvania datate în secolul I î.e.n. — începutul secolului al II-lea e.n., sînt cunoscute sanctuare rotunde sub cerul liber [3]. Prin planul ei, cît şi prin modul de realizare, construcţia din satul Dolinean are analogii în sanctuarele dacice. Deşi printre sanctuarele cunoscute nu există două monumente absolut asemănătoare, pe toate le leagă o serie de trăsături comune, care într-o măsură însemnată sînt proprii şi complexului de la Dolinean. Ca elemente comune remarcăm forma rotundă, prezenţa împrejmuirii şi a colonadei de lemn. Unele dintre ele, cum ar fi cele de la Pecica [4], Feţele Albe [5], unul din sanctuarele de la Grădiştea Muncelului [6], sînt mici, cu o construcţie simplificată, fiind împrejmuite cu o singură colonadă de lemn sau piatră, altele (Grădiştea Muncelului) [7] sînt construcţii mari şi complicate formate din cîteva rînduri de coloane de piatră şi lemn. După dimensiuni şi complexitatea construcţiei sale, sanctuarul din satul Dolinean ocupă un loc intermediar.

,,Platformele'' formate din argilă sau pămînt, ca şi metoda de întărire cu pietre a coloanelor de lemn în gropi, au, de asemenea, analogii în unele sanctuare ale dacilor [8]. E drept că monumentele transilvănene se caracterizează şi prin prezenţa vetrei sau gropii cu urme de ardere, amplasate în interiorul construcţiei. Spre deosebire de acestea, în construcţia din satul Dolinean nu s-a găsit vatră. Din groapă lipsesc, de asemenea, urmele de foc. În sfîrşit, e necesar să amintim că sanctuarele dacice sînt de regulă foarte sărace în obiecte. La dezvelirea lor, de obicei, se găsesc obiecte răzleţe şi o cantitate redusă de fragmente ceramice. Construcţia din satul Dolinean nu este o excepţie în această privinţă.

Într-un cuvînt, toate elementele de asemănare menţionate, nu ne permit să ne îndoim că şi construcţia rotundă de la Dolinean este un sanctuar sub cerul liber, construit de populaţia regiunii Nistrului mijlociu aproximativ în primele secole ale erei noastre.

Din păcate ceramica descoperită în sanctuarul de la Dolinean nu este suficient de caracteristică pentru a ne îngădui să datăm cu exactitate această construcţie, legînd-o de o cultură arheologică cunoscută în spaţiul

---

[2] Idem, ArhSbornik, 19, 1975, fig. 5, 6, 7.

[3] C. Daicoviciu și colab., SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 153—156, fig. 1—4 ; H. Daicoviciu Dacia, N.S., 4, 1960 ; idem, Apulum, 9, 1971, p. 257—262 ; I.H. Crișan, ActaMN, 3, 1966, p. 91—101.

[4] I.H. Crișan, *op. cit.*, p. 91, 101, fig. 2.

[5] H. Daicoviciu, Apulum, 9, 1971, p. 257—262, fig. 2, 3, 4.

[6] Idem, Dacia, N.S., 4, 1960, fig. 11—12.

[7] *Ibidem*, fig. 6, 10.

[8] I.H. Crișan, *op. cit.*, p. 100—101.

dintre Prut şi Nistru. Expediţia arheologică n-a reuşit pînă acum să descopere aşezarea corespunzătoare acestei construcţii de cult. E drept, la 150 — 200 m de sanctuar, mai jos de panta platoului, pe cîmpul ce ţine de satul vecin Paskivţê, s-a descoperit o mare aşezare Latène, atribuită culturii Poieneşti-Lukaşovka. Ceramica acestei aşezări se deosebeşte de fragmentele vaselor din sanctuar. Considerăm că este prematur să tragem concluzii definitive. În ansamblu însă, problemele încă nerezolvate ale datării sanctuarului de la Dolinean şi ale apartenenţei lui culturale, nu diminuează cu nimic importanţa descoperirii făcute. S-a descoperit un monument cu caracter de cult, primul, după toate probabilităţile, sanctuar dacic de pe teritoriul sovietic.

СВЯТИЛИЩЕ У СЕЛО ДОЛИНЯНЫ В СРЕДНЕМ ПОДНЕСТРОВЬЕ

РЕЗЮМЕ

В 1972—1973 гг. на краю поселения VI—V вв. до н.э. возле село Долиняны Хотинского района Черновицкой области на месте курганообразного возвышения с камнями на поверхности вскрыто, погибшее в пожаре, круглое в плане сооружение диаметром 20 м (рис. 13). Оно представлено насыпанной из земли „площадкой'' круглой формы с большой ямой в центре. „Площадка'' обнесена триццатью шестью деревянными столбами, а затем каменной оградой, прерванной с восточной и западной сторон. Перерывы в деревянной колоннаде и каменной ограде, по всей вероятности, соответствуют двум входам в это сооружение, не имевшего, судя по всему какого-либо перекрытия. Внутри открытой нами постройки оказалось очень мало находок, к тому же они не выразительны (рис. 2).

Сооружение в Долинянах нельзя интерпретировать как жилой или погребальный комплекс. Планировкой и конструкцией оно напоминает круглые святилища под открытым небом, известные на ряде дакийских поселений I в. до н.э. — начала IIв. н.э. По аналогии с ними, долинянскую постройку следует отнести к категории культовых сооружений, воздвигнутых населением Среднего Поднестровья в близкое дакийским святилищам время.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

DATE CU PRIVIRE LA CIRCULAȚIA UNOR OBIECTE DE CULT DIN SECOLELE XII—XIII

DE

VICTOR SPINEI şi GABRIELA COROLIUC

Descoperirile arheologice din regiunile de nord-est ale României corespunzătoare primelor secole ale mileniului al II-lea sînt pînă în prezent destul de puțin numeroase, ceea ce, în condițiile caracterului sărăcăcios și, uneori, echivoc al informațiilor izvoarelor narative, face ca întregirea cadrului istoric în care și-au desfășurat existența societățile umane din spațiul menționat să întîmpine inerente dificultăți. Acesta constituie și motivul pentru care considerăm necesară valorificarea din punct de vedere științific a tuturor materialelor arheologice din perioada amintită, chiar și a celor — evident mai puțin elocvente — provenind din cercetările nesistematice.

În sensul acestui punct de vedere prezentăm în nota de față două cruciulițe pectorale de tipul encolpioanelor, inedite pînă în prezent, descoperite cu mai mulți ani în urmă în partea de nord a Moldovei, la Brăești și Botoșani (jud. Botoșani) și păstrate în colecțiile Muzeului de istorie din Botoșani [1].

Cruciulița relicviar de la Brăești (fig. 1/1) a fost descoperită în anul 1953 într-un mormînt din preajma vechii biserici de lemn din localitate, intrînd în colecțiile Muzeului de științele naturii din Dorohoi, de unde a fost ulterior transferată la Muzeul județean din Botoșani [2]. Pentru exemplarul de la Botoșani (fig. 1/2) nu se cunosc condițiile de găsire. Se știe doar că a fost cedat de un localnic colecției bisericii Popăuți de pe teritoriul orașului Botoșani, fiind donat apoi muzeului din localitate prin anul 1966.

Din ambele exemplare nu s-a păstrat decît cîte o jumătate, cealaltă fiind pierdută din vechime. Ele au fost turnate din bronz în tipare bivalve și sînt aproape identice.

Capetele cruciuliței sînt rotunjite, urmînd apoi două mici protuberanțe. Brațul inferior este mai lung decît celelalte trei, care au dimensiuni aproximativ egale. La extremitatea superioară și cea inferioară

---

[1] Descrierea pieselor a fost făcută de V. Spinei și G. Coroliuc. Încadrarea tipologică și concluziile istorice de V. Spinei, iar ilustrația o datorăm Emiliei Platon, desenatoare la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol" din Iași.

[2] Asupra encolpionului de la Brăești s-au mai făcut succinte referiri în literatura de specialitate, cf. D. Gh. Teodor, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 332; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea,* București, 1970, p. 232; V. Spinei, SCIV, 21, 1970, 4, p. 612; idem, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 235—236.

S C I V A, tomul 27, nr. 3, București, iulie—septembrie 1976, p. 319—330

se aflau cîte două urechiuşe-balamale, servind pentru ataşarea de cealaltă jumătate a cruciuliţei relicviar, nepăstrată în cazurile noastre. Pe partea exterioară, în planul central, este reprezentată în relief Maica Domnului cu pruncul Isus în mîna stîngă, imagine cunoscută în iconografia bizantină sub numele de *Panagia Hodegetria* [3]. Ambele personaje poartă nimb. Maria este înfăţişată înveşmîntată într-o tunică lungă, căzînd în falduri. Pe braţul din stînga al ambelor encolpioane este lizibilă litera M, provenind poate de la obişnuita prescurtare din iconografie a numelui Maicii Domnului — Μήτερ Θεοῦ — sub forma MP ΘΥ, dispusă etajat, dar pare-se inversat : ΘΥ sus şi MP jos [4], sau eventual de la Дими (три) = Dimitrie, nume transpus etajat, despărţit în silabe, în acest din urmă caz în dreapta Sf. Maria fiind de regulă incizat numele Sf. Nicolae : Нико (ла)[5]. Ca şi la alte piese asemănătoare, inscripţia de pe braţul opus, de asemenea cu totul neclară, ar putea fi : IC XC. Eventualul amestec de litere greceşti şi slavone nu ar avea nimic neverosimil, el întîlnindu-se la numeroase alte cruciuliţe ruseşti din secolele XII — XIV. Modul stîngaci în care a fost incizată inscripţia lasă să se întrevadă faptul că cel care a realizat-o nu înţelesese conţinutul ei, încercînd doar să o reproducă după modele mai vechi. La extremităţile braţelor crucii sînt redate în medalioane ovale, tot în relief, busturile unor sfinţi cu nimb. În medalioanele de pe braţele orizontale pare a se distinge litera П şi n-ar fi exclus ca modelul original să fi cuprins o formă prescurtată a numelui apostolilor Petru (Петръ) şi Pavel (Павел). Pe unele cruciuliţe, asemănătoare celor pe care le prezentăm, care de fapt au constituit modelul lor, pe partea unde apare Maica Domnului cu pruncul, sînt figuraţi în medalioanele laterale Petru şi Pavel, iar în cel de sus Nicolae, ceea ce ne face să presupunem că şi la encolpioanele de tipul celor de la Brăeşti şi Botoşani sînt redaţi în medalioane sfinţii amintiţi [6]. Busturile celor trei sfinţi, precum şi braţele cruciuliţei sînt mărginite de un brîu subţire crestat, care tindea să imite probabil sîrma filigranată. Detaliile anatomice ale tipurilor reprezentate sînt destul de neclare, datorită în primul rînd impreciziei formei de turnat, dar şi folosirii îndelungate a cruciuliţelor pectorale. Pe cealaltă parte a pieselor marginea este răsfrîntă, fiind ca un chenar continuu, astfel ca, prin îmbinarea cu cealaltă jumătate a encolpionului, în interior să încapă, spre a fi păstrată, o relicvă sfîntă.

Deosebirile între cele două cruciuliţe pectorale sînt cu totul neînsemnate. Piesa de la Botoşani pare să fi avut în compoziţia bronzului o cantitate mai mare de cupru, astfel că ea a căpătat, datorită acţiunii oxizilor, o culoare verzuie [7]. La exemplarul de la Brăeşti s-a păstrat şi o

---

[3] Această temă apare în secolul al VI-lea, cf. N.P. Kondakov, *Ikonografija Bogomateri*, I, Peterburg, 1914, p. 7.

[4] Pentru o situaţie analogă, cf. Kr. Mijatev, GodišnikSofia, 1921 (1922), p. 84.

[5] Pentru situaţii analoge, cf. B.I. şi V. N. Khanenko, *Drevnosti russkie. Kresty i obrazki*, Kiev, 1899, p. 14 ; L. V. Alekseev, SA, 1974, 3, p. 208.

[6] Cf. M. V. Sedova, MIA, 65, 1959, p. 235. Există şi presupunerea că în medalionul de sus ar fi înfăţişat Dumnezeu-tatăl, cf. B.I. şi V. N. Khanenko, *op. cit.*, p.14.

[7] Pînă în prezent la encolpioanele, aparţinînd tipului la care ne referim analiza chimică a fost făcută după cîte ştim numai într-un singur caz, şi anume, la piesa descoperită la Sporwiny, în Mazovia, care alături de elementul principal, cuprul, mai conţinea cositor şi argint, precum şi urme de Zn, Ca, Al, Fi, Fe, Si şi Mg. Cf. J. Antoniewicz, WiadArch, 22, 1955, 3—4, p. 264.

piesă mică mobilă, de formă aproximativ paralelipipedică, prinsă de urechiuşele braţului superior al cruciuliţei. Prin mijlocirea acestei piese, perforată longitudinal, encolpionul se prindea cu un şnur la gîtul celui care îl purta.

Dimensiunile cruciuliţei relicviar de la Botoşani sînt de 9,4 × 6,8 cm, iar a celei de la Brăeşti de 9,3 × 6,9 cm; piesa paralelipipedică de care se ataşa şnurul avea 2,1 × 1,4 × 0,9 cm.

Pe cealaltă jumătate a cruciuliţelor relicviar de tipul celor prezentate mai sus — care în cazul nostru nu s-a recuperat — era de regulă figurată, tot în relief, scena răstignirii, aşa după cum se constată pe exemplarele păstrate integral. Isus Christos era redat cu nimb, înveşmîntat cu un fel de şorţ care îi acoperă coapsele şi cu picioarele sprijinite pe un *suppedaneum*. Deasupra crucii este incizat numele său sub forma IC XC, abrevierea uzuală de la 'Ιησοῦς Χριστός. În medalioanele ovale de la extremităţile braţelor cruciuliţei se află, de asemenea redate în relief, trei busturi de sfinţi: Sf. Maria în stînga, Sf. Ioan Botezătorul în dreapta, iar sus, probabil, Sf. Gheorghe (fig. 2/1,2).

Cruciuliţele pectorale de la Brăeşti şi Botoşani nu sînt singurele piese de acest fel din spaţiul est-carpatic. Exemplare identice s-au descoperit la Ibăneşti [8] (complet), Vorniceni [9] (jud. Botoşani), Piatra Neamţ (jud. Neamţ)[10] şi Codăeşti (jud. Vaslui)[11] (numai jumătatea reprezentînd pe Sf. Maria cu Pruncul), la care se adaugă cîteva piese (un encolpion întreg, două jumătăţi înfăţişînd răstignirea — fig. 2/1,2 — şi un mic fragment), provenind din localităţi neidentificate din partea de nord a Bucovinei, păstrate în prezent în colecţiile Muzeului judeţean din Suceava [12]. O jumătate de encolpion, cea cu imaginea răstignirii, s-a descoperit în cuprinsul cetăţii de la Soroca [13]. Din Transilvania, dintr-o localitate rămasă necunoscută, provine un encolpion întreg, intrat în patrimoniul Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca [14].

Cruciuliţele duble-relicviar de tipul prezentat mai sus se întîlnesc într-un spaţiu foarte întins cuprinzînd Europa răsăriteană şi centrală. Un număr considerabil, însumînd zeci de exemplare, se cunosc pe teritoriul vechii Rusii, îndeosebi în regiunea Niprului mijlociu şi în cnezatele din sud-vest. S-a presupus că centrul lor principal de producţie a fost Kievul,

---

[8] *Istoria României*, II, Bucureşti, 1962, fig. 40 dreapta; R. Theodorescu şi R. Florescu, în *Istoria artelor plastice în România* (red. G. Oprescu), I, Bucureşti, 1968, pl. 98; R. Theodorescu, în *Pagini de veche artă românească de la origini pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea*, Bucureşti, 1970, fig. 40/2; V. Spinei, *op. cit.*, p. 235—236 şi fig. 5/1a-b.

[9] V. Spinei, *op. cit.*, p. 235 şi fig. 5/4 = 6/3.

[10] C. Matasă, BCMI, 31, 1938, 97, p. 131—132 şi fig. 81; V. Spinei, *op. cit.*, p. 235 şi fig. 6/2.

[11] Piesă inedită aflată în colecţia Muzeului de istorie din Vaslui, studiată cu permisiunea prof. C. Popescu, directorul muzeului.

[12] Piesele ne-au fost puse la dispoziţie pentru studiu şi publicare de colegul Mircea Ignat, fapt pentru care îi mulţumim şi pe această cale.

[13] G.F. Cebotarenko, în *Archeologičeskie issledovanija v Moldavii v 1968—1969 gg.*, Chişinău, 1972, p. 222, fig. 13 e.

[14] M. von Bárány-Oberschall, *Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden*, în *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie*, II, 1953, p. 229 şi fig. 73 a, c; M. Rusu, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ştefan Pascu*, Cluj-Napoca, 1974, fig. 5.

motiv pentru care sînt numite în literatura de specialitate și „cruciulițe de tip kievian". Judecînd după abundența descoperirilor, un alt centru important de producere a lor pare să fi existat în cnezatul Halici — Wolhynia.

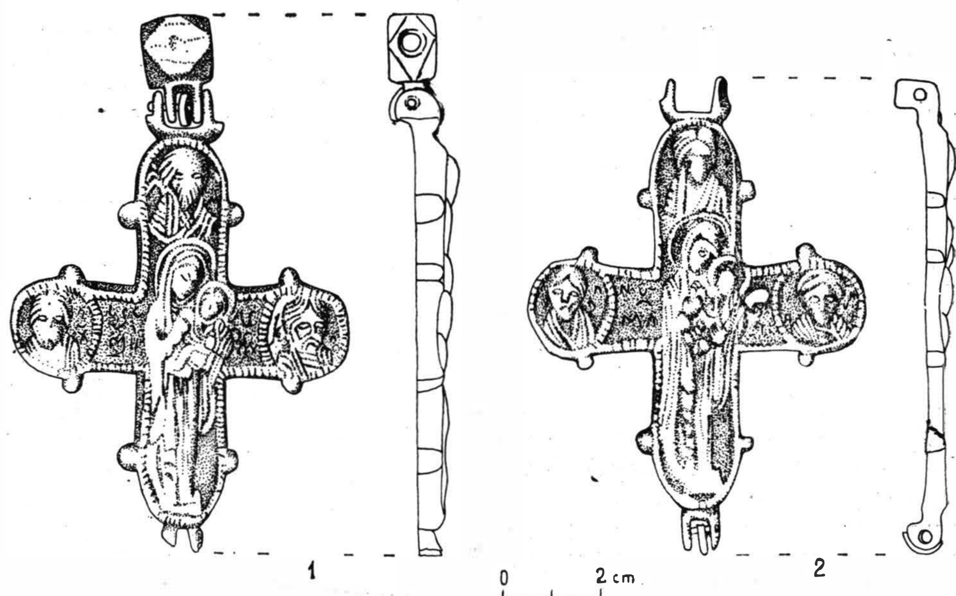

Fig. 1. Cruciulițe relicviar din bronz de la Brăești (1) și Botoșani (2), județul Botoșani.

În afara cruciulițelor descoperite la Kiev și în împrejurimile sale [15], menționăm pe acelea de la Kniaja Gora [16], Raiki [17], Iaropolci Zalesk [18], Vladimir-Volînsk [19], Miziurițe [20], Halici [21], Lvov [22], Belț [23], Zelențe [24],

[15] B.I. și V. N. Khanenko, *op. cit.*, p. 14—15 și pl. 5/56—57, 58 și 60—61; J. Antoniewicz, *op. cit.*, p. 264 și fig. 19; V. K. Gončearov, ArheologijaKiev 10, 1957, fig. 4/2; Kr Benda, *Mittelalterlicher Schmuck. Slawische Funde aus tschechoslowakische Sammlungen und der Leningrader Ermitage*, Praga, 1966, pl. 83.

[16] L. Rauhut, Materialy wczesnośredniowieczne, 5, 1960, p. 241 și pl. 5/13; G. G. Mezențeva, *Drevn'orus'ke misto Roden'. Kniaža Gora*, Kiev, 1968, p. 83 și pl. 9/3 și 4.

[17] V.K.Gončearov, *Rajkoveckoe gorodišče*, Kiev, 1950, p. 112—113 și pl. 22/1,3.

[18] M.V. Sedova, KSMoscova, 129, 1972, p. 74 și fig. 23/18.

[19] J. Antoniewicz, *op. cit.*, p. 264 și fig. 20.

[20] *Ibidem*, p. 264 și fig. 21 a.

[21] I. Pasternak, *Staryj Galič. Archeologično-istorični doslidi u 1850—1943 rr.*, Cracovia-Lvov, 1944, fig. 69/4.

[22] O.O. Ratici, MDAPV, 3, 1961, p. 125 și fig. 4/24—25.

[23] Idem, *Drevn'orus'ki archeologični pam'jatki na teritorii zachidnich oblastej URSR*, Kiev, 1957, pl. 12/32; idem, în Naselennja Prikarpattja i Volini za dobi rozkladu pervisnobščinnojo ladu ta v davn'orus'kij čas, Kiev, 1976, fig. 57/32; A. Nowakowski, *Górne Pobuże w wiekach VIII—XI zagadnienia kultury*, Acta archaeologica Lodziensia, 21, Łódź, 1972, p. 108—109 și fig. 2/14.

[24] G. M. Vlasova, Materialy po archeologii Severnogo Pričernomor'ja, Odesa, 4, 1962, p. 253 și fig. 5/1.

Melniţa Podolska [25], Cerniatin [26], Lisnevici [27], Moghilev [28], Grodno [29], de la locul Pokrovsk din fosta gubernie Ekaterinoslav [30] (astăzi Dnepropetrovsk), precum şi pe acelea provenind din unele localităţi ruseşti neidentificate [31]. Aria de răspîndire a cruciuliţelor relicviar de tipul în discuţie depăşeşte graniţele cnezatelor vechi ruseşti. Astfel de cruciuliţe au fost descoperite în Letonia, la Rezeknes Klokoţki [32], în capitala Hoardei de Aur Novîi Sarai = Saraiul Nou (horodiştea Ţarev)[33], numită şi Sarai-Berke, de pe Volga Inferioară, în vechea colonie bizantină de la Chersones [34] de pe coastele sudice ale Crimeei, la Przemyśl [35] şi Sporwiny [36] în Polonia, la Székesfehérvár [37], Rákospalota [38], Vesprém [39], Eger [40] în Ungaria, la Cărbuna [41] în golful Caliacra şi într-un punct nelocalizat din Bulgaria [42], la care se adaugă unele piese de provenienţă necunoscută, păstrate la muzee din Budapesta [43] şi Praga [44], precum şi exemplarele deja menţionate din localitatea neidentificată din Transilvania şi cele din Moldova (fig. 3).

În tabelul pe care îl alăturăm am căutat să prezentăm succint cîteva din principalele date despre cruciuliţele relicviar din categoria în discuţie, pe care le vom indica în mod convenţional sub denumirea de *tipul A*. Tabelul este desigur incomplet deoarece, aşa cum sîntem informaţi, numeroase encolpioane din diferite colecţii de stat sau particulare sînt încă inedite. În alte cazuri calitatea precară a materialului ilustrativ din publica-

---

[25] *Ibidem*, p. 253 şi fig. 5/2.

[26] *Ibidem*, p. 253 şi fig. 5/4.

[27] *Ibidem*, p. 253 şi fig. 5/7 şi 8.

[28] L. V. Alekseev, *op. cit.*, p. 208 şi fig. 2/1, 3.

[29] J. Antoniewicz, *op. cit.*, p. 264 şi fig. 21 b; L. V. Alekseev, *op. cit.*, p. 217 şi fig. 2/2.

[30] *Otčet Imperatorskoj Archeologičeskoj Kommissii za 1900 god*, Sanktpeterburg, 1902, p. 97 şi fig. 171 a-b.

[31] *Katalog sobranija drevnostej grafa Alekseja Sergeeviča Uvarova. Otd. VIII—XI*, Moscova, 1908, p. 185 şi fig. 163; N. D. Polonski, *Istoriko-kul'turnyj atlas po russkoj istorii*, Kiev, 1913, p. 34 şi pl. 24/19; N. I. Petrov, *Al'bom dostoprimelatel'nostej Cerkovno-Archeologičeskago Muzeja pri Imperatorskoj Kievskoj Duchovnoj Akademii*, IV—V, Kiev, 1915, p. 26, 29 şi pl. 14/7—8, 16/6—7.

[32] E. S. Mugurevici, *Vostočnaja Latvija i sosednie zemli v X—XIII vv.*, Riga, 1965, p. 66 şi pl. 10/4.

[33] M. D. Poluboiarinova, SA, 1972, 3, p. 165 şi fig. 1/1.

[34] *Otčet Imperatorskoj Archeologičeskoj Kommissii za 1902 god*, Sanktpeterburg, 1904, p. 39 şi fig. 66 a-b; G. F. Korzuhina, Vizantijskij vremennik, 14, 1958, p. 133, 135 şi pl. 2/2 şi 3.

[35] A. Żaki, *Archeologia Malopolski wczesnośredniowiecznej*, Wroclaw — Varşovia — Cracovia — Gdańsk, 1974, p. 337 şi fig. 286 b.

[36] J. Antoniewicz, *op. cit.*, p. 263 şi fig. 18 a-b.

[37] M. von Bárány-Oberschall, *op. cit.*, p. 229; Z. S. Lovag, FoliaArch, 22, 1971, p. 159 şi fig. 5/2.

[38] M. von Bárány-Oberschall, *op. cit.*, p. 229; Z. S. Lovag, *op. cit.*, p. 159 şi fig. 5/3.

[39] M. von Bárány-Oberschall, *op. cit.*, p. 229 şi fig. 73 d.

[40] *Ibidem*, p. 229 şi fig. 73 e.

[41] M. Mircev, G. Tonceva şi D. Dimitrov, Izvestija Varna, 13, 1962, p. 97—98 şi fig. 71/2.

[40] Kr. Mijatev, *op. cit.*, 83—84 şi fig. 64.

[43] Z. S. Lovag, *op. cit.*, p. 158—159 şi fig. 4 şi 5/1.

[44] J. Braun, *Die Reliquiare des christlichen Kultes und ihre Entwicklung*, Freiburg im Breisgau, 1940, p. 460 şi pl. 141, fig. 539.

ții ne-a împiedicat să avem certitudinea că piesele reproduse aparțin *tipului A*, motiv pentru care nu le-am luat în considerație [45].

Nu am inclus în *tipul A* exemplarele avînd aceeași formă și motive decorative, dar de dimensiuni reduse, în jur de 6 cm lungime, și nici piesele identice ca formă și mărime, dar la care redarea figurilor din medalioane nu este în relief, ci incizată sau incrustată, ori chiar lipsește cu totul. Am exclus, de asemenea, cruciulițele identice, dar de producție cert bizantină.

Pînă în prezent avem cunoștință de un număr de peste 50 de cruciulițe relicviar cu trăsături comune, inserate de noi în cadrul *tipului A*. Spre deosebire de alte categorii de cruciulițe pectorale, encolpioanele de acest tip au fost obținute în forme de turnat numeroase, existînd desigur mai multe centre de producție a lor. Deosebirile dintre ele sînt totuși destul de mici, ceea ce conferă unitate tipului de care ne ocupăm. Lungimea lor oscilează între 8,5 și 10 cm, cele mai numeroase avînd în jur de 9,5 cm, iar lățimea lor variază între 6,7 și 7,2 cm. Pe cîteva din cruciulițe s-au incizat în metalul încă nesolidificat, după scoaterea din matriță, scurte inscripții, uneori prescurtate, dar în cele mai frecvente cazuri neclare, semn că meșterul nu le înțelesese conținutul [46].

Anumite deosebiri față de marea majoritate a pieselor din *tipul A* prezintă cruciulița relicviar descoperită în anul 1902 la Chersones [47], precum și cea de proveniență necunoscută aflată în colecția Muzeului național de istorie din Budapesta [48]. Ele au dimensiuni ceva mai mari, lungimea lor fiind cuprinsă între 10,5 și 11 cm, iar pentru prindere de șnur erau prevăzute cu o piesă mobilă compusă din două emisfere sudate și o plăcuță trapezoidală dedesubt, deosebindu-se de piesele mobile ale celorlalte cruciulițe, care sînt paralelipipedice, la fel ca cea a encolpionului de la Brăești. În afară de aceasta, detaliile figurilor reprezentate, ca și inscripțiile, sînt mult mai clare. Nu este exclus ca exemplarele din această variantă să fi avut un alt loc de producție decît celelalte cruciulițe, eventual Chersonesul bizantin.

Deși se cunoaște un număr considerabil de cruciulițe pectorale de *tip A*, numai la cîteva dintre ele s-au consemnat cu exactitate condițiile stratigrafice în care au fost recuperate, acestea servind ca unul din elementele principale de datare a obiectelor de cult aflate în discuție. Pentru încadrarea lor cronologică poate fi utilizată într-o oarecare măsură analiza paleografică a inscripțiilor, precum și compararea cu unele tipuri asemănătoare datate mai precis. Toate aceste date ar indica că producerea lor a avut loc în a doua jumătate a secolului al XII-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea. Marea invazie mongolă din 1237 — 1242, care a avut repercusiuni atît de defavorabile asupra meșteșugurilor în Europa răsări-

---

[45] Unii autori indică ca analogii pentru cruciulițele de *tipul A* piese pe care nu le ilustrează. Astfel, M. von Bárány-Oberschall, *op. cit.*, p. 229, pe lîngă piesele deja menționate, citează descoperirile de la Nagytétény, Pécs, Toponár, din comitatul Zala și din împrejurimile munților Vértes, iar A. Nowakowski, *op. cit.*, p. 109, pe acelea de la Janiewice, Huszcza, Niesluchów și Zamkowicze.

[46] Descifrarea unora din inscripții dovedește că busturile figurate în medalioane reprezintă de la caz la caz diferiți sfinți (Maria, Ioan, Gheorghe, Nicolae, Dimitrie, Petru, Pavel) și nu pe evangheliști, cum cred mulți din cercetători.

[47] *Otčet...za 1902 god*, fig. 66 a—b; G. F. Korzuhina, *op. cit.*, pl. 2/2 a—b.

[48] Z. S. Lovag, *op. cit.*, p. 158—159 și fig. 4.

TABEL PRIVIND UNELE DIN PRINCIPALELE DATE ASUPRA CRUCIULIȚELOR RELICVIAR VECHI RUSEȘTI DE *TIP A*

Nr. crt.	Locul descoperirii	Condiții de descoperire	Muzeul unde se păstrează	De cine și de cînd a fost publicată; numărul figurii	Exemplar păstrat complet	Numai jumătatea cu Fecioara cu Pruncul	Numai jumătatea cu scena răstignirii	Piesa mobilă de prindere paralelipipedică	Piesa mobilă de prindere din două emisfere	Dimensiunile (cm)	Inscripția
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L
1	BELȚ, reg. Lvov R.S.S. Ucraineană	în așezare		O. Ratici, 1957, pl. 12/32; A. Nowakowski, 1972, fig. 2/14.		●					nu are
2	BOTOȘANI, jud. Botoșani, R.S. România	necunoscute	Muz. jud. Botoșani	Fig. 1/2		●				9,4 × 6,8	M...ПХ ПХ...П
3	BRĂEȘTI, jud. Botoșani, R.S. România	într-un mormînt lîngă biserica de lemn	Muz. jud. Botoșani	Fig. 1/1		●		●		9,3 × 6,9	N...MΛ П...П
4	Nordul Moldovei, R.S. România	necunoscute	Muz. jud. Suceava	inedită	●					9,4 × 6,8	
5	Nordul Moldovei, R.S. România	necunoscute	Muz. jud. Suceava	Fig. 2/1			●			9,4 × 6,5	IC XC MP...MP... O... П ...XΛ
6	Nordul Moldovei, R.S. România	necunoscute	Muz. de jud. Suceava	Fig. 2/2			●			9,0 (fără o urechiușă) × 6,9	nu are
7	Nordul Moldovei, R.S. România	necunoscute	Muz. de ist. Suceava	inedită			●				
8	CĂRBUNA, reg. Varna R.P. Bulgaria	în așezare		M. Mircev, G. Tonceva, D. Dimitrov, 1962, fig. 71/1.			●			9,5 × 6,8	
9	CERNIATIN reg. Ivano-Frankovsk R.S.S. Ucraineană	necunoscute	Muz. de ist. Lvov	G. M. Vlasova, 1962, fig. 5/4.			●				
10	CHERSONES reg. Crimeea R. S. S. Ucraineană	în complexul mănăstiresc din centrul acropolei	Ermitaj — Leningrad	OIAK, 1902, fig. 66, a-b; G. F. Korzuhina, 1958, pl. 2/2	●				●	circa 10,5 × 7,5	
11	CHERSONES reg. Crimeea R. S. S. Ucraineană	în grobnița unei biserici printre oase umane aflate în dezordine	Ermitaj Leningrad	G. F. Korzuhina, 1958, pl. 2/3.			●				nu are
12	CODĂEȘTI, jud. Vaslui, R.S. România	în așezare	Muz. de ist. Vaslui	inedită		●				9,4 × 6,7	MO...V H...C
13	EGER, comit. Heves, R.P. Ungară	necunoscute	Muz. liceului-Eger	M. v. Bárány-Oberschall, 1953, fig. 73 e			●				
14	GRODNO, reg. Grodno R. S. S. Bielorusă	necunoscute	Muz. din Grodno	J. Antoniewicz, 1955, fig. 21, b; L. V. Alekseev, 1974, fig. 2/2	●						
15	HALICI, reg. Ivano-Frankovsk R. S. S. Ucraineană	în așezare		J. Pasternak, 1944, fig. 69/4.		●					
16	IAROPOLCI ZALESSK reg. Briansk, R. S. S. Rusă	în așezare, în stratul corespunzător sec. XII		M. V. Sedova, 1972, fig. 23/18.			●				
17	IBĂNEȘTI jud. Botoșani R.S. România	într-un mormînt izolat	Muz. de ist. al R. S. România București	Istoria României, II, 1962, fig. 40 dreapta; R. Theodorescu, 1970, fig. 40/2; V. Spinei, 1975, fig. 5/1	●						
18	KIEV, reg. Kiev, R. S. S. Ucraineană	în așezare		V. K. Goncearov, 1957, fig. 4/1.			●				
19	KIEV, reg. Kiev, R. S. S. Ucraineană	necunoscute	Ermitaj Leningrad (fosta colecție Pogodin)	K. Benda, 1966, pl. 83.		●					
20	KIEV sau împrejurimi reg. Kiev, R. S. S. Ucraineană	necunoscute	fosta colecție Khanenko —Kiev	B. I. și V. N. Khanenko, 1899, pl. 5/56—57; J. Antoniewicz, 1955, fig. 19.	●						ДИМИ-(ТРИ) НИКО(ЛА)
21	KIEV sau împrejurimi reg. Kiev, R. S. S. Ucraineană	necunoscute	fosta colecție Khanenko—Kiev	B. I. și V. N. Khanenko, 1899, pl. 5/58.		●					MP ΘΥ ГЕОРГИ НИКОЛАИ
22	KIEV sau împrejurimi reg. Kiev, R. S. S. Ucraineană	necunoscute	fosta colecție Khanenko—Kiev	B. I. și V. N. Khanenko, 1899, pl. 5/60—61.	●						MP ΘΥ XΘ X
23	KNIAJA GORA, reg. Cerkask RSS Ucraineană	necunoscute	Muz. de arheol. Varșovia	L. Rauhut, 1960, pl. 5/13.		●					
24	KNIAJA GORA, reg. Cerkask R. S. S. Ucraineană	în așezare		G. G. Mezențeva, 1968, pl. 9/3.		●					

25	KNIAJA GORA, reg. Cerkask R. S. S. Ucraineană	în aşezare		G. G. Mezenţeva, 1968, pl. 9/4.		●					
26	LISNEVICI, reg. Ivano-Frankovsk R. S. S. Ucraineană	necunoscute	Muz. de ist. Lvov	G. M. Vlasova, 1962, fig. 5/7.			●				
27	LISNEVICI reg. Ivano-Frankovsk R. S. S. Ucraineană	necunoscute	Muz. de ist. Lvov	G. M. Vlasova, 1962, fig. 5/8.		●					
28	LVOV, reg. Lvgv R. S. S. Ucraineană	în aşezare	Muz. de ist. Lvov	O. O. Ratici, 1961, fig. 4/25.		●					
29	MELNIŢA PODOLSKA reg. Ternopol, R. S. S. Ucraineană	necunoscute	Muz. de ist. Lvov	G. M. Vlasova, 1962, fig. 5/2.			●				
30	MIZIURINŢE reg. Ternopol R. S. S. Ucraineană	necunoscute		J. Antoniewicz, 1955, fig. 21 a.			●				
31	MOGHILEV, reg. Moghilev R. S. S. Bielorusă	în aşezare	Muz. din Moghilev	L. V. Alekseev, 1974, fig. 2/1, 3.	●						ДИМИ-(ТРИ) НИКО(ЛА)
32	NOVÎI SARAI reg. Astrahan (ŢAREV) R. S. S. Rusă	în capitala Hoardei de Aur, împreună cu alte piese din sec. XIII–XIV.	Ermitaj Leningrad	M. D. Poluboiarinova, 1972, fig. 1/1.			●			10×7	IC XC
33	PIATRA NEAMŢ jud. Neamţ R.S. România	într-un mormînt din cimintirul din jurul bisericii Sf. Ioan, construită la sf. sec. XV.	Muz. de arheol. din Piatra Neamţ	C. Matasă, 1938, fig. 81; V. Spinei, 1975, fig. 6/2		●				8,6 (fără o urechiuşă) ×6,8	nu are
34	POKROVSK reg. Dnepropetrovsk R. S. S. Ucraineană	necunoscute		OIAK, 1900, fig. 171 a–b.	●						
35	PRZEMYŚL voiev. Rzeszów R.S. Cehoslovacă	în aşezare		A. Zaki, 1974, fig. 286, b.			●				
36	RAIKI, reg. Jitomir R. S. S. Ucraineană	în aşezarea întărită din sec. XII–XIII		V. K. Goncearov, 1950, pl. 22/1, 3.	●						
37	RÁKOSPALOTA comit. Pest R.P. Ungară	în aşezare, împreună cu obiecte din sec. XVI	Muz. naţ. de ist. Budapesta	Z. G. Lovag, 1971, fig. 5/3.			●			8,6 (fără o urechiuşă) ×6,7	IC XC
38	REZEKNES KLOKOŢKI r- Rezekne, R. S. Letonă	necunoscute	Inst. de ist. al Acad. Letone, Riga	E.S. Mugurevici, 1965, pl. 10/4.		●					
39	SOROCA, r. Soroca R. S. S. Moldovenească	în cetatea moldovenească construită în sec. XVI.		G. F. Cebotarenko, 1972, fig. 13, e.			●				
40	SPORWINY, voiev. Olsztyn, R.P. Polonă	în aşezare	Muz. Mazurian – Olsztyn	J. Antoniewicz, 1955, fig. 18, a-b.			●				
41	SZÉKESFEHÉRVÁR comit. Fehér R.P.Ungară	necunoscute	Muz. naţ. de ist. Budapesta	Z. G. Lovag, 1971, fig. 5/2.			●			9,3 × 6,7	
42	Transilvania R.S. România	necunoscute	Muz. de ist. a Transilvaniei Cluj-Napoca	M. v. Bárány-Oberschall, 1953, fig. 73. a, c; M. Rusu, 1974, fig. 4.	●						...MO N...Λ
43	VESPRÉM comit. Vesprém, R.P. Ungară	necunoscute	Muz. comit. Vesprém	M. v. Bárány-Oberschall, 1953, fig. 73 d.		●					
44	VLADIMIR-VOLÎNSK reg. Volînsk, R. S. S. Ucraineană	necunoscute		J. Antoniewicz, 1955, fig. 20.			●				
45	VORNICENI jud. Botoşani R.S. România	în aşezare	Muz. de ist. a Moldovei, Iaşi	V. Spinei, 1975, fig. 5/4 = 6/3.		●				8,7 (fără o urechiuşă) ×6,6	nu are
46	ZELENŢE, reg. Ternopol R. S. S. Ucraineană	necunoscute	Muz. de ist. Lvov	G. M. Vlasova, 1962, fig. 5/1.			●				
47	localitate necunoscută R.P. Bulgaria	necunoscute	Muz. naţ. de ist. Sofia	Kr. Mijatev, 1921 (1922), fig. 64.		●					VΘ M
48	localitate necunoscută R. S. S. Ucraineană(?)	necunoscute	fostul Muz. biser.-arheol. Kiev	N. I. Petrov, 1915, pl. 14/7–8.	●			●			nu are
49	localitate necunoscută R. S. S. Ucraineană(?)	necunoscute	fostul Muz. biser.-arheol. Kiev	N. I. Petrov, 1915, pl. 16/6–7.	●						
50	localitate necunoscută R.S.S. Ucraineană (?)	necunoscute	fosta colecţie Uvarov Moscova	A. S. Uvarov, 1908, fig. 163.		●					MP ΘΥ IC XC
51	localitate necunoscută R.S.S. Ucraineană (?)	necunoscute		N. D. Polonski, 1913, pl. 24/19.			●	●			
52	provenienţă necunoscută	necunoscute	Muz. Domului Praga	J. Braun, 1940, pl. 141, fig. 539.	?		●				
53	provenienţă necunoscută	necunoscute	Muz. naţ. de ist. Budapesta	Z. G. Lovag, 1971, fig. 4.	●				●	11×8	NH (K)A MP ΘΥ HOANZ MP ΘΥ XC IC
54	provenienţă necunoscută	necunoscute	Muz. naţ. de ist. Budapesta	Z. G. Lovag, 1971, fig. 5/1.			●			9,4 (fără o urechiuşă) ×7,2	

teană, a pus desigur capăt fabricării lor. Descoperirea cruciuliţelor de *tip A* în unele morminte mai tîrzii (Piatra Neamţ şi probabil Brăeşti), ca şi în depunerea arheologică corespunzătoare secolului al XVI-lea din anumite aşezări (Soroca, Rákospalota), indică folosirea lor îndelungată, mult timp după ce se renunţase la producerea lor.

Encolpioanele aparţinînd *tipului A* sînt înrudite îndeaproape cu cruciuliţele avînd aceeaşi formă, dimensiuni şi imagini decorative, dar la care chipurile de sfinţi din medalioane erau redate în tehnica *niello*. Realizarea lor era evident mai dificilă ca a celor din *tipul A*, deoarece după operaţia de turnare urma o alta suplimentară, cea a incrustării cu *niello*. Astfel de cruciuliţe relicviar au fost descoperite la Chersones [49], Novgorod [50], Mstislavl [51] în Bielorusia, Kniaja Gora [52], Pekari [53] lîngă Kanev, Nijne-Arzîzskoe [54] la nord de Caucaz şi, într-un număr mai mare, la Kiev [55], precum şi în alte localităţi rămase neidentificate [56]. Datarea lor în secolele IX — XI [57] ni se pare exagerat de timpurie şi sîntem înclinaţi mai curînd a ne ralia părerii potrivit căreia ele s-ar putea atribui din punct de vedere cronologic mijlocului secolului al XII-lea [58]. Descoperirea unui encolpion în stratul corespunzător secolului al XIII-lea la Mstislavl pledează pentru această datare mai tîrzie.

Un alt tip înrudit cu cel discutat de noi este reprezentat prin două exemplare complete descoperite la Pekari, identice ca formă şi dimensiuni, dar la care busturile din medalioanele marginale nu au mai fost figurate [59]. De asemenea, foarte apropiat de *tipul A* din punct de vedere al dispoziţiei motivelor ornamentale sînt cruciuliţele cu decorul redat în întregime în tehnica *niello* [60], procedeu folosit îndeosebi la cruciuliţele bizantine şi ruseşti cu braţele drepte.

La sfîrşitul secolului trecut fusese acreditată ideea potrivit căreia cruciuliţele găsite pe teritoriul cnezatelor ruseşti şi datate în secolele XI — XIII erau produse în oraşele bizantine din Crimeea, îndeosebi la Chersones, de unde ar fi fost comercializate în stare finită sau semifinită şi în cnezatele

---

[49] N. P. Kondakov, *Russkie klady. Izsledovanie drevnostej velikoknjažeskago perioda*, I, S.-Peterburg, 1896, p. 44 şi fig. 26; idem, *Ikonografija...*, I, p. 263 şi fig. 172; G. F. Korzuhina, *op. cit.*, p. 133 şi pl. 3/2.

[50] M. V. Sedova, MIA, 65, 1959, p. 235 şi fig. 4/13; W. Hensel, *Archeologia o poczatkach miast słowiańskich*, Wroclaw — Varşovia — Cracovia, 1963, fig. 116/13.

[51] L. V. Alekseev, *op. cit.*, p. 213 şi fig. 4/1, 4=5, care mai indică şi alte piese analoge la Kiev, Kniaja Gora, Jajkovici, Vîşgorod şi din unele localităţi neidentificate.

[52] N. I. Petrov, *op. cit.*, p. 29 şi pl. 16/4—5; G. G. Mezenţeva, *op. cit.*, p. 83 şi pl. 9/1, 2, 17.

[53] B. I. şi V. N. Khanenko, *op. cit.*, p. 14 şi pl. 5/59.

[54] V. A. Kuzneţov, în *Slavjane i rus'. K šestidesjatiletiju akademika Borisa Aleksandroviča Rybakova*, Moscova, 1968, fig. 1/2.

[55] I. Tolstoi şi N. Kondakov, *Russkija drevnosti v pamjatnikach iskusstva*, V, S.-Peterburg, 1897, p. 31 şi fig. 23; M. K. Kargher, *Drevnij Kiev*, I, Moscova — Leningrad, 1958, pl. 44 sus şi 58 mijloc.

[56] *Katalog sobranija... Uvarova*, p. 184 şi fig. 162.

[57] I. Tolstoi şi N. Kondakov, *op. cit.*, p. 31; M. V. Sedova, *op. cit.*, p. 235.

[58] G. F. Korzuhina, *op. cit.*, p. 133.

[59] B. I. şi V. N. Khanenko, *op. cit.*, p. 16 şi pl. 6/67—68, 69—70; N. I. Petrov, *op. cit.*, p. 29 şi pl. 16/10.

[60] M.K. Kargher, *op. cit.*, pl. 44 jos; A. A. Medinţeva, Archeologičeskij Sbornik, Moscova, 1961, p. 63—69.

ruseşti [61]. Această teorie a fost însă infirmată de descoperirile tot mai numeroase din deceniile următoare. Identificarea unor forme de turnat în Rusia şi descifrarea inscripţiilor slavone indică că nu toate aveau ca centru de producţie Crimeea bizantină. Mai mult, s-a constatat că unele tipuri de encolpioane ruseşti au ajuns pe calea schimbului sau odată cu cei care le purtau chiar în cetăţile de pe litoralul nord-pontic [62]. Cu toate acestea nu se poate exclude în mod automat posibilitatea ca unele din cruciuliţele mai finisate să fi fost realizate, îndeosebi în secolele XI — XII, de meşterii locali din Chersones, căci altfel ar fi greu de explicat numărul mare de encolpioane găsite în acest oraş, ca şi în alte centre învecinate.

Cele dintîi cruciuliţe duble-relicviar ruseşti au fost realizate potrivit părerii lui G. F. Korzuhina încă din secolul al XI-lea, la producerea lor pe scară largă ajungîndu-se de abia în secolele următoare [63]. Pentru primele encolpioane meşterii ruşi nu au creat prototipuri proprii, ci au imitat îndeaproape exemplarele bizantine, situaţie valabilă şi în cazul cruciuliţelor de *tip A*. Acestea nu numai că reproduc cu fidelitate temele canonice, dar respectă întocmai şi forma, dimensiunile şi tehnica meşteşugărească folosită pentru realizarea pieselor de cult create în imperiu. O astfel de cruciuliţă relicviar bizantină, identică cu acelea inserate în *tipul A* se păstrează în colecţiile Muzeului naţional din Sofia [64], provenind probabil din Bulgaria, iar una, care este de presupus că a fost descoperită în Italia, se află în tezaurul domului din Veroli [65].

Explicarea prezenţei encolpioanelor vechi ruseşti în Moldova [66], în perioada anterioară marii invazii mongole, ridică anumite dificultăţi datorate în parte şi împrejurării că cele mai multe din ele nu provin din complexe arheologice cercetate după norme ştiinţifice sau că unele au fost folosite mult timp după începerea producerii lor, fiind descoperite în complexe de locuire sau funerare mai tîrzii.

Documentaţia arheologică pe care o deţinem în legătură cu aceste piese de cult, ca şi ansamblul descoperirilor din zona extracarpatină ne duce spre concluzia că pătrunderea cruciuliţelor relicviar ruseşti în Moldova este într-o anumită privinţă expresia unui fenomen economic, în sensul că ele au ajuns în această regiune ca urmare a relaţiilor de schimb întreţinute de populaţia locală cu cnezatele ruseşti, în primul rînd cu Haliciul, spre sfîrşitul secolului al XII-lea şi primele decenii ale secolului al

---

[61] I. Tolostoi şi N. Kondakov, *op. cit.*, p. 32.

[62] B.A. Ribakov, *Remeslo drevnej Rusi*, Moscova, 1948, p. 454—456 şi 474; G.F. Korzuhina, *op. cit.*, p. 129—137; A.L. Iakobson, Vizantijskij vremennik, 14, 1958, p. 120 şi 128.

[63] G.F. Korzuhina, *op. cit.*, p. 133 şi urm.

[64] Kr. Mijatev, *op. cit.*, p. 73—74 şi fig. 49.

[65] C. Cecchelli, *La vita di Roma nel Medio Evo*, I, *Le arti minori e il costume*, Roma, 1951—1952, p. 43.

[66] În perioada premergătoare invaziei mongole din 1241, în afară de *tipul A*, discutat mai sus, în Moldova a mai circulat un tip de cruciuliţe relicviar ruseşti, avînd patru medalioane la extremităţile braţelor şi inscripţii în relief, tip reprezentat prin exemplarele descoperite la Bîtca Doamnei-Piatra Neamţ (inedite), Cîndeşti (V. Spinei, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 235 şi fig. 7/1) şi Trifeşti (I. Ioniţă, Materiale, 8, 1962, p. 737—738 şi fig. 6).

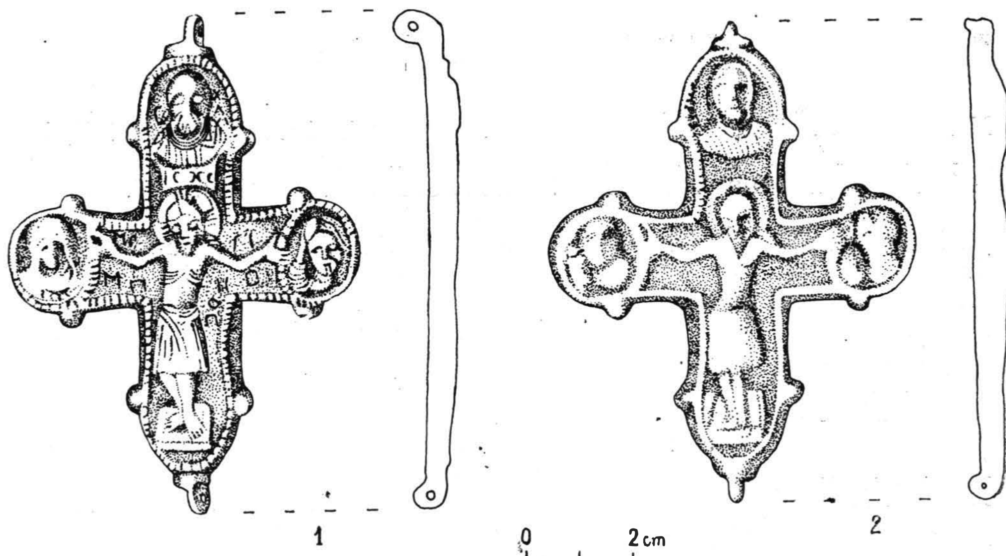

Fig. 2. Cruciuliţe relicviar din bronz descoperite în nordul Moldovei

Fig. 3. Harta răspîndirii cruciuliţelor duble-relicviar vechi ruseşti de *tip A* în Europa răsăriteană şi centrală. 1 Belţ; 2 Botoşani; 3 Brăeşti; 4 nordul Moldovei; 5 Cărbuna, 6 Cerniatin, 7 Chersones, 8 Codăeşti, 9 Eger, 10 Grodno, 11 Halici, 12 Iaropolci Zalessk, 13 Ibăneşti, 14 Kiev, 15 Kiev sau împrejurimi, 16 Kniaja Gora, 17 Lisnevici, 18 Lvov, 19 Melniţa Podolska, 20 Miziurinţe, 21 Moghilev, 22 Novîi Sarai (Tarev), 23 Piatra Neamţ, 24 Pokrovsk, 25 Przemyśl, 26 Raiki, 27 Rákospalota, 28 Rezeknes Klokoţki, 29 Soroca, 30 Sporwiny, 31 Székesfehérvár, 32 Transilvania, 33 Vesprém, 34 Vladimir-Volînsk, 35 Vorniceni, 36 Zelenţe, 37 Bulgaria.

XIII-lea. În comerțul statelor rusești cu ținuturile învecinate cruciulițele pectorale ocupau un loc important, după cum dovedește identificarea lor și în alte regiuni din partea răsăriteană și centrală a continentului.

Subliniem că prezența cruciulițelor relicviar din spațiul amintit nu pledează pentru ipoteza dominației sau stăpînirii haliciene asupra Moldovei, după cum, evident, descoperirea unor astfel de piese în alte țări din Europa centrală și orientală nu poate fi interpretată ca un indiciu al extinderii asupra lor a autorității cnezatelor rusești[67]. În sensul că encolpioanele de tip kievian din Moldova trebuie privite ca piese datorîndu-se relațiilor de schimb și legăturilor de ordin confesional converge și faptul că cruciulițele, ca și iconițele de bronz rusești, au continuat să fie comercializate la est de Carpați și după formarea statului feudal de sine-stătător Moldova, cînd Rusia haliciană își pierduse independența fiind anexată Poloniei, iar Kievul Lituaniei. Amintim în această privință cruciulițele duble descoperite la Suceava-Șipot, Cîrjoaia și Ghireni[68], cele simple de la Miorcani[69], Iași-Hlincea[70] și Tăcuta[71] și iconițele de la Bîrlălești, Murgeni[72] și Dănești[73], datate în secolele XIV — XVII.

Descoperirilor de cruciulițe relicviar vechi rusești de la răsărit de arcul carpatic li se poate atribui și o altă semnificație. Solicitarea acestor piese de cult de populații la care era răspîndit creștinismul de rit ortodox nu ni se pare întîmplătoare, după cum nu era desigur întîmplătoare nici pentru Transilvania, unde, deși catolicismul cîștigase anumite poziții, populația românească continua să întrețină legături confesionale cu regiunile, unde predomina ortodoxismul.

Relațiile populației românești de pe versanții răsăriteni ai Carpaților cu biserica bizantină și cea rusească ne apar ca foarte firești în primul sfert al mileniului al II-lea. Circumstanțele istorice create ca urmare a grelelor lovituri suferite de imperiu din partea Asăneștilor și apoi a cruciatei a IV-a au determinat ca pozițiile bizantine la nordul Dunării Inferioare să aibă extrem de mult de suferit nu numai în sfera politică și cea economică, dar și în domeniul confesional. O reflectare a acestei situații este și faptul că circulația obiectelor de cult grecești a fost înlocuită în mare parte în decursul secolelor XII—XIII cu aceea a pieselor de același gen de proveniență rusească.

Inscripțiile slavone incizate pe cruciulițele relicviar de la Brăești, Botoșani și Codăești, ca și acelea în relief de pe encolpioanele descoperite la Bîtca Doamnei, Cîndești și Trifești, aparținînd unui alt tip și datate în primele decenii ale secolului al XIII-lea, reprezintă cele mai vechi monumente de scriere în limba slavonă cunoscute pînă astăzi pe teritoriul Moldovei. În momentul în care încep că circule aceste obiecte de cult limba slavonă se impusese deja în biserica românească pentru oficierea cultului religios.

---

[67] V. Spinei, *op. cit.*, p. 241.
[68] *Ibidem*, p. 235—236 și 241.
[69] Descoperită de prof. A. Mihăescu din Miorcani.
[70] Descoperită cu prilejul săpăturilor efectuate în anul 1975 de R. Popovici-Baltă, care ne-a furnizat și informația.
[71] Colecția Muzeului de istorie din Vaslui.
[72] Colecția Muzeului de istorie a Moldovei din Iași.
[73] Colecția Constantin Buraga din Dănești, jud. Vaslui.

DATA CONCERNING THE CIRCULATION OF SOME CULT OBJECTS IN THE XII—XIIIth CENTURIES

SUMMARY

In the collections of the History Museum in Botoşani there are preserved two bronze reliquary crosses, unpublished so far, coming from Botoşani and Brăeşti (Botoşani county). As far as the Botoşani cross is concerned we know nothing of the way it was discovered. The Brăeşti sample was discovered in 1953 in a tomb in the neighbourhood of the old wooden church in the village. We have, of both samples, only half of them, the other being lost long ago.

In the East of the Carpathians identical pieces have also been discovered at Ibăneşti, Vorniceni, Piatra Neamţ, Codăeşti and Soroca, other four coming from unidentified places in the Northern part of Moldavia.

On one half of the crosses, in a central plan, the Crucification is represented in relief ; on the upper arms as well as on the lateral, horizontal arms there are in relief three busts of saints within oval medallions. On the other half, in a central plan, the Virgin with the Christ Child in her arms is represented in relief. At the extremities of the arms of the cross there are also three busts of saints. The Persons on the cross are sometimes accompanied by incised inscriptions, sometimes curtailed but most often unclear — an evidence that the artisan had not understood their meaning. The length of the crosses varies around 9.5 cm and the width varies between 6.5 and 7.2 cm.

The reliquary pectoral crosses belonging to the above-mentioned type will be conventionally designated under the generic of *A-type*. They can be found along a very wide territory including Eastern and Central Europe. A considerable number, amounting to dozens of samples, have been discovered particularly in Kiev, in the middle Dnieper and in the South-West principalities. Judging by the abundence of the discoveries their centres of production were placed in Kiev and in the Galicia-Volynia principality. The *A-type* reliquary crosses can also be found in Transylvania, Poland, Hungary, Bulgaria, Letonia, Crimea and in the space of the lower Volga.

They are likely to have been produced in the second half of the 12th century and the first half of the 13th century, prior to the great Mongol invasion. But they continued to be used long after had been ceased. The *A-type* ancient Russian reliquary crosses follow closely the form, the dimensions and the images of the crosses made in the Byzantine Empire.

The presence of reliquary crosses in Moldavia does not plead for the hypothesis of the Halizczian domination or rule in Moldavia, the same as the discovery of such objects in other European countries or oriental ones cannot be interpreted as an evidence of authority exercised by the Russian principalities on those countries.

The penetration of the Russian reliquary pectoral crosses into the East of the Oriental Carpathians is, to some extent, the expression of an

economic phenomenon in the sense that they reached Moldavia owing to the exchange relations between the native population and the Russian principalities, mainly Halicia. Furthermore, the frequency of these cult objects in Moldavia is due to the confessional connections of the Romanian population with the regions where orthodoxism prevailed.

FIGURE CAPTIONS

Fig. 1. Bronze reliquary crosses from Brăeşti(1) and Botoşani (2) (Botoşani county).

Fig. 2. Bronze reliquary crosses discovered in the Northern part of Moldavia.

Fig. 3. Map concerning the distribution of the ancient reliquary *A-type* crosses in Central and Eastern Europe. 1 Belţ; 2 Botoşani; 3 Brăeşti; 4 the Northern part of Moldavia; 5 Cărbuna; 6 Cerniatin; 7 Chersones; 8 Codăeşti; 9 Eger; 10 Grodno; 11 Halici; 12 Iaropolci Zalessk; 13 Ibăneşti; 14 Kiev or the neighbouring parts; 16 Kniaja Gora; 17 Lisnevici; 18 Lvov; 19 Melniţa Podolska; 20 Miziurinţe; 21 Moghilev; 22 Novîi Sarai (Tarev); 23 Piatra Neamţ; 24 Pokrovsk; 25 Przemysl; 26 Raiki; 27 Rákospalota; 28 Rezeknes Klokoţki; 29 Soroca; 30 Sporwiny; 31 Székesfehérvár; 32 the central part of Transylvania; 33 Vesprém, 34 Vladimir-Volînsk; 35 Vorniceni; 36 Zelenţa; 37 the Eastern part of Bulgaria.

PALEOGEOGRAFIA PALEOLITICULUI MIJLOCIU DIN PODIŞUL DOBROGEI

DE

MARIN CÂRCIUMARU şi ALEXANDRU PĂUNESCU

În ultima vreme cercetarea paleoliticului din Dobrogea a căpătat noi dimensiuni prin descoperirea mai multor staţiuni aparţinînd paleoliticului mijlociu. Cum unele din aceste descoperiri sînt deja cunoscute [1], nu vom insista în cele ce urmează asupra studierii caracteristicilor tehnice şi tipologice privind materialul descoperit, ci ne vom referi, ţinînd seama de poziţia geografică şi stratigrafia acestor aşezări, la trăsăturile paleogeografice ale teritoriului dobrogean în pleistocenul superior.

Dobrogea, o regiune monotonă la prima vedere în ceea ce priveşte relieful actual, prezintă o complexitate accentuată în evoluţia sa geologică. Este suficient să amintim că aici întîlnim în Munţii Măcinului ecoul cel mai clar al orogenezei hercinice de la sfîrşitul paleozoicului, în timp ce în deltă sîntem martorii formării celui mai tînăr relief. Desigur că din lunga evoluţie geologică a teritoriului dobrogean vom încerca să surprindem o scurtă secvenţă care va avea ca scop să explice o serie de particularităţi paleogeografice legate de perioada paleoliticului mijlociu din Dobrogea.

Aşa cum au demonstrat ultimele cercetări bazate pe studii palinologice detaliate, paleoliticul mijlociu, mai precis musterianul din ţara noastră, se plasează în perioada cuprinsă între sfîrşitul Würmului$_1$ şi a doua jumătate a interstadiului Würm$_2$ — Würm$_3$ (interstadiul Ohaba)[2]. Cum majoritatea staţiunilor musteriene din Dobrogea aparţin depozitelor în aer liber, adică sedimentelor loessoide, vom încerca să legăm cu precădere problemele de paleogeografie de aceste sedimente, insistînd mai mult asupra celor contemporane musterianului.

Caracteristica dominantă a cuaternarului, cel puţin pentru Dobrogea centrală şi sudică, este dată de prezenţa loessului. Loessul din Dobrogea prezintă însă mari variaţii privind textura, grosimea solurilor fosile etc., atît pe verticală, cît şi pe orizontală. De aici dificultatea paralelizărilor între diferite secvenţe. În acest sens, dintr-un studiu aparţinînd lui G. Haase şi H. Richter [3] reiese foarte limpede cît de riscante sînt sincronizările făcute între două profile ca în cazul de faţă, doar pe baza numărului de soluri fosile.

---

[1] Al. Păunescu, F. Mogoşanu şi M. Cârciumaru, Pontica, 5, 1972, p. 11—28.

[2] M. Cârciumaru, SCIV, 24, 1973, 2, p. 1—27; idem, *Diagrama polinică sintetică corelată a unor sedimente paleolitice din România*, Comunicare la Simpozionul de palinologie, Bucureşti, 1973; idem, SCIV, 25, 1974, 3, p. 351—357.

[3] G. Haase, H. Richter, Peterm. Geogr. Mitteil., 3, 1957, p. 161—173.

SCIVA, tomul 27, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1976 p. 331—345

Dar, pentru înţelegerea particularităţilor actualului relief şi a stratigrafiei depozitelor cuaternare dobrogene este absolut necesară o scurtă trecere în revistă a unor evenimente geologice mai importante, cu ecou mai mult sau mai puţin direct în peisajul actual.

Astfel, I. Popescu-Voiteşti precizează existenţa în estul Dobrogei a unei linii de flexură pe direcţia Capul Caliacra — Tulcea. La est de această linie de flexură scoarţa s-a aplecat spre mare, iar spre vestul ei s-a înălţat. Axa de maximă creştere se situează pe linia Varna — Gura Prutului [4]. Legat de înălţarea podişului în partea vestică, C. Brătescu explică de ce Valea Carasu prezintă astăzi o pantă împotriva înclinării generale a reliefului [5]. În acelaşi timp, deoarece rîurile şi-au păstrat vechea direcţie de curgere, înseamnă că ridicarea scoarţei s-a făcut în mod lent, pe nesimţite, permiţînd rîurilor să-şi adîncească treptat albia.

Un al doilea aspect, de importanţă majoră privind paleogeografia Würmului în Dobrogea, este legat de oscilaţiile de nivel ale apelor Mării Negre. Eminentul cercetător al meleagurilor dobrogene, Constantin Brătescu, a lăsat chiar şi o diagramă privind amploarea acestor oscilaţii în timpul întregului cuaternar [6]. Pentru cuaternarul inferior şi mijlociu sensul oscilaţiilor apelor Mării Negre este unul singur, mai exact apele

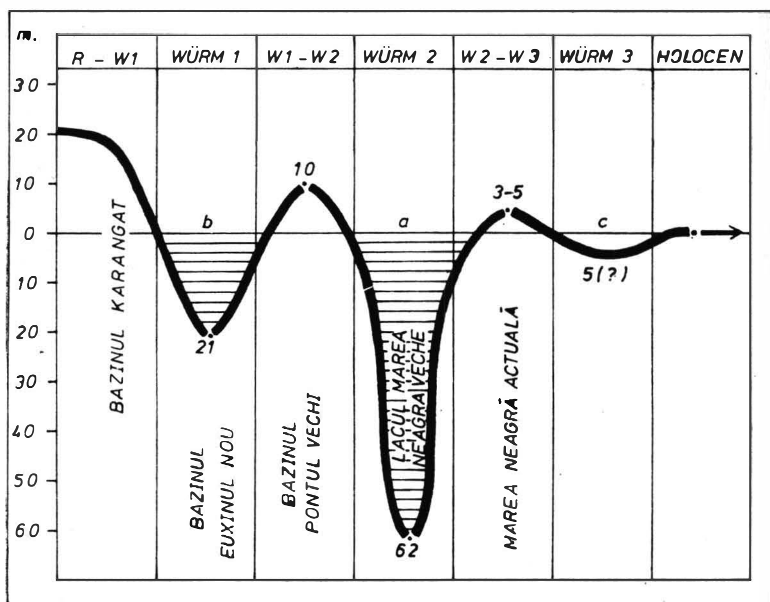

Fig. 1. Diagrama oscilaţiilor nivelului Mării Negre în pleistocenul superior (apud C. Brătescu, 1942, şi P. Coteţ, 1973).

mării au scăzut continuu de la peste 80 m, cît aveau la începutul cuaternarului, pînă la nivelul actual, la începutul Würmului. În schimb, pentru Würm (fig. 1) mersul diagramei este mult diferit : în timpul Würmului$_1$ apele mării

---

[4] I. Popescu-Voiteşti, AD, 13—14, 1932—1933, p. 1—19.
[5] C. Brătescu, BSRG, 39, 1920, p. 81—114.
[6] *Ibidem*, 61, 1942, p. 1—112.

scad pînă la 21 m sub nivelul actual (bazinul Euxinul Nou); în $Würm_1$—$Würm_2$ are loc o transgresiune care atinge cota de 18 m peste nivelul Mării Negre actuale (bazinul Pontul vechi); în $Würm_2$ se produce cea mai spectaculoasă regresiune a mării, nivelul apei ajungînd la 62 m sub cel actual (lacul Marea Neagră veche); în $Würm_2$ — $Würm_3$ se înregistrează din nou transgresiunea apelor care abia ating 3—5 m peste actualul nivel (Marea Neagră actuală). Regresiunea specifică $Würmului_3$ este, de asemenea, de mică amploare, nedepășind 5 m[7]. După M. Pfannenstiel, în $Würm_2$ nivelul apelor ar fi scăzut pînă la —110 m față de cel actual [8].

Oscilațiile nivelului Mării Negre, atît de grandioase în timpul Würmului au avut desigur repercusiuni importante asupra formării reliefului. Foarte pregnant au fost resimțite fără îndoială aceste oscilații de regimul rîurilor, în sensul că a fost puternic activată eroziunea în perioadele de regresiune ale mării și, din contră, favorizată acumularea în perioadele transgresive ale mării. În perioadele de regresiune ale mării, apele Dunării, Nistrului, Cogîlnicului, Casimcei etc. se vărsau cu mult spre est de actualul țărm al Mării Negre, iar dovada acestui lucru o constituie faptul că văile lor au fost recunoscute mult sub apele actuale ale mării. După opinia lui Gh. Năstase, Dunărea se vărsa spre est cel puțin la linia care marchează astăzi adîncimea de 70 m [9].

Activarea eroziunii rîurilor a afectat în mod cert o serie de depozite loessoide, producîndu-se în anumite regiuni resedimentarea lor, poate chiar formarea acelor glacisuri loessoide de care vorbește P. Coteț [10].

A. Conea, încercînd cartarea seriei de depozite cuaternare din Podișul Dobrogei, ajunge la concluzia că numai pe o fîșie de-a lungul litoralului, cuprinsă între Mamaia și Mangalia este reprezentată întreaga succesiune cuaternară (fig. 2). În restul Dobrogei, în anumite regiuni lipsește fie seria depozitelor aparținînd pleistocenului inferior și mediu, cum este de exemplu, în Dobrogea de sud-vest, fie sedimentele proprii pleistocenului superior, cum ar fi în vestul Dobrogei mijlocii de-a lungul Dunării. Sînt situații, ca aceea din cea mai mare parte a centrului Dobrogei, unde majoritatea depozitelor loessoide sînt remaniate [11].

Cartarea depozitelor loessoide din diferitele perioade ale cuaternarului are o deosebită valoare pentru cercetătorul care se ocupă de studiul paleoliticului în această regiune. Cunoscînd repartiția depozitelor putem preciza unde este de așteptat să găsim stațiunile *in situ*, și zonele în care eventualele urme paleolitice apar remaniate (fig. 3).

Referitor la depozitele pleistocene superioare trebuie să avem în vedere că asupra lor au acționat și o serie de factori specifici holocenului. Este suficient să amintim că pentru holocen au fost evidențiate două transgresiuni ale apelor Mării Negre [12]. Este vorba de transgresiunea dobrogeană (Flandriană), cînd apele depășesc cu aproape 5 m nivelul

---

[7] *Ibidem.*
[8] M. Pfannenstiel, apud P. Coteț, *Geomorfologia României*, București, 1973, p. 137.
[9] Gh. Năstase, BSRG, 54, 1935, p. 78—106.
[10] P. Coteț, *op. cit.*, p. 350.
[11] A. Conea, Dări de seamă ale ședințelor Institutului geologic, 1967—1968, 55, 1970, p. 111—120.
[12] P. Coteț, *op. cit.*, p. 392—394.

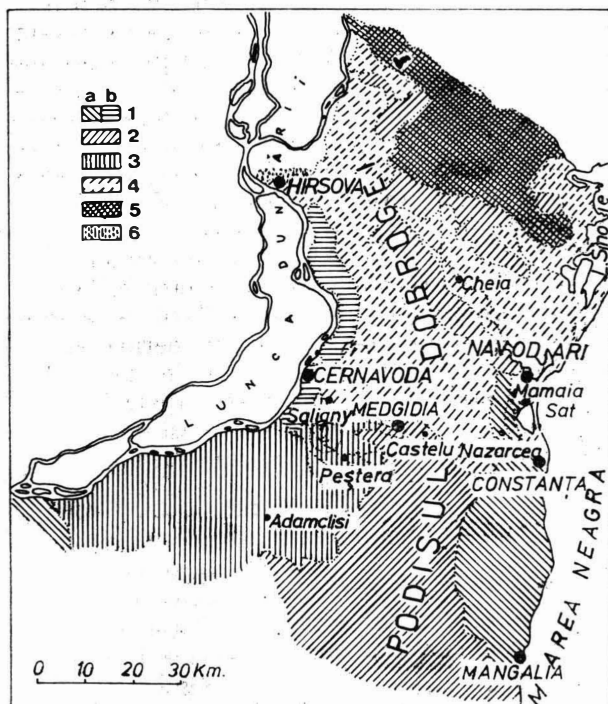

Fig. 2. Formaţiuni cuaternare în Podişul Dobrogei (apud A. Conea, 1970) *1*, loess eolian şi paleosoluri, reprezentînd întreg pleistocenul: *a*, paleosoluri, îndeosebi din pleistocenul superior şi mediu; *b*, paleosoluri, îndeosebi din pleistocenul inferior şi mediu; *2*, loess eolian, local cu paleosoluri (pleistocen inferior-superior); *3*, loess pleistocen superior, local paleosoluri; *4*, loess remaniat (deluvial) şi eolian, local paleosoluri (pleistocen superior); *5*, depozite loessoide predominant deluviale, local paleosoluri (pleistocen superior); *6*, nisipuri eoliene şi depozite loessoide holocene (relief de dune) fără paleosoluri.

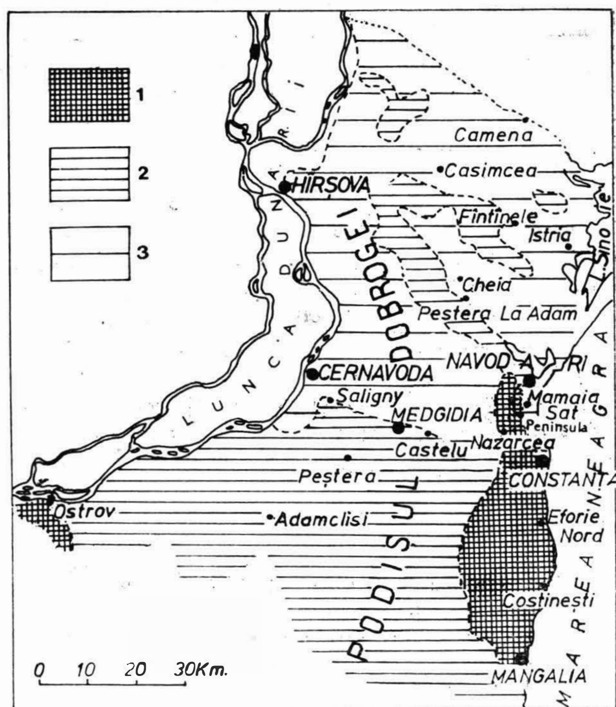

Fig. 3. Zonele teoretice de răspîndire a musterianului în Podişul Dobrogei, în funcţie de stratigrafia depozitelor pleistocene. *1*, zona în care musterianul poate să apară *in situ*; *2*, zona probabilă a musterianului *in situ*; *3*, zona în care piesele musteriene vor apare remaniate.

actual şi transgresiunea Razim (secolele IX—X e.n.) de mai mică amploare. Între ele se plasează faza de regresiune histriană (Techirghiol), cuprinsă între secolele VIII—VII î.e.n. şi VII e.n.

Cu privire la paleogeografia cuaternarului dobrogean trebuie amintită, de asemenea, prezenţa în depozitele loessoide a unor forme periglaciare. Existenţa formelor periglaciare în solurile fosile din faleza Mării Negre a fost semnalată de G. Hasse şi H. Richter în 1957 [13], şi de V. Mihăilescu şi Ş. Dragomirescu în 1959 [14], T. Morariu, M. Popovăţ şi A. Conea în 1964 [15]. Problema care se pune este a fixării în timp a acestor posibile manifestări periglaciare. După V. Mihăilescu şi Ş. Dragomirescu ele ar putea aparţine glaciarului Riss şi stadialelor Würm$_1$ şi Würm$_2$ [16]. După ceilalţi autori, condiţii de apariţie a formelor periglaciare în Dobrogea nu s-au creat decît în pleistocenul mediu, mai precis în Riss [17]. Concluzia prin care se precizează îndeplinirea condiţiilor de apariţie a fenomenelor exclusiv în Riss, contravine din păcate însăşi realităţii observaţiilor de teren relevate de autorii citaţi mai sus. Asupra acestei probleme însă, vom reveni în urma descrierii rezultatelor analizelor polinice ale unor probe din profilul de la Costineşti, profil ce a constituit unul din punctele de studiu pentru cercetătorii care s-au ocupat de formele periglaciare din această zonă.

Rezultatele analizelor polinice privind profilul de la Costineşti vor fi prezentate integral, adică vor cuprinde întreaga succesiune a sedimentelor aparţinînd cuaternarului, atît pentru formarea unei imagini cuprinzătoare privind caracterul schimbărilor climatice premergătoare Würmului, cît şi pentru uşurarea unor probleme de cronologie a fenomenelor periglaciare, mai exact a precizării perioadelor în care puteau fi îndeplinite condiţiile producerii acestor fenomene.

Trebuie de la început să precizăm că rezultatele polinice, contrar modului în care primul din noi a lucrat pînă acum o serie de sedimente cuaternare, se bazează pe analiza polinică a unor probe care nu mai sînt extrase din 10 în 10 cm ca de obicei, ci din principalele secvenţe stratigrafice ale acestui profil. Această situaţie a fost independentă de voinţa noastră, probele fiind oferite spre a fi analizate de colegii cuaternarişti de la Institutul de geologie şi geofizică. Din această cauză, unele concluzii vor avea un caracter preliminar.

ANALIZA POLINICĂ A PROFILULUI DE LA COSTINEŞTI

Proba extrasă din partea mijlocie a paleosolului VI (fig. 4) se caracterizează prin predominarea compositelor (peste 90 %), singurele grăuncioare de polen de arbori fiind cele de *Pinus* şi *Populus* (cîte un grăuncior din fiecare). Gramineele sînt prezente în procente foarte scăzute (2,0 %), ca şi chenopodiaceele (1,2 %). Este evident că paleosolul VI aparţine unui sol de stepă.

---

[13] G. Haase, H. Richter, *op. cit.*, p. 161—173.

[14] V. Mihăilescu şi S. Dragomirescu, Comunicările Academiei R. P. R., 9, 1959, 4, p. 383—386.

[15] T. Morariu, M. Popovăţ şi A. Conea, Studii şi cercetări de geologie, geofizică, geografie, seria geografie, 11, 1964, p. 15—23.

[16] V. Mihăilescu şi Ş. Dragomirescu, *op. cit.*, p. 383—386.

[17] T. Morariu, M. Popovăţ şi A. Conea, *op. cit.*, p. 15—23.

Depozitul cuprins între 15 și 15,50 m, cu o structură loessoidă, de culoare gălbui-roșcată, s-a sedimentat tot într-un mediu de stepă (N.A.P. = 94,8 %), cu compositele dominante (78,1 %) și ceva mai multe graminee (11,4 %) decît în timpul formării paleosolului din partea inferioară. Foarte interesant este faptul că acum se întîlnesc cîteva grăuncioare de polen de arbori aparținînd stejărișului amestecat (ulm 3,0 %, stejar 1,0 %) și fagului (1,0 %).

Din paleosolul V au fost analizate două probe: una din partea inferioară, a doua din jumătatea superioară. Ambele relevă un mediu de stepă (N.A.P. peste 90 %), în cadrul căruia cea mai mare răspîndire o au compositele. În proba din partea inferioară a acestui paleosol se remarcă persistența stejarului (1,6 %), evidențierea ușoară a pinului (5,0 %) și apariția salciei (1,6 %).

În perioada sedimentării loessului V, aspectul stepic se menține, cu precizarea că acesta nu mai este atît de evident (N.A.P. = 88,3 %), remarcîndu-se apariția unor copaci cum ar fi stejarul (1,7 %), ulmul (0,6 %), teiul (0,6 %), carpenul (1,3 %), mesteacănul (1,7 %), arinul (0,6 %), salcia (0,6 %) alături de pin (3,1 %) și molid (1,3 %). Fenomenul pare desigur destul de curios și frapant la prima vedere, avîndu-se în vedere concepțiile acceptate de majoritatea cercetătorilor asupra aspectului stepic, caracterizat printr-o vegetație sărăcăcioasă, în perioada sedimentării depozitelor loessoide. Dacă se are însă în vedere poziția geografică a profilului de la Costinești, situat probabil în partea cu totul periferică a zonei periglaciare pleistocene, s-ar putea găsi o explicație situației de mai sus. Astfel, în mod normal un interglaciar din pleistocen trebuie să fi fost probabil la fel de cald ca și azi. În acest caz, peisajul dintr-o astfel de perioadă era cel de stepă, ca și cel din zilele noastre, determinînd implicit formarea unui sol stepic. Instalarea unei glaciațiuni în zona montană influența în mod normal climatul din regiunea dobrogeană, cel puțin printr-o temperatură ceva mai scăzută decît în perioada interglaciară. În această situație nu este exclus ca abia prin această răcire să fi fost create condiții pentru vegetarea unor arbori în această zonă, în măsura în care într-o regiune din imediata apropiere să fi fost îndeplinite anumite cerințe edafice.

Menționăm că aceste ipoteze au un caracter preliminar, bazîndu-se doar pe rezultatele obținute asupra profilului de la Costinești și în mai mică măsură de la Mamaia-Sat și care după cum vom vedea, sînt proprii pentru situația sedimentelor mai vechi decît Würmul.

Dealtfel, în legătură cu profilul de la Mamaia-Sat, determinările de faună malacologică ale lui Al. V. Grossu, efectuate într-o serie de soluri fosile mai vechi decît Würmul (cuprinse între 3,62 – 6,50 m), au demonstrat existența unor forme terestre de stepă cum sînt: *Helicella krynickii*, *Helicopsis striata*, *Jaminia tridens*, *Jaminia microstragus*, *Theba carthusiana*, ceea ce vine să confirme datele obținute prin analiza polinică.

Paleosolul IV este nuanțat, ca și cele anterioare, de răspîndirea excesivă a compositelor (84,6 %) și sărăcia gramineelor. Polenul de arbori, extrem de puțin, este format din cîte un grăuncior de pin, molid și stejar.

Analiza polinică din loessul IV reoglindește din nou proporția mare a copacilor care acum însumează 48,4 % din totalul polenului numărat (excepție sporii). Ulmul înregistrează 3,2 %, stejarul 6,4 %, arinul 9,6 %,

carpenul 3,2 %, alunul 6,4 % etc. Compositele se reduc simţitor ajungînd de la procente de peste 80 %, în timpul paleosolului inferior (paleosolul IV) la numai 9,6 %.

Paleosolul III este primul din seria celor analizate pînă acum din profilul de la Costineşti care se caracterizează prin procente ridicate ale polenului de arbori (34,0 %) şi prin restrîngerea ierboaselor. Este un sol de silvo-stepă bine închegată. Copacii sînt reprezentaţi prin ulm (6,3 %), plop (10,6 %), alun (6,3 %), stejar (2,1 %), pin (peste 6 %) etc. Între ierboase predominante nu mai sînt compositele, ci gramineele (38,0 %).

În ceea ce priveşte geocronologia sedimentelor descrise pînă acum, înclinăm să atribuim paleosolul III şi IV interglaciarului Eem (Riss — Würm).

Loessul III, la rîndul său, este primul din cele descrise pînă acum din acest profil în care nu mai apare polen de copaci. Peisajul este de stepă deschisă, cu graminee dominante (46,6 %), alături de composite (26, 6 %), plantaginacee (13,2 %) şi cyparacee (6,6 %).

Apariţia plantaginaceelor impune distincţia ce trebuie făcută între compoziţia stepică din timpul paleosolurilor stepice din partea inferioară a profilului şi loessul III.

Paleosolul II este, după caracterul vegetaţiei relevat de analiza polinică, un sol de pădure. Pădurea era alcătuită în principal din plop (11,9 %), stejar (6,0 %), carpen (6,0 %), arin (2,9 %) etc. Covorul ierbos era format în cea mai mare parte din chenopodiacee (18,0 %), graminee (14,9 %), composite (8,9 %), cyperacee (8,0 %).

Pentru loessul II a fost efectuată analiza polinică a doua probe. Prima, extrasă din partea inferioară a acestui depozit loessoid, în apropierea contactului cu paleosolul III subiacent, se caracterizează prin predominarea ierboaselor în procente de 99 %. Cele mai răspîndite erau chenopodiaceele (56,8 %), gramineele (22,1 %) şi cyperaceele (11,1 %). Se mai întîlneau şi alte ierburi specific de stepă cum ar fi *Helianthemum* (2,0 %), *Sanguisorba* (1,0 %) şi *Artemisia* (1,0 %).

Proba a doua din loessul II este situată în partea mijlocie a acestuia şi se caracterizează prin menţinerea peisajului de stepă, format din ierburi specific de stepă, cum ar fi *Sanguisorba*, *Chenopodiaceae*, *Helianthemum*, *Plantaginaceae* etc. Polenul de copaci realizează 4,8 % prin prezenţa salciei (2,4 %), mesteacănului (0,8 %) şi pinului (0,8 %).

Ultimul paleosol din seria celor specifice profilului de la Costineşti se detaşează prin procentele ridicate întrunite de polenul de arbori (58 %). După datele polinice este un sol de pădure. Polenul de pin este cel mai răspîndit (43,2 %), alături de cel de ulm (10,0 %). Cum cel puţin o parte din polenul de pin ar putea fi transportat de la distanţă, considerăm că ponderea cea mai mare în cadrul pădurii o avea ulmul.

În loessul superior (I) peisajul stepic revine prin răspîndirea în principal a gramineelor (41,1 %).

Nu trebuie să se înţeleagă din cele descrise mai sus că prin identificarea polenului de arbori în loessul mai vechi decît Würmul sîntem adepţii ipotezei după care solurile fosile ar fi glaciare şi loessurile interglaciare[18].

[18] M. Spirescu, Studii tehnice şi economice, seria C, Pedologie, Institutul Geologic, 16, 1965, p. 79—120.

Aşa cum am precizat, existenţa polenului de arbori în loessurile inferioare (V şi IV) s-ar datora tocmai răcirii climatului care, pentru regiunea Dobrogei, ar fi putut să fie de o asemenea amploare încît să permită dezvoltarea lor, imposibilă în timpul formării solurilor fosile, tocmai datorită climatului interglaciar caracterizat prin temperaturi ridicate, care impuneau un peisaj stepic termofil. Problema precizării regiunii din imediata vecinătate a profilului de la Costineşti care ar fi putut oferi condiţiile edafice necesare dezvoltării arborilor, rămîne de stabilit prin studii mai ample.

Se pune întrebarea, de ce nu se repetă acest fenomen şi în timpul Würmului, cînd loessul este nuanţat de un peisaj stepic şi solurile fosile s-au format ca soluri de pădure. Răspunsul ar putea să-şi găsească explicaţia atît în faptul că interstadiile din această vreme nu s-au caracterizat prin temperaturi aşa de ridicate încît să determine formarea unor soluri de stepă caldă, cît şi în acea că perioadele stadiale würmiene, în raport cu cele anterioare (glaciare sau chiar stadiale) au fost mult mai uscate şi aride, fenomen evidenţiat în profilul de la Costineşti de existenţa unor ierburi specific de stepă ca *Sanguisorba*, *Helianthemum*, *Chenopodiaceae* etc.

Aşa după cum am amintit mai sus, T. Morariu, M. Popovăţ şi A. Conea susţin că posibilitatea producerii fenomenelor periglaciare ar aparţine Rissului[19]. Această ipoteză comportă unele discuţii, mai cu seamă acum după cunoaşterea situaţiei paleoclimatului pentru această zonă în anumite perioade ale pleistocenului, pe baza analizei polinice a profilului de la Costineşti. Prima problemă ar fi că, în urma analizei polinice a profilului de la Costineşti, condiţii care să favorizeze cu adevărat apariţia unor fenomene periglaciare în Dobrogea au fost îndeplinite cu siguranţă în Würm. Este mai puţin probabil ca în timpul glaciarului Riss să se fi instalat aici un domeniu periglaciar, cel puţin aşa după cum reiese din rezultatele polinice. Al doilea aspect este legat de interpretarea stratigrafică a formelor periglaciare relevate de T. Morariu şi colab. în profilul de la Costineşti. Pentru înţelegerea mai uşoară a aspectelor legate de modul în care au fost interpretate din punct de vedere stratigrafic aceste forme, prezentăm mai jos descrierea acestui profil, după autorii respectivi[20]:

0—10 cm solul actual, un cernoziom;
100—200 cm loess, gălbui-pal (2,5Y7/4 uscat), lut poros, friabil, efervescenţă puternică, vinişoare şi concreţiuni de $CaCO_3$, trecere clară;
200—250 cm sol silvestru fosil, slab evoluat, brun-gălbui-închis (10YR5/4 uscat), trecere treptată;
250—400 cm loess, gălbui-pal (2,5Y8/4 uscat), lut poros, friabil, efervescenţă puternică, trecere clară;
400—510 cm bandă de soluri îngropate: solul superior este un sol silvestru-roşcat, iar cel inferior un cernoziom, trecere treptată;
510—600 cm loess, gălbui-pal ca celelalte strate de loess, lut poros, friabil, trecere clară;
600—640 cm orizont de tranziţie, gălbui-pal cu pete brun-roşcate, trecere clară;
640—680 cm sol îngropat (probabil orizontul A) roşu-gălbui (5YR4/8 uscat), argilă, structură nuciformă, din stratul de loess pătrund în acest orizont pene şi pungi de material gălbui, neoformaţii calcaroase de formă alungită, trecere treptată;

[19] T. Morariu, M. Popovăţ şi A. Conea, *op. cit.*, p. 15—23.
[20] *Ibidem.*

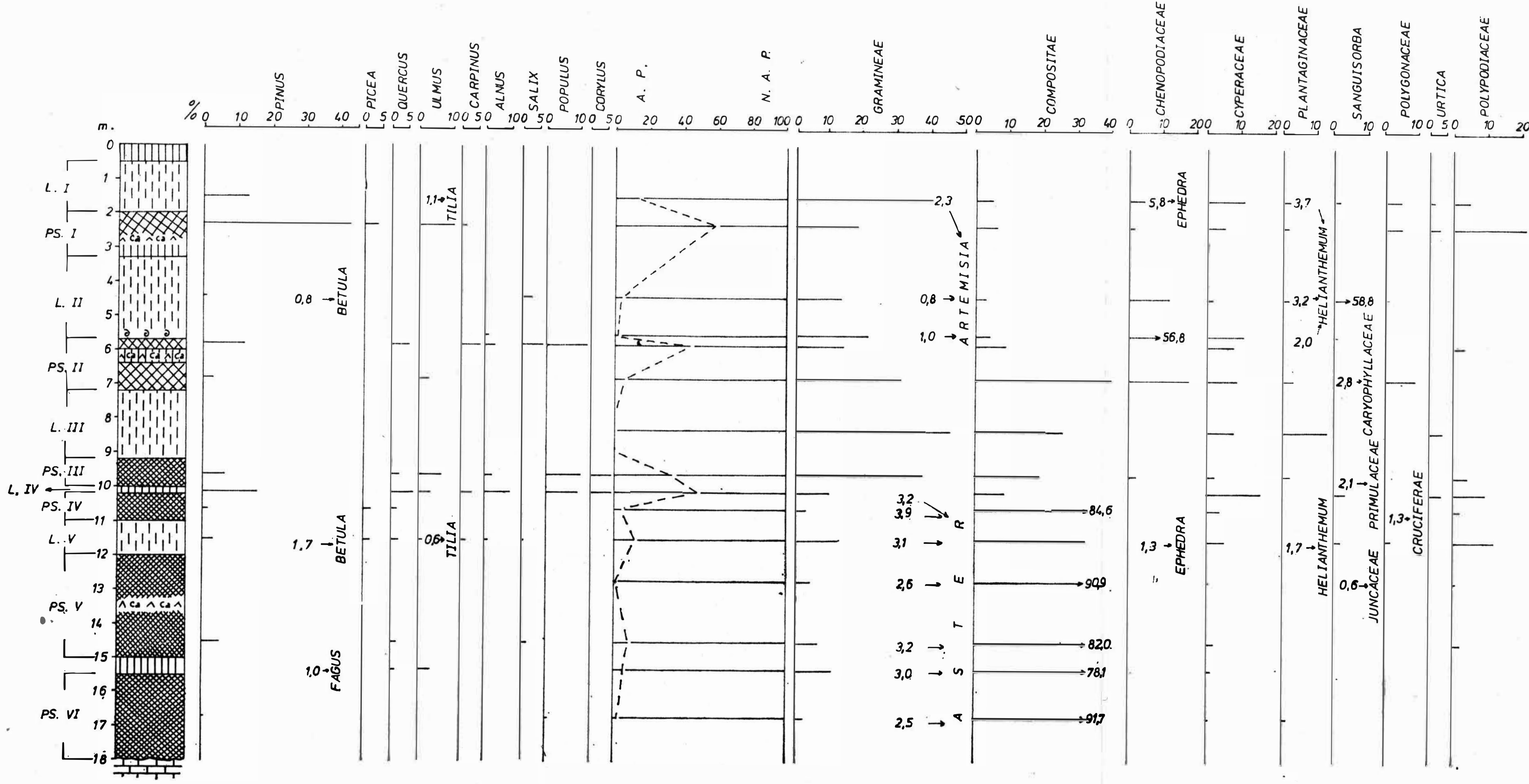

Fig. 4. Diagrama polinică a profilului de la Costinești.

680—800 cm orizont B al solului silvestru îngropat, roşu-gălbui (5YR4/6 uscat), argilă, structură prismatică, feţele agregatelor acoperite cu o peliculă de argilă brună, mici bobovine, efervescenţă puternică pe feţele agregatelor, trecere clară;

800—850 cm cernoziom îngropat, în care s-a format orizontul de acumulare a carbonaţilor al solului supraiacent.

Comparînd descrierea de mai sus cu coloana litologică şi diagrama polinică prezentate de noi pentru profilul de la Costineşti se desprind cîteva concluzii:

În primul rînd este evidentă similitudinea din punct de vedere stratigrafic dintre cele două profile, cel descris mai sus şi cel prezentat de noi (fig. 5). Mai exact, se observă paralelizarea dintre cele trei soluri fosile: paleosolul I, din profilul prezentat de noi, cu primul sol fosil cuprins între 200—250 cm; paleosolul II, cu cel de al doilea sol îngropat de la adîncimea de 400—510 cm; grupa paleosolurilor III şi IV cu solul fosil din partea inferioară aflat între adîncimea de 640—850 cm în descrierea de mai sus. În acest din urmă sol fosil au fost descrise formele periglaciare.

Aşa după cum am subliniat atunci cînd am făcut descrierea rezultatelor polinice din profilul de la Costineşti, grupa paleosolurilor III şi IV ar aparţine după noi interglaciarului Eem (Riss—Würm). Dealtfel, aceeaşi încadrare o întîlnim mai tîrziu şi la unul din autorii care au descris formele periglaciare, respectiv la A. Conea. În lucrarea sa privind formaţiunile cuaternare din Dobrogea atribuie aceleiaşi perioade (Riss—Würm) grupa de soluri III care se identifică cu solul din baza profilului prezentat mai sus (cuprins între 640—850 cm), şi cu grupa de paleosoluri III şi IV din profilul prezentat de noi[21]. În această situaţie, concluzia se desprinde de la sine: dacă solul afectat de fenomenele periglaciare aparţine perioadei interglaciare Riss-Würm, este normal ca respectivele condiţii periglaciare să aparţină perioadei care a urmat acestui interglaciar, adică glaciaţiunii Würm.

Legat de paleogeografia Dobrogei în timpul cuaternarului ar mai fi de subliniat unele date referitoare la direcţia vînturilor dominante. Pe baza cercetărilor granulometrice s-a stabilit că textura loessului este din ce în ce mai fină dinspre NV(VNV) spre SE(ESE)[22], ceea ce ar putea fi un indiciu asupra direcţiei vînturilor dominante pe această direcţie. La o concluzie asemănătoare s-a ajuns în ultima vreme şi în zona montană prin studiile asupra orientării circurilor glaciare. Frecvenţa circurilor glaciare pe versanţii estici, nord-estici şi sud-estici a făcut pe unii cercetători să formuleze ipoteza că în timpul pleistocenului vînturile suflau cu cea mai mare intensitate de la vest şi nord-vest, iar acumularea zăpezii se făcea pe pantele opuse[23].

Odată cunoscute unele date privind paleogeografia Dobrogei în pleistocenul superior, precum şi fixarea unei cronologii relative pentru anumite fenomene, încercăm în măsura datelor de care dispunem, paralelizarea stratelor musteriene din diferite aşezări descoperite în această regi-

---

[21] A. Conea, *Formaţiuni cuaternare în Dobrogea*, Bucureşti, 1970, p. 100—105 şi 184—192.

[22] Idem, *op. cit.*, p. 53.

[23] Gh. Niculescu, E. Nedelcu et S. Iancu, în *Recueil d'études Géographiques concernant le teritoire de la République Populaire Roumaine*, Bucureşti, 1960, p. 30—53.

une. Pentru aceasta, în vederea unei mai bune înţelegeri a unor probleme care se referă la sincronizarea unor secvenţe, este absolut necesară o succintă descriere a situaţiei stratigrafice din fiecare staţiune.

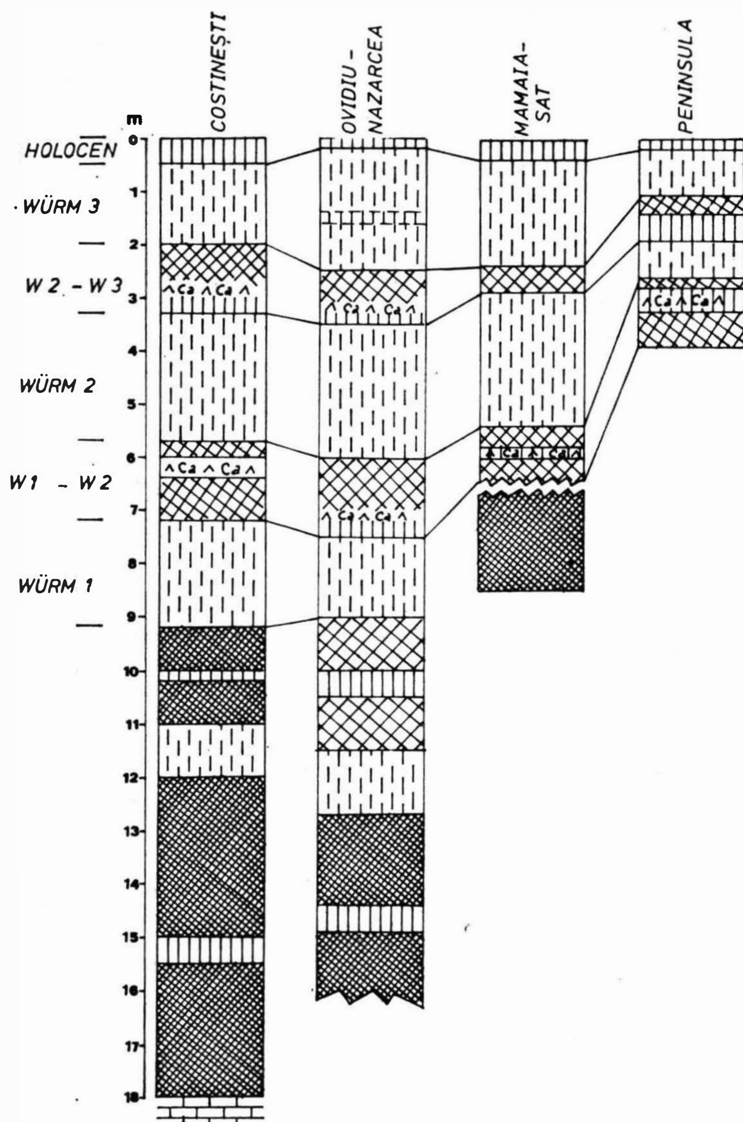

Fig. 5. Corelarea unor profile cuaternare din Podişul Dobrogei.

Peştera Cheia sau peştera ,,La Izvor'' este situată în marginea de sud-vest a satului Cheia (comuna Tîrguşor, judeţul Constanţa), pe partea dreaptă a văii Ghelengicului, în apropierea confluenţei acestui pîrîu cu Casimcea. Stratigrafia peşterii este următoarea :

— Stratul musterian, gros de 0,10—0,65 m (spre fundul peşterii el se află direct pe patul de calcar), este integrat într-un sediment de culoare brun-roşcată cu concreţiuni calcaroase fine ;

— Stratul aurignacian, gros de 0,04—0,20 m (observat numai spre fundul peşterii este cuprins într-o depunere loessoidă brun-gălbuie prăfoasă;

— Strat steril, gros de 0,06—0,17 m, constituit dintr-un sediment fin, gălbui deschis identificat spre mijlocul peşterii;

— Strat postpaleolitic de 0,10—0,50 m, negru.

Aşezarea de la *Mamaia-Sat* este situată în marginea nordică a lacului Siutghiol. Stratigrafic, de sus în jos, profilul se prezintă astfel (fig. 5);

— Sol negru-cenuşiu de 0,40 m;

— Loess de culoare gălbuie, gros de 2 m;

— Sol fosil roşcat-deschis, gros de 0,50 m în care se află cea de-a doua locuire musteriană;

— Loess gălbui de 2,50 m;

— Sol fosil gălbui-roşcat cu nuanţe din ce în ce mai roşcate spre bază, gros de 0,35 m, în care se plasează prima locuire musteriană;

— Sol fosil roşcat-intens, gros de 0,55 m;

— Sol fosil brun-roşcat cu cristale de gips, gros de 0,30 m.

— Argilă roşcată de 1,40 m grosime cu cristale de gips la bază.

Staţiunea de la *Peninsula* (comuna Lumina, judeţul Constanţa) este aşezată în vestul lacului Siutghiol, la circa 2,5 km vest-sud-vest de aşezarea de la Mamaia-Sat.

Stratigrafia (fig. 5):

— Solul actual, gros de 0,20 m;

— Loess gălbui-roşcat de 0,48 m;

— Sol fosil roşcat, gros de 0,37 m;

— Sediment roşcat-gălbui de 0,15 m;

— Sediment cu aspect loessoid gălbui-roşcat de 0,40 m, cuprinzînd cea de-a doua locuire musteriană;

— Sediment loessoid, galben-închis, gros de 0,70 m;

— Sol fosil roşcat-închis de 0,10 m;

— Sol fosil roşcat-gălbui de 0,45 m;

— Sol fosil roşcat cu porţiuni luto-nisipoase, gros de 0,34 m. Aici apare prima locuire musteriană.

— Sediment roşcat-albicios cu stratificaţie lenticulară de 0,25—0,30 m.

Profilul de la *Ovidiu-Nazarcea* este situat la aproximativ 2 km vest de lacul Siutghiol pe traseul vechiului canal Ovidiu-Nazarcea, în apropierea carierei de piatră Ovidiu. Aici au fost găsite în ultimii ani o serie de piese de silex care tipologic au fost atribuite musterianului.

După C. Ghenea şi V. Codarcea stratigrafia se prezintă astfel (fig. 5): [24]

— Solul actual negru-cenuşiu, gros de 0,40 m;

— Loess gălbui de circa 2 m;

— Sol fosil, gros de 1 m de culoare brună;

— Loess gălbui de 2,60 m;

— Sol fosil de 1,50 m, de culoare roşcată;

— Loess gălbui, gros de 1,50 m;

— Sol fosil de culoare roşie-brună, cu o grosime de circa 1 m;

— Loess gălbui de 1,50 m;

— Sol fosil de 1 m, roşcat-gălbui;

— Loess gălbui de circa 1 m;

— Sol fosil de 1,80 m de culoare roşcată;

— Loess mai argilos, gros de 0,40 m;

— Sol fosil cu o grosime cuprinsă între 1—2 m, gălbui-roşcat;

— Sediment loessoid, gălbui-roşcat, de circa 0,50 m;

— Sol fosil de 2—2,50 m, brun-roşcat;

— Argilă cu o grosime de aproximativ 4 m, cenuşie în partea superioară şi roşie spre bază, unde conţine cristale de gips;

— Argilă galben-violacee.

Aşezarea de la *Castelu* se află situată pe malul stîng al văii Carasu în punctul numit „Dealul Cainar”.

---

[24] C. Ghenea şi V. Codarcea, Studii tehnice şi economice, seria H, Geologia cuaternarului, Institutul Geologic, 5, 1974, p. 7—22.

Este necesar să amintim că materialul litic descoperit aici a fost cules din pămîntul răscolit în urma terasării terenului. Astfel, lipsa unor săpături care să ne ofere un profil stratigrafic nu ne îngăduie să facem alte observații. Menționăm totuși că unele piese au fost culese dintr-un sol de culoare gălbui-roșcată.

STADII ȘI INTERSTADII WÜRMIENE	CRONOLOGIA MUSTERIANULUI DIN DOBROGEA							
	Peștera Cheia	Mamaia-Sat	Peninsula	Ovidiu-Nazarcea	Castelu	Saligny	Peștera	Peștera lui Adam
WÜRM 3								
WÜRM 2 - WÜRM 3								
WÜRM 2								
WÜRM 1 - WÜRM 2								
WÜRM 1								

Fig. 6. Schița cronologiei musterianului din Podișul Dobrogei.

Așezarea de la *Saligny* se află în marginea de est a satului. În ceea ce privește stratigrafia, nu se poate preciza decît că o parte din material a fost recuperată dintr-o depunere de culoare gălbui-roșcată, situată pe patul calcaros. Partea superioară a sedimentului a fost remaniată complet în zona așezării.

Piesele de silex culese de pe *Dealul Peșterica* (situat în nord-estul comunei *Peștera*, județul Constanța) au fost găsite la suprafață.

Stratul musterian din Peștera Cheia, asupra căruia s-a efectuat și analiza polinică (din păcate doar pentru două probe întrucît sedimentul a fost distrus), așa după cum a fost încadrat inițial[25], precum și conform indicațiilor palinologice[26], aparține unei părți din stadiul Würm$_1$ și interstadiul Würm$_1$-Würm$_2$.

Între stațiunile musteriene de la Mamaia-Sat și Peninsula există multe similitudini stratigrafice, în ambele așezări cele două straturi de

---

[25] C.S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu și N. Harțuchi, Materiale, 6, 1959, p. 43—46.
[26] M. Cârciumaru, Pontica, 4, 1971, p. 23—28.

cultură situîndu-se în cadrul solurilor fosile asimilate interstadiilor würmiene[27].

Aşezarea de la Ovidiu-Nazarcea prezintă o situaţie specială, situaţie care rezidă din faptul că cercetarea materialului arheologic şi încadrarea sa stratigrafică a generat unele confuzii.

După C. Ghenea şi V. Codarcea piesele de silex musteriene au fost recoltate în proporţie de 90% din paleosolul V şi 10% din paleosolul IV[28]. Referitor la aşezarea de la Mamaia-Sat, aceiaşi autori afirmă că uneltele musteriene au fost găsite în cele trei nivele inferioare de soluri fosile, respectiv complexele III, IV şi V[29], situaţie absolut inexactă întrucît săpăturile de la Mamaia-Sat, efectuate de unul din noi, au demonstrat că straturile de locuire musteriană sînt cuprinse în cele două soluri fosile din partea superioară a profilului şi atribuite interstadiilor würmiene[30]. A admite că uneltele au fost găsite în paleosolul V, înseamnă că sîntem implicit obligaţi să considerăm că musterianul de aici s-a desfăşurat cel puţin în interglaciarul Mindel—Riss, situaţie care în stadiul cunoştinţelor actuale pare imposibilă. În acelaşi timp este greu să atribuim Würmului un număr de cinci oscilaţii climatice cu valoare interstadială (?), chiar dacă în ultima vreme s-a constatat că acest glaciar s-a caracterizat printr-o seamă de astfel de perioade de încălzire. Prin analiza polinică a majorităţii staţiunilor paleolitice din România[31] s-au cristalizat printre altele două concluzii care pot constitui răspunsuri la cele de mai sus. Prima ar fi că musterianul în ţara noastră nu a apărut mai înainte de Würmul$_1$; a doua este legată de faptul că o serie de oscilaţii climatice minore din Würm au apărut pe fondul unor faze de încălzire majoră cu valoare interstadială. Credem ca în nici un caz nu se pot separa în Dobrogea paleosoluri aşa de bine diferenţiate pentru toate aceste mici oscilaţii, solurile fosile din această regiune aparţinînd tot perioadelor interstadiale privite în totalitatea lor, inclusiv cu aceste mici oscilaţii în cadrul lor. Cel mult aceste slabe oscilaţii pot fi sesizate din punct de vedere pedologic prin schimbarea profilului de sol, şi nu prin formarea unor soluri de sine stătătoare despărţite de perioade clare de depunere a loessului.

Dealtfel, verificările noastre au demonstrat că uneltele musteriene se găsesc *in situ* numai în cel de-al doilea sol fosil, situaţie ce ar fi absolut normală în contextul celorlalte descoperiri musteriene din Dobrogea.

O situaţie asemănătoare apare şi asupra unui profil de la Mamaia-Sat, descris de cercetătorul ceh K. Valoch[32]. Din păcate concluziile sale se bazează pe culegerea unor materiale găsite în sedimentele răscolite prin săparea unui vechi canal de hidroameliorații, deci nu într-o poziţie *in situ*.

---

[27] Al. Păunescu, F. Mogoşanu şi M. Cârciumaru, *op. cit.*, p. 11—28.

[28] C. Ghenea şi V. Codarcea, *op. cit.*, p. 7—22.

[29] *Ibidem.*

[30] Al. Păunescu, F. Mogoşanu şi M. Cârciumaru, *op. cit.*, p. 11—28.

[31] M. Cârciumaru, *Diagrama polinică sintetică corelată a unor sedimente paleolitice din România*, Comunicare la Simpozionul de Palinologie, Bucureşti, 1973.

[32] K. Valoch, în *La Préhistoire. Problèmes et tendances.* Paris, 1968, p. 465—472.

Musterianul din Peştera La Adam, după P. Samson şi C. Rădulescu se suprapune Würmului vechi ($Würm_1$) şi primei jumătăţi a interstadiului Gottweig în înţelesul cronologic vechi, adică $Würm_1$—$Würm_2$[33].

Referitor la încadrarea cronologică a aşezărilor de la Castelu, Saligny şi Peştera, situaţia este mai dificilă, pe de o parte pentru că asupra aşezării de la Castelu nu s-au făcut încă săpături sistematice şi sînt greu de sesizat eventualele implicaţii stratigrafice, iar pe de altă parte că aşezările de la Saligny şi Peştera au fost puternic remaniate. De aceea paralelizările pe care le încercăm în fig. 6 sînt simple ipoteze de lucru, ele bazîndu-se doar pe caracterul tipologic al uneltelor musteriene.

În încheiere, vrem să subliniem că prin studiul de faţă nu am intenţionat elaborarea unui studiu care să epuizeze toate problemele referitoare la paleogeografia cuaternară a Dobrogei, ci intenţia noastră a fost doar de a aminti unele evenimente care ar putea interesa în viitor cercetarea paleoliticului în general şi a musterianului în special din această regiune.

PALÉOGÉOGRAPHIE DU PALÉOLITHIQUE MOYEN DANS LE PLATEAU DE LA DOBROUDJA

RÉSUMÉ

Après un bref examen des principaux événements géologiques qui ont affecté le territoire de la Dobroudja à l'ère quaternaire, les auteurs présentent les résultats de l'analyse pollinique effectuée au site de Costineşti. L'analyse des sédiments donne lieu à quelques conclusions. En premier lieu, on a constaté, d'une part, l'apparition assez frequente du pollen d'arbres dans les horizons de loess plus anciens que le Würm, d'autre part que les sols fossiles se sont formés sous une végétation de steppe. Cette situation pourrait être due à la position géographique probable du site de Costineşti dans la zone périphérique du domaine périglaciaire pléistocène. Etant donné qu'un interglaciaire du pléistocène doit vraisemblablement avoir été au moins aussi chaud que de nos jours, le paysage ne pouvait être, comme aujourd'hui, qu'un paysage de steppe, d'où la formation d'un sol de steppe. L'installation d'une glaciation dans la zone montagneuse influençait normalement le climat de la Dobroudja, de sorte que les conditions permettant la végétation d'arbres dans cette région n'ont pu se réaliser qu'alors.

En second lieu, on a observé que pour les sédiments würmiens la situation est «normale », dans le sens que les strates de loess sont caractérisées maintenant par un aspect de steppe et que les sols fossiles sont maintenant des sols de forêt. L'explication pourrait être le fait que les interstades du Würm n'étaient pas caractérisés, comme les stades interglaciaires, par des températures assez chaudes pour déterminer la formation de sols de steppe chaude et que les périodes stadiales würmiennes

---

[33] P. Samson und C. Rădulescu, Eiszeitalter und Gegenwart, 10, 1959, p. 199—204. După cum se ştie, din 1962, subcomisia I.N.Q.U.A. pentru stratigrafia loessului s-a pronunţat definitiv pentru ataşarea solului Gottweig la interglaciarul Riss—Würm, vezi J. Fink, Eiszeitalter und Gegenwart, 15, 1964, p. 229—235.

étaient beaucoup plus sèches et arides dans la Dobroudja que celles antérieures, glaciaires ou même stadiales.

Il a été établi, de même, que les conditions favorisant l'installation d'un domaine périglaciaire dans cette région ont réellement été accomplies durant le Würm.

En ce qui concerne la chronologie moustérienne, il a été précisé que celui-ci a commence son évolution à partir du $Würm_1$ jusqu'au $Würm_2$ — $Würm_3$ y compris.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Diagramme des oscillations du niveau de la mer Noire au pléistocène supérieur (d'après C. Brătescu, 1942 et P. Coteț, 1973).

Fig. 2. — Formations quaternaires dans le Plateau de la Dobroudja (d'après A. Conea, 1970). *1*, loess éolien et paléosols, représentant tout le pléistocène : *a*, paléosols, particulièrement du pléistocène supérieur et moyen ; *b*, paléosols, particulièrement du pléistocène inférieur et moyen ; *2*, loess éolien, localement avec paléosols (pléistocène inférieur-supérieur) ; *3*, loess pléistocène supérieur à paléosols locaux ; *4*, loess remanié (diluvial) et éolien, à paléosols locaux (pléistocène supérieur) ; *5*, dépôts loessoïdes surtout diluviaux, localement avec paléosols (pléistocène supérieur) ; *6*, sables éoliens et dépôts loessoïdes holocènes (relief de dunes), sans paléosols.

Fig. 3. — Zones théoriques de diffusion du moustérien dans le Plateau de la Dobroudja, en fonction de la stratigraphie des dépôts pléistocènes. *1*, zone où le moustérien peut apparaître *in situ* ; *2*, zone probable du moustérien *in situ* ; *3*, zone dans laquelle les pièces moustériennes apparaîtront remaniées.

Fig. 4 — Diagramme pollinique du site de Costinești.

Fig. 5 — Corrélation de profils quaternaires dans le Plateau de la Dobroudja.

Fig. 6 — Schéma de la chronologie du moustérien dans le Plateau de la Dobroudja.

RELAȚII ÎNTRE CULTURILE PRECUCUTENI ȘI BOIAN-GUMELNIȚA

DE

SILVIA MARINESCU-BÎLCU

Problemele ridicate de relațiile culturale și interinfluențarea dintre două sau mai multe culturi, ale căror trăsături definitorii bine stabilite exclud îndoielile legate de apartenența elementelor respective la una sau alta dintre culturile care ne rețin atenția, sînt pentru cercetători de o covîrșitoare importanță. Indicînd un schimb activ de bunuri materiale și spirituale, făcut adeseori la distanțe apreciabile, dacă avem în vedere condițiile de viață și de deplasare de acum cîteva milenii, descoperirile desemnate de noi cu termenul, nu tocmai adecvat, de „importuri" ne dau totodată și posibilitatea stabilirii acelor sincronisme culturale necesare atît cronologiei relative, cît și aceleia absolute, atunci cînd bine înțeles s-au putut stabili pe baza carbonului radioactiv sau prin alte metode, date absolute[1].

Primele dovezi referitoare la schimburi de bunuri materiale între cele două culturi care ne preocupă sînt de dată destul de veche. Încă din 1934, deci înainte chiar ca Radu Vulpe să comunice la Oslo descoperirea unui strat precucutenian în stațiunea de la Izvoare, Dinu V. Rosetti publica „un fragment de suport sau vas-binoclu" — în realitate un picior de fructieră — lucrat dintr-o pastă dură bine arsă la gălbui-roz, puternic

[1] Într-o lucrare recentă se susține (v. *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976 s.v. „cronologic" redactată de A. Vulpe) că „Pentru preistoria României, cele mai vechi date absolute s-au obținut prin raportarea la cronologia descoperirilor de la Troia (pentru neolitic), la cea egeeo-miceniană (pentru epoca bronzului) sau la c. ceramicii grecești și a celei italice (pentru epoca fierului). Odată cu răspîndirea monedei, c. absolută s-a făcut cu ajutorul numismaticii. În ultima vreme au fost utilizate pentru stabilirea unor c. absolute metode fizico-chimice, cea mai importantă fiind cea care utilizează radiocarbonul". Totuși afirmația potrivit căreia datele absolute pentru neoliticul românesc s-au obținut prin raportarea la cronologia Troii este derutantă pentru cititorul neavizat. Astfel de afirmații sînt nu numai în contradicție cu înseși realitățile istorice, dar ele ignorează și metodele moderne de datare absolută și pentru neolitic (chiar dacă acestea mai generează încă discuții contradictorii). În plus, după știința noastră, prin raportarea descoperirilor de la noi la acelea de la Troia (sau din alte localități anatoliene sau egeene) se obțin în primul rînd date de cronologie relativă. Pe de altă parte, după cum se știe, datele absolute pentru începuturile Troii I variază, în funcție de diverși autori, între anii 3100—2600 î.e. n., și ele n-au fost obținute pe baza unor metode moderne de datare, ci prin raportarea, fie la cronologia egipteană sau mesopotamiană, fie la diverse descoperiri, contemporane sau relativ contemporane din punct de vedere tipologic (unele datate pe bază de C 14) făcute în alte zone mai mult sau mai puțin apropiate ale Asiei Anterioare, ale Bazinului Egeic sau din Peninsula Balcanică. Dacă la începutul secolului H. Schmidt (ZfE, 1904, p. 608 și urm.) și M. Vassić (PZ, 1911, 3, p. 128 și urm.) legau descoperirile de tip Cucuteni-Tripolie și Vinča de îndepărtata Troie, încercînd pe baza acestor legături, atît stabilirea unei cronologii, cît și a unor curente și influențe culturale, în actualul stadiu al cunoștințelor noastre meritoriile lor strădanii au intrat în domeniul a ceea ce ar trebui să numim „istoricul" cercetărilor. Este suficient să amintim descoperirile de la Ezero, Michaliči, Dikilitash precum și definirea orizontului Kum-Tepe Ia — Ib (aparținînd unui bronz anterior aceluia cunoscut sub numele de Troia I), pentru a vedea profundele mutații petrecute

lustruit şi decorat cu motive incizate. Autorul arăta că tipul respectiv, pe care-l descoperise în stratul Gumelniţa A1 de la Vidra, corespunde stilului III de la Tripolie (potrivit periodizării lui Kossina), şi paraleliza pe această bază, faza Gumelniţa A1 cu cultura Tripolie[2]. Dar Radu Vulpe, cu prilejul publicării monografiei asupra săpăturilor de la Izvoare, contestînd acest just sincronism cultural stabilit cu două decenii mai înainte, atribuie fragmentul respectiv nivelului Boian de la Vidra[3]. Acelaşi autor scria: ,,Afinităţile culturii Izvoare I2'' (în fapt Precucuteni III) ,,cu Gumelniţa A sînt de ordin general, fără nici o semnificaţie sincronictică. Dimpotrivă, cultura Gumelniţa A prezintă în mod sigur o situaţie de contemporaneitate cu culturile ceramicii pictate Ariuşd, Cucuteni A şi Tripolie B/I, care sînt mai noi decît Izvoare I2. ...O mărturie unică — se spune în continuare—, de acest gen, nu poate fi niciodată peremptorie. Pînă la o clarificare, prin noi descoperiri de elemente tripoliene ín aşezările ariei neolitice balcano-danubiene, propunem, ca o atitudine prudentă, să lăsăm de o parte ciobul precucutenian de la Vidra şi să privim lucrurile numai prin datele materialului ceramic masiv. Dar acest material nu ne oferă nici un temei pentru a vorbi de o contemporaneitate între Izvoare I2 şi Gumelniţa A1''[4].

Evident, îndemnul la prudenţă îşi afla justificarea logică în singularitatea descoperirii, dar însăşi prezenţa acestui fragment ceramic (de dimensiuni destul de mari), ca şi certa-i poziţie stratigrafică nu îndreptăţea ,,lăsarea lui deoparte'', cu atît mai mult cu cît ,,materialul ceramic masiv'' existent, la care făcea aluzie Radu Vulpe, caracteristic celor două culturi — Precucuteni pe de o parte şi Gumelniţa pe de alta — nu era de natură să ne ajute în stabilirea relaţiilor lor de cronologie relativă.

O atitudine rezervată faţă de descoperirea de la Vidra manifesta şi D. Berciu, care totuşi scria: ,,deşi avem motive obiective să ne îndoim de condiţiile stratigrafice în care a fost descoperit, nu-i minimalizăm importanţa pentru problema sincronismelor''[5]. Dealtfel cu acelaşi prilej D. Berciu mai aducea la cunoştinţă descoperirile de caracter precucutenian făcute cu ocazia săpăturilor de la Tangîru. Este vorba de cele două binecunoscute fragmente recoltate din nivelurile Boian Vb—Vc[6] şi Boian Vc[7].

în tabelul cronologiei relative a eneoliticului şi bronzului din sud-estul Europei şi insulelor Egeei (vezi discutarea întregei problematici la Vl. Dumitrescu, *Quelques aspects des synchronismes entre les cultures néo-énéolithiques et de la période de transition vers l'âge du bronze de l'Europe sud-orientale d'une part, et le monde Egéo-Anatolien, d'autre part*, coraport, IIe Congrès international des études du sud-est européen, Atena, 1970, extras). Vin să se adauge la aceasta evident multiplele date C 14 obţinute de diverse laboratoare din Europa şi America pentru culturi ca Starčevo, Vinča, liniar-ceramică, Karanovo I—VII, Butmir, Herpály, Boian, Hamangia, Precucuteni, Gumelniţa, Cucuteni etc., precum şi importantele rezultate stabilite pe probe din Grecia, insulele egeene, Asia (atît cea Anterioară, cît şi îndepărtatele zone ale Indiei), etc. Problema este extrem de amplă, noi ne-am limitat doar la semnalarea importanţei ei şi a locului pe care va trebui să-l ocupe în viitor în cadrul preocupărilor noastre. Menţionăm, fapt dealtfel bine cunoscut că *cele mai vechi date absolute pentru neoliticul românesc*, au fost stabilite, ca şi în ţările vecine, pe baza examenelor C 14.

[2] Dinu V. Rosetti, PMMB, 1, 1934, p. 7—17, fig. 25.

[3] R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936—1948*, Bucureşti, 1957, p. 115.

[4] *Ibidem*, p. 114—115.

[5] D. Berciu, *Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucureşti, 1961, p. 67.

[6] *Ibidem*, fig. 257.

[7] *Ibidem*, fig. 256.

Primului îi găseşte bune analogii în stratul I2 de la Izvoare, în timp ce pe cel de-al doilea, din pricina decorului care combină caneluri cu linii incizate şi puncte, îl consideră mai evoluat[8]. Din păcate ambele fragmente fiind pierdute, este dificilă acum stabilirea cu exactitate a apartenenţei la una sau alta dintre fazele culturii Precucuteni, la ora actuală destul de binecunoscută. Decorul format din grupe de linii scurte, adînc incizate al fragmentului descoperit în nivelul Boian Vb—Vc ne face să înclinăm mai degrabă spre sfîrşitul fazei Precucuteni II şi începutul fazei Precucuteni III, încadrare posibilă şi pentru cel de-al doilea fragment apărut în nivelul Boian Vc. ,,Importurile'' de caracter precucutenian de la Tangîru par a fi mai numeroase, în rapoartele preliminare fiind publicate unele fragmente ceramice care, după desene şi fotografii[9], ar putea fi atribuite relaţiilor de schimb dintre triburile care ocupau la acea vreme Moldova şi Muntenia.

Am mai semnalat şi cu alt prilej[10] apariţia la Tangîru, în depunerile Boian IIIb şi Boian III, deci la nivelul fazei Vidra, a unor materiale decorate în tehnica acestei faze, în a căror motivistică apare ,,spirala fugătoare cruţată'', spaţiile libere fiind umplute la rîndul lor cu benzi fin excizate, cu linii incizate şi chiar cu triunghiuri excizate[11]. Uneori întîlnim şi spirala simplă[12]. Şi dacă decorul spiralic nu-i străin neoliticului vechi din România şi nici culturii Boian, unde apare, este adevărat, destul de rar[13] (fiind însă mai frecvent la sud de Dunăre[14]), spirala fugătoare cruţată de la Tangîru ne permite să o apropiem de aceea atît de binecunoscută fazei Precucuteni II[15]. Evident curentul de difuzare ar putea fi şi invers, adică de la sud la nord, dar deocamdată raritatea ei în mediul culturii Boian ne îndeamnă la prudenţă.

Tot la Tangîru a mai fost semnalată încă o importantă descoperire. Din nivelul Gumelniţa Ib (A1) provine un fragment de figurină feminină, căreia D. Berciu îi găseşte asemănări cu plastica ,,protocucuteniană şi cu cea precucuteniană avansată''[16]. Este vorba de o statuetă lipsită de decor, descoperită între resturile prăbuşite ale loc. nr. 2 (Gumelniţa Ib) despre care autorul scria : ,,modelarea coapselor şi a picioarelor prezintă o oarecare analogie cu plastica din faza timpurie a culturii Cucuteni''[17]. Notăm că piesa în discuţie îşi găseşte bune paralele în ultima fază (III) a culturii Precucuteni, ea nefiind caracteristică culturii Gumelniţa, cu toată gama variată a statuetelor acestei ultime culturi.

Putem stabili deci, pe baza datelor prezentate pînă acum, existenţa unor sincronisme între faza Precucuteni II şi Boian III (sfîrşit de Vidra

---

[8] *Ibidem*, p. 66.

[9] D. Berciu, Materiale, 5, 1959, fig. 2/10 ; idem, Materiale, 6, 1959, fig. 3/5.

[10] S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Bucureşti, 1974, p. 135–136.

[11] D. Berciu, *Contribuţii...*, fig. 177/7.

[12] *Ibidem*, fig. 175/9 ; 177/4 etc.

[13] E. Comşa, *Istoria comunităţilor culturii Boian*, Bucureşti, 1974, p. 111—112.

[14] H. Todorova şi colab. *Selişcinata moghila Prigoliamo Delcevo*, Sofia, 1975, fig. 10/1 ; 11/5 ; 14/7 ; 25/1 etc. Decorul ultimei figuri redă spirala fugătoare tipică.

[15] S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, fig. 41/16 ; 44/10 ; 47/10 ; 51/1 etc.

[16] D. Berciu, *op. cit.*, p. 66—67, fig. 248/2.

[17] *Ibidem*, p. 471.

și început de Spanțov) pe de o parte, și între Precucuteni III și sfîrșitul culturii Boian și începutul Gumelniței (A1) pe de altă parte[18].

Cu un sincronism Precucuteni III (= Tripolie A)—Gumelnița A1 sînt de acord atît Vl. Milojčić[19], cît și alții[20], cu deosebirea (am spune esențială) că primul pune semnul egalității și între cele două culturi și faza Vinča A3. Pe baza unor materiale pe care le consideră „importuri" din mediul culturii Gumelnția în acela al culturii Vinča și invers, Vl. Milojčić încearcă o argumentare a sincronismelor mai sus menționate. Sînt necesare însă unele precizări. Între binecunoscutele vase bitronconice avînd pe linia diametrului maxim torți cu buton, ale culturii Vinča (B)[21] și vasul prevăzut cu *phaloi* de la Gumelnița[22] — aproape sigur vas ritual și deocamdată unic — nu pot fi stabilite, așa cum încearcă să facă Vl. Milojčic[23], nici un fel de relații tipologice. Sînt de asemenea excluse analogiile între așa-numitele capete de „Janus" descoperite la Gumelnița și Căscioarele[24], și exemplarele din mediul culturii Vinča[25]. În timp ce ultimele au o singură față și se termină cu un gen de proeminențe-cornițe, exemplarele din România, care au două fețe (un gen de Janus bifrons) provin, așa cum o dovedește exemplarul întreg descoperit la Gumelnița, de la statuete cu rochie cloș, purtînd invariabil un vas pe cap.

Existența unor indubitabile asemănări de ordin tipologic între culturile Vinča și Gumelnița este certă, dar ele se pot explica și prin moșteniri Vinča transmise culturii Gumelnița, fie prin filiera culturii Boian, fie printr-o altă filieră sudică. Dealtfel încercarea de a acorda importanță exclusiv tipologiei este deosebit de dăunătoare. Ea poate dobîndi o reală valoare numai atunci cînd este în concordanță cu datele oferite în primul rînd de stratigrafie (deci de o cronologie relativă) și în al doilea rînd de datele de cronologie absolută.

Recent arătam că în stadiul actual al cercetării cele mai tîrzii manifestări Criș din Moldova se pot sincroniza cu sfîrșitul fazei Vinča A sau chiar cu începutul fazei Vinča B1[26]. În plus, descoperirile liniar-ceramice de la Tîrpești nu se pot data înainte de Vinča B1—B2, iar între sfîrșitul acestei culturi și faza Precucuteni III, se situează primele două faze (I—II) ale celei din urmă. Se elimină deci de la sine semnul egalității pus între culturile Precucuteni III și Vinča A3.

---

[18] Aceleași sincronisme, de data aceasta bazîndu-se și pe date de cronologie absolută le stabilește și Vl. Dumitrescu, Apulum, 12, 1974, p. 23—39 ; tabel 2.

[19] Vl. Milojčić, JahrbRGZM, 14, 1967 (1970), p. 10—20.

[20] V.S.Titov, *Tripolye Culture in the Chronologycal System of Neolithic and Copper Age Cultures of South-Eastern and Central Europe*, (al VIII-lea Congres de științe pre-și protoistorice, Belgrad, 1971), *Les rapports et les communications de la délegation des archéologiques de l'U.R.S.S.*, Moscova, 1971, p. 2—12.

[21] M. Vassić, *Preistoriska Vinča*, Beograd, 1936, IV, pl. XX/56/e ; Vl. Milojčić, *op. cit.*, fig. 2/1.

[22] Vl. Dumitrescu, Archaeology, 19, 1966 3, p. 162—172, fig. 6 ; Vl. Milojčić, *op. cit.*, fig. 2/2.

[23] Vl. Milojčić, *op. cit.*, fig. 2/1—2.

[24] Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, fig. 1—3 ; S. Marinescu-Bîlcu și Barbu Ionescu, *Catalogul sculpturilor eneolitice din Muzeul raional Oltenița*, Sibiu, 1967, pl. 5/1a—1b ; 6/1 ; 8/1a—1b, 2 ; 20/1—2.

[25] Vl. Milojčić, *op. cit.*, fig. 3/1,3,6.

[26] S. Marinescu-Bîlcu, SCIVA, 26, 1975, 4, p. 478—506.

Dealtfel și datele de cronologie absolută de care dispunem pentru culturile Vinča, Gumelnița și Precucuteni III, exclud vechile sincronisme stabilite de Milojčić, confirmînd în schimb relația cronologică Precucuteni III — Boian IV final — Gumelnița A1—A2 (parțial)[27].

Tabloul raporturilor dintre culturile Gumelnița și Precucuteni vine să se completeze cu materialele de la Măgurele[28], în care P. Roman, conducătorul săpăturilor, vedea o „îmbinare culturală" între Precucuteni III și Gumelnița A1, stabilind în consecință o contemporaneitate între această ultimă cultură și cultura „Precucuteni tîrziu și Protocucuteni"[29]. În această stațiune s-au descoperit, ne spune P. Roman, alături de fragmente ceramice tipic precucuteniene (III), altele care denotă certe influențe Precucuteni III, atît în forme, cît și în unele elemente și tehnici decorative, precum și cîteva pictate cu grafit sub o certă „influență ariușdeană" (ar fi totuși preferabil să se vorbească mai degrabă de influențe cucuteniene). Despre fragmentele ceramice ale căror analogii se află în cultura Cucuteni A, P. Roman scrie că le-a descoperit într-o depunere care se suprapune aceleia cu materiale Precucuteni III[30]. El subliniază însă că la Măgurele nu este vorba de importuri, ci de prelucrare locală și evident „în stil local" a unora dintre produsele precucuteniene. Adaugă însă mai departe că „asemănarea dintre cultura Precucuteni tîrzie și aspectul de la Măgurele ar putea fi explicată și prin faptul că ambele conțin o componentă comună : cultura Hamangia, așa cum au presupus Hortensia Dumitrescu și D. Berciu"[31]. Ar fi de făcut aici două corectări — în primul rînd meșterii gumelnițeni, pentru a fi putut prelucra „în stil local" elemente ale culturii Precucuteni, trebuie fie să fi avut modelele respective, fie să fi beneficiat de prezența unor elemente etnice precucuteniene care s-ar fi datorat, probabil, relațiilor de exogamie — poate chiar meșteri precucutenieni care să fi lucrat în mediul gumelnițean. În al doilea rînd, Hortensia Dumitrescu, vorbind despre contribuția culturii Hamangia la formarea culturii Precucuteni, avea în vedere prima fază a acestei culturi[32], în timp ce D. Berciu, acceptînd o sinteză în direcția culturii Precucuteni abia de la nivelul fazei Boian IV—V se referea la cultura Precucuteni deplin formată, mai exact la faza a III-a[33].

Reiese credem cu claritate marele decalaj cronologic și implicit excluderea ipotezei pe care o formula P. Roman. Plasînd așa cum s-a propus în mod just, descoperirile de la Măgurele într-o etapă cronologică corespunzătoare fazei Precucuteni III[34], cînd dealtfel cultura Hamangia intrase la rîndul ei în procesul de sinteză a variantei pontice a culturii Gumelnița, trebuie să lăsăm trei-patru sute de ani pentru evoluția integrală a primelor două faze și parțială a celei de-a treia faze a culturii Precucu-

---

27 Vl. Dumitrescu, Apulum, 12, 1974, p. 23—39.

28 P. Roman, SCIV, 13, 1962, 2, p. 259—269 ; idem, SCIV, 14, 1963, 1, p. 33—47.

29 P. Roman, SCIV, 14, 1963, 1, p. 45—46.

30 *Ibidem*, p. 44—47.

31 P. Roman, SCIV, 13, 1962, 1, p. 259—269.

32 H. Dumitrescu, SCIV, 8, 1957, 1—4, p. 66.

33 D. Berciu, *Contribuții...*, p. 71.

34 P. Roman, SCIV, 14, 1963, p. 43—45.

teni[35], pînă să ajungem deci la nivelul Gumelniţa A1 de la Măgurele. În acest mod nu ne mai putem referi la cultura Hamangia, care ştim că joacă un anumit rol la formarea culturii Precucuteni I, ca la o cultură care să fi contribuit în egală măsură şi în acelaşi timp atît la naşterea culturii mai sus menţionate, cît şi la aceea a aspectului de la Măgurele. Nu mai insistăm asupra problemelor legate de relaţiile Moldovei cu Dobrogea pe parcursul naşterii şi evoluţiei celor două culturi, întrucît ele au constituit obiectul unor preocupări anterioare ale noastre[36].

În altă ordine de idei, apropierea permanentă care se face între liniile subţiri trasate cu grafit pe vasele gumelniţene şi acelea pictate cu alb pe cele de tip Cucuteni A1, dar mai ales încercarea de derivare a primelor din ultimele nu este de natură să ne convingă[37]. La fel de neconvingătoare este şi opinia potrivit căreia pictura cu roşu şi alb a fost luată de triburile gumelniţene de la acelea „ariuşdene".

La Vidra, şi nu numai acolo, pictura alb-păstoasă aplicată pe un fond subţire de „ocru" apare încă din faza Boian A[38], (în fond faza Vidra a culturii Boian din acea localitate), iar liniile subţiri pictate cu grafit sînt şi ele binecunoscute aceleiaşi culturi Boian final[39], după unii cercetători, sau fazei de tranziţie spre cultura Gumelniţa după alţii. Deci ambele tehnici decorative se dovedesc a fi anterioare complexului Ariuşd-Cucuteni-Tripolie. Am adăuga în plus folosirea largă a picturii cu alb şi roşu de către cultura Gumelniţa, precum şi rolul pe care l-a jucat această cultură la formarea culturii Cucuteni, căreia, după părerea lui Vladimir Dumitrescu, i-a dat tocmai această pictură albă[40].

A pune, de pildă, descoperirile de la Cuneşti, ca şi pe acelea similare lor, pe seama influenţelor culturii Ariuşd-Cucuteni[41], înseamnă nu numai golirea de o parte din conţinut a culturii Gumelniţa, dar şi inversarea direcţiilor principale ale unor curente culturale, precum şi ignorarea datelor de cronologie relativă cunoscute pînă în prezent. Revenind la „importurile" precucuteniene din mediul culturilor Boian final şi Gumelniţa A1 de la Vidra, Tangîru, Măgurele etc., pe care aşa cum arătam mai sus noi le-am interpretat şi ca prezenţe etnice precucuteniene în Muntenia, nu putem încheia înainte de a menţiona şi unele dintre descoperirile de caracter gumelniţean din mediul culturii Precucuteni. Este vorba de anumite vase descoperite în săpăturile întreprinse la Traian-Dealul Fîntînilor[42], de

---

[35] Potrivit examenelor C 14 executate pe două probe recoltate din nivelul liniar-ceramic de la Tîrpeşti (reprezentînd deocamdată cel mai recent aspect al acestei culturi de pe teritoriul ţării noastre, premergător fazei Precucuteni I), acesta se datează la 4220 ± 100 î.e.n. şi respectiv 4295 ± 100 î.e.n., în timp ce aceleaşi examene C 14 din aceeaşi staţiune au dat 3615 ± 100 î.e.n. pentru faza Precucuteni III, dată apropiată de o alta, obţinută pentru sfîrşitul fazei Tripolie A (= Precucuteni III final) de la Novîi Ruseşti I — 3580 ± 85 î.e.n. În acest mod începutul culturii Precucuteni ar putea fi situat spre sfîrşitul mileniului al V-lea î.e.n., iar sfîrşitul ei spre mijlocul mileniului al IV-lea î.e.n. (v. S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 140—141).

[36] S. Marinescu-Bîlcu, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 53—73.

[37] P.Roman, *op. cit.*, p. 44, fig. 2/5.

[38] D.V. Rosetti, *op. cit.*, p. 9—10.

[39] D. Berciu, BMJV, 1937, fig. 16—17.

[40] Vl. Dumitrescu, SCIV, 14, 1963, p. 62.

[41] P. Roman, *op. cit.*, p. 47; N. Anghelescu, SCIV, 6, 1955, 1—2, p. 311, consideră descoperirea de la Cuneşti ca făcînd parte din complexul Gumelniţa-Stoicani.

[42] H. Dumitrescu, SCIV, 6, 1955, 1—2, p. 463, fig. 5.

unele fragmente de vase cu jgheab de la Tîrpeşti[43], precum şi de o serie de statuete antropomorfe provenind tot din această ultimă staţiune[44].

Ne aflăm deci în faţa unor active şi relativ permanente relaţii de schimb şi destul de probabil şi de exogamie între diversele comunităţi ale celor două culturi, care — aşa cum o dovedesc descoperirile de materiale cucuteniene pictate din Muntenia — continuă şi după sfîrşitul culturii Precucuteni. Astfel de relaţii sînt dealtfel comune multora dintre culturile neo-eneolitice (şi nu numai lor) de pe vastul teritoriu pe care au trăit comunităţi cu culturi mai mult sau mai puţin evoluate.

LES RAPPORTS DE LA CULTURE PRECUCUTENI ET LA CULTURE BOÏAN — GUMELNIŢA

RÉSUMÉ

Tout en soulignant l'importance de l'échange actif de biens matériels et spirituels même pour la période préhistorique, échange entre deux ou plusieurs cultures parfois couvrant des aires séparées par une distance appréciable, l'auteur accorde un regard spécial aux pièces d'origine précucuténienne trouvées dans des milieux culturels de type Boïan de la phase finale et Gumelniţa, ainsi qu'à celles de type Gumelniţa, mises au jour dans les sites des communautés précucuténiennes.

L'auteur passe en revue les découvertes de Vidra, Tangîru, Măgurele, Traian-Dealul Fîntînilor et Tîrpeşti, pour souligner la constance de ces échanges. A cette occasion, elle montre que l'exogamie a dû avoir son rôle quant aux rapports noués entre les diverses communautés de ces deux cultures. Partant de l'étude des pièces mentionnées, l'auteur avance l'opinion qu'il s'agit d'un synchronisme partiel entre la phase Precucuteni II et Boïan III d'une part et les phases Precucuteni III — Boïan IV étape finale — Gumelniţa A1 (A2?) d'autre part.

En outre, l'auteur discute aussi la question d'un synchronisme hypothétique entre la culture Gumelniţa et Vinča A3. Les manifestations de l'étape finale de la culture Criş en Moldavie sont synchroniques de la fin de la phase Vinča A ou du début de Vinča B1, et les découvertes appartenant à la culture de la céramique rubanée de Tîrpeşti ne sauraient être datées avant Vinča B1—B2. Or, entre la fin de la culture de la céramique rubanée et la phase Precucuteni III (synchronique de Gumelniţa A1) se placent les phases Precucuteni I et II. Il s'ensuit tout naturellement qu'on ne saurait rattacher les phases Precucuteni III et Vinča A3 par le signe de l'égalité.

[43] S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, fig. 69/6.
[44] *Ibidem*, p. 99, fig. 81/2,4—5,7.

PROBLEME PRIVIND SINCRONISMELE UNOR CULTURI ENEOLITICE

DE

VLADIMIR DUMITRESCU

Se știe că în problema atît de dezbătută în cercetările privind comuna primitivă și diferitele influențe exercitate asupra uneia sau alteia dintre culturile străvechi ale unei anumite zone și a direcției din care s-au putut exercita aceste influențe, stabilirea sincronismelor și a poziției cronologice relative a fiecărei culturi constituie unul dintre elementele esențiale pentru obținerea unor rezultate temeinice. Nu e deci de mirare că în ultimele decenii, adică de cînd cercetările arheologice privind istoria străveche au căpătat pretutindeni o dezvoltare excepțională, foarte mulți cercetători au încercat să precizeze poziția cronologică relativă a culturilor de care s-au ocupat, întocmind tabele sinoptice mai ample sau mai restrînse.

Unul dintre tabelele sinoptice întocmit de noi înșine în diferite lucrări este acela din comunicarea intitulată „Betrachtungen zur chronologischen Ansetzung der Cucuteni-Kultur im Verhältnis zu den Nachbar-Kulturen"[1], prezentată la „Simpozionul Lengyel" organizat de Institutul arheologic din Nitra la Malé-Vozokaný, între 16–20 aprilie 1967. Această comunicare a fost publicată apoi și într-o versiune în limba română, foarte puțin modificată în unele detalii, în anuarul *Apulum*[2] al Muzeului Unirii din Alba Iulia. Luînd în discuție principalele elemente ce puteau contribui la rezolvarea acestei probleme — a poziției cronologice a culturii Cucuteni în raport cu culturile eneolitice situate la vest și sud-vest de aria ei de răspîndire — , am sintetizat aceste raporturi cronologice într-un mic tabel, în care indicam, între altele, și poziția culturii Cucuteni față de complexul Tisa-Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr, a cărui arie de răspîndire s-a întins și pe teritoriul României, unele dintre elementele sale specifice pătrunzînd destul de departe în Transilvania de sud-est, iar altele constituind piese „de import" în cadrul culturilor de la est și de la sud de Carpați.

Nu mi se pare necesar, desigur, să reiau aici întreagă această problemă — căci majoritatea datelor folosite și a concluziilor formulate acum mai bine de opt ani sînt încă cu totul valabile — , dar pentru a se putea urmări în condiții normale discuția ce urmează, este necesar să amintesc că am socotit — și socotesc încă și acum — că etapele A1—A2 ale primei faze a culturii Cucuteni au fost sincrone cu faza Tiszapolgár-Csöshalom-Oborin I din Ungaria și Cehoslovacia, că etapa Cucuteni A3 trebuie con-

---

[1] Vl. Dumitrescu, Študijné Zvesti, Nitra, 17, 1969, p. 87—104.
[2] *Idem*, Apulum, 7, 1968, p. 35—52.

SCIVA, tomul 27, nr. 3, București, iulie—septembrie 1976, p. 355—362

siderată sincronă cu sfîrşitul culturii Tiszapolgár, iar sfîrşitul fazei Cucuteni A şi în parte şi faza Cucuteni A—B, cu prima fază a culturii Bodrogkeresztúr, în timp ce restul fazei Cucuteni A—B şi începutul fazei Cucuteni B trebuie sincronizate cu a doua fază (II) a culturii Bodrogkeresztúr[3].

În afară de datele invocate atunci, s-ar mai putea aminti că în ultimii ani s-au descoperit şi alte topoare de cupru — care formează unele dintre punctele de sprijin pentru diferitele sincronisme — în contexte culturale sigure din punct de vedere stratigrafic, descoperiri cu atît mai importante cu cît marea majoritate a pieselor de acest fel cunoscute în trecut erau descoperiri întîmplătoare.

Mă refer în primul rînd la piesa găsită în aşezarea Ciolăneşti (jud. Teleorman), într-un strat ce aparţine fazei A2 a culturii Gumelniţa[4] şi la aceea de la Drăguşeni (jud. Botoşani)[5], dintr-o locuinţă a aşezării de la sfîrşitul fazei Cucuteni A[6]. Prima dintre aceste două descoperiri arată clar că asemenea piese pot fi şi ceva mai vechi decît cultura Bodrogkeresztúr, şi deci datînd cel puţin de la sfîrşitul culturii Tiszapolgár, iar piesa de la Drăguşeni confirmă şi ea punctul nostru de vedere, şi anume că sincronismul dintre culturile Bodrogkeresztúr şi Cucuteni va fi început încă înainte de sfîrşitul fazei Cucuteni A—B şi anume de la sfîrşitul fazei Cucuteni A.

Alte elemente amintite numai în treacăt, într-o notă[7] a comunicării noastre din 1967, erau constituite de două vase — unul cu torţi pastilate şi altul cu corpul în patru muchii şi cu buza în patru lobi unghiulari — descoperite în aşezarea din faza Cucuteni A—B de la Traian-Dealul Fîntînilor[8] şi care confirmă sincronismul postulat de noi. Deşi s-a încercat să se forţeze nejustificat sensul frazei în care Hortensia Dumitrescu descria situaţia stratigrafică a acestor descoperiri, pentru ca în felul acesta să se poată afirma că aceste descoperiri nu implică un sincronism şi între Cucuteni A—B şi Bodrogkeresztúr[9], am arătat într-o notă dintr-o lucrare ulterioară[10] că situaţia stratigrafică de la Traian-Dealul Fîntînilor era foarte clară, întrucît vasele în discuţie au fost descoperite *sub* chirpicul pereţilor prăbuşiţi ai unei locuinţe din faza Cucuteni A—B. Nu este deci nici un motiv care să îndreptăţească îndoieli în privinţa apartenenţei acestor vase la stratul fazei Cucuteni A—B. Dealtfel, recent a fost descoperit în aşezarea cucuteniană de la Calu-Piatra Şoimului un vas cu corpul în muchii şi buza în patru lobi, pictat în stil Cucuteni A—B[11], aşa încît această nouă descoperire o confirmă perfect pe aceea de la Traian-Dealul Fîntînilor. Mai mult decît atît, pot adăuga acum — după ce recent am trecut din nou

---

[3] Vezi notele precedente.

[4] Piesa este încă inedită, fiind menţionată de Al. Vulpe, SCIV, 24, 1973, 2, p. 217—237 (v. p. 225 şi nota 65).

[5] Aristotel Crîşmaru, SCIV, 22, 1971, 3, p. 479—484.

[6] În privinţa încadrării mai precise a descoperirilor de la Drăguşeni, cf. Vl. Dumitrescu, ZfA, 7, 1973, p. 177—196 ; idem, *Din trecutul judeţului Botoşani*, Botoşani, 1974, p. 33—47.

[7] *Idem*, Študijné Zvesti, 17, 1969, n. 28.

[8] Cf. Hortensia Dumitrescu, Materiale, 5, 1959, p. 183 şi urm, fig. 7/1 şi 7/2.

[9] P. Roman, Dacia, N.S., 15, 1971, p. 31—169 ; v. p. 112.

[10] Vl. Dumitrescu, Apulum, 12, 1974, p. 23—39 ; v. nota 22.

[11] Vladimir Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, Bucureşti, 1974, fig. 140. Vasul acesta a putut fi ilustrat de noi datorită amabilităţii colegului Şt. Cucoş de la Muzeul arheologic din Piatra Neamţ.

în revistă, fragment cu fragment şi vas cu vas, întregul material ceramic descoperit în cursul săpăturilor dintre 1951—1960 din această aşezare — că vasul cu torţi pastilate publicat mai de mult nu constituie nici chiar în această aşezare o descoperire izolată, deoarece printre celelalte materiale ceramice se află un număr de alte cîteva zeci de torţi pastilate, unele aparţinînd unor vase lucrate din pastă specifică cucuteniană şi descoperite tot în condiţii stratigrafice sigure. Ba chiar unul dintre chiupurile de provizii sfărîmat *sub* presiunea pereţilor de lut prăbuşiţi peste el, ai unei locuinţe cucuteniene, este înzestrat cu două şiruri orizontale de torţi pastilate. Aşa încît — dacă mai putea fi nevoie de alte dovezi, ceea ce noi nu credem — acum nu se mai poate formula nici o îndoială asupra faptului că faza Cucuteni A—B2 de la Traian-Dealul Fîntînilor este sincronă cu una dintre etapele în care apar torţile pastilate şi anume, ţinînd seama şi de celelalte elemente ce trebuie luate în consideraţie, cu cultura Bodrogkeresztúr.

Mi s-a părut necesar să amintesc pe scurt aceste lucruri — care desigur vor fi discutate pe larg şi ilustrate corespunzător în monografia despre aşezările neo-eneolitice de pe teritoriul satului Traian (jud. Neamţ), pe care Hortensia Dumitrescu şi cu mine o pregătim — deoarece aceste precizări sînt şi ele utile spre a putea discuta concluziile unui articol al colegilor sovietici V.S. Titov şi V.I. Markevici privind raporturile cronologice ale culturii Tripolie (respectiv Cucuteni) cu culturile situate mai la vest[12], articol în care sînt reluate unele dintre aspectele la care m-am referit în comunicarea din 1967 de la Nitra.

Publicînd cîteva piese ceramice descoperite în aşezarea Costeşti IV cercetată de ei în 1973, colegii sovietici citaţi cred că aceste piese îi îndreptăţesc să modifice sincronismele postulate de mine între diferitele etape ale culturii Cucuteni-Tripolie şi diversele faze ale complexului Tiszapolgár — Bodrogkeresztúr. Aşezarea amintită este datată de ei într-o perioadă de trecere de la etapa Tripolie γ I la etapa Tripolie γ II, adică — în terminologia românească — de la Cucuteni B final la prima etapă a culturii Horodiştea-Gorodsk. După părerea noastră însă — judecînd după ceramica pictată ilustrată în articol (fig. 1) — aşezarea de la Costeşti IV este sigur *posterioară* fazei Cucuteni B, fiind caracteristică numai pentru cultura Horodiştea-Gorodsk. Dealtfel şi ceramica „cu decor incizat şi plastic”, reprodusă în fig. 2, nu este specifică aşezărilor cucuteniene, ci numai acelora posterioare.

În afară de aceste două categorii ceramice, autorii articolului vorbesc şi de descoperirea „cîtorva fragmente ceramice care, după tehnică, pastă...felul cum e lucrată suprafaţa şi forma tortiţelor („œillets”), se disting net de ceramica Tripolie tîrzie şi se apropie de aceea a calcoliticului din Bazinul Carpaţilor. Unele fragmente, în special acelea cu tortiţă („œillet”) în formă de cioc, indică o legătură incontestabilă cu civilizaţia Tiszapolgár din partea orientală a Bazinului Carpaţilor”[13], atît din R.S.S.

---

[12] V.S.Titov — V.I. Markevici, SA, 3, 1974, p. 150—164.
[13] *Ibidem*, p. 164. Menţionăm că toate referirile noastre sînt făcute după rezumatul francez de la p. 163—164.

Ucraineană, cît şi din NE Ungariei şi Slovacia[14]. Invocînd şi descoperirea în alte aşezări din etapa ,,Tripolie final'' din regiunea cercetată de autorii articolului a unor topoare de aramă avînd o anumită asemănare cu topoarele de tip Szakálhát, după tipologia lui Patay, şi pe care cercetătorul maghiar le-a pus în legătură cu cultura Bodroegkresztúr, şi socotind că vasul pictat reprodus la fig. 9, descoperit într-un tumul usatovian de lîngă Parcani (satul Costeşti II) este imitat după ,,vasele de lapte'' specifice aceleiaşi culturi Bodrogkeresztúr, autorii articolului în discuţie ajung la concluzia că toate aceste materiale dovedesc că perioada de tranziţie de la cultura Tiszapolgár la cultura Bodrogkeresztúr, adică de la calcoliticul timpuriu la cel mijlociu din Bazinul Carpaţilor, corespunde cu perioada Tripolie γ II[15], adică — în fapt — cu cultura Horodiştea-Gorodsk.

Se cuvine deci să trecem în revistă fiecare dintre descoperirile pe baza cărora s-a formulat această concluzie şi să vedem dacă într-adevăr cel puţin unele dintre ele ar fi de natură să impună revizuirea atît de drastică a paralelismelor preconizate de noi şi să le înlocuiască cu acelea propuse de colegii Titov şi Markevici.

Dintre cele trei torţi de la Costeşti IV reproduse în fig. 3/1—2 şi 4, *nici una* nu poate fi considerată *specifică* pentru cultura Tiszapolgár. În sprijinul afirmaţiei noastre nici nu e nevoie să cităm alte exemple decît acelea folosite de autori şi reproduse de ei în fig. 5, piese descoperite în ,,aşezări ale culturii Tiszapolgár din Transcarpatia'', care sînt cu adevărat torţi specifice pentru ceramica acestei culturi. Să luăm deci pe rînd torţile de la Costeşti IV. Toarta reprodusă în fig. 3/1 are tendinţa de a-şi îndrepta vîrful în sus, în timp ce cele două laturi exterioare ale triunghiului în care s-ar putea înscrie această toartă (a treia latură — baza — fiind constituită de peretele vasului pe care e prinsă toarta) nu sînt egale şi prezintă totodată arcuiri diferite, cea de sus fiind concavă, iar aceea de jos convexă. De aceea toarta aceasta nu face parte dintre torţile-cioc specifice culturii Tiszapolgár, care sînt în general mai mici şi au într-adevăr aspectul unui cioc[16]. Şi chiar atunci cînd unele dintre torţile-cioc ale ceramicii Tiszapolgár sînt uşor îndreptate în sus, ele au aproape întotdeauna un aspect perfect simetric, iar latura de sus nu e niciodată uşor concavă. Cît priveşte celelalte două torţi din aşezarea Costeşti IV (reproduse în fig. 3/2 şi 4), ele nu prezintă nici măcar o vagă asemănare cu torţile-cioc tipice Tiszapolgár, deoarece sînt arcuite şi nu seamănă în nici un fel cu ,,ciocurile'' de pe ceramica culturii Tiszapolgár. Iar toarta reprodusă la fig. 7, nu numai că nu seamănă cu aceste ,,ciocuri'', dar se arcuieşte destul de accentuat în jos.

Dealtfel însuşi faptul că torţile din aşezarea Costeşti IV sînt destul de late şi mult mai reliefate decît ,,ciocurile'' în discuţie poate fi şi el invocat în sprijinul afirmaţiei noastre că este vorba de torţi de caracter *cu totul deosebit*. Am mai putea aminti — pe lîngă împrejurarea despre care am vorbit, că majoritatea torţilor în formă de cioc ale culturii Tiszapol-

---

[14] *Ibidem.*

[15] *Ibidem.*

[16] Vezi dealtfel tot materialul documentar din figurile şi planşele lucrării colegei Ida Bognár-Kutzian, *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*, Budapesta, 1972.

gár sînt mai mici și mai puțin reliefate (chiar exemplarele reproduse de Titov și Markevici confirmă aceasta), abia avînd 3 cm înălțime, în timp ce torțile de la Costești IV sînt ceva mai mari — și faptul că acea mică alveolare din vîrful ciocului, atît de frecventă pe torțile de tip Tiszapolgár, lipsește pe toate torțile de la Costești IV. Pe de altă parte, dimensiunile în general mai reduse ale găurii care străpunge orizontal torțile de tip Tiszapolgár, ca și forma acestei găuri și aspectul general al torților-cioc (mai ales cînd sînt privite din față, nu din profil), nu corespund cu cele ale torților de la Costești IV. În ceea ce privește faptul, precizat de autori, că ceramica cu astfel de torți de la Costești IV este lucrată într-o tehnică și dintr-o pastă străine de tehnica și pasta specifică ceramicii tripoliene (respectiv cucuteniene), acesta constituie un aspect care nu poate fi discutat valabil aici, deoarece pentru aceasta ar fi trebuit să putem examina în original torțile respective. Se știe însă că și ceramica cucuteniană de folosință casnică este lucrată dintr-o pastă mai puțin bine preparată și mai puțin bine arsă; iar pe de altă parte, în așezările postcucuteniene aparținînd culturii Gorodsk-Horodiștea, predomină tocmai ceramica nepictată, lucrată dintr-o pastă diferită de aceea a ceramicii pictate. Dar chiar dacă admitem punctul de vedere al colegilor sovietici că este vorba de o ceramică străină de mediul cucuteniano-tripolian tîrziu, judecînd după torțile ilustrate se poate spune că ea nu este de caracter specific Tiszapolgár.

Dealtfel cred că, în general, torțile de la Costești IV aparțin unor tipuri destul de frecvente în alte culturi neo-eneolitice, formele lor nefiind specifice numai unei anumite culturi. În ceea ce privește toarta de la Brînzeni-Țiganca (reprodusă în fig. 6/1), ea aparține categoriei de torți false, neperforate, care de asemenea nu pot fi socotite specifice culturii Tiszapolgár[17]. În sfîrșit, fragmentul cu decor incizat (fig. 3/3) este prea mic și cu totul nesemnificativ pentru a putea sluji unor comparații valabile și cu atît mai puțin unor concluzii sigure.

Rămînînd tot în domeniul ceramicii—înainte de a trece la topoarele de cupru—, ne vom referi și la fragmentul de vas pictat din satul Costești II-Parcani (reprodus în fig. 9), socotit drept o imitație după „vasele de lapte" specifice în special culturii Bogrodkeresztúr. Acest fragment aparține unui vas cu gura larg deschisă, cu buza și gîtul (foarte scurt) arcuite spre interior și cu corpul puternic bombat; nici profilul, nici forma generală nu-și pot găsi nici un fel de apropiere cu „vasele de lapte" ale culturii Bodrogkeresztúr, despre care se știe că au un gît cilindric înalt — uneori aproape tot atît de înalt cît restul — , corpul fiind aproape sferic. Chiar toarta păstrată pe fragmentul de la Costești II se deosebește *total* de torțile „vaselor de lapte"; în timp ce acestea din urmă sînt mici și au secțiune circulară, toarta fragmentului de la Costești II este plată și, judecînd după desenul publicat, pare a fi modelată în muchii, ceea ce nu știu să se întîlnească vreodată la „vasele de lapte". De aceea nici această piesă nu poate fi considerată convingătoare în sensul dorit de colegii citați.

---

[17] Cel puțin în nici una dintre cele 32 de planșe cu piese ceramice din lucrarea citată la nota precedentă nu este reprodusă nici o toartă de tipul aceleia de la V. S. Titov— V. I. Markevici, *op. cit.*, fig. 6/1.

În sfîrşit, în legătură cu cele două topoare de aramă descoperite în aşezările de la Brînzeni-Ţiganca şi din sovhozul Miciurin II, este adevărat că forma lor — cu muchia superioară în relief într-o parte — se întîlneşte în contexte Bodrogkeresztúr, dar nu cred că acest fapt poate constitui singur un motiv pentru a se sincroniza faza Tripolie γ II cu cultura Bodrogkeresztúr ; ţinînd seama de toate celelalte unelte de aramă—topoare cu gaură, topoare-ciocan şi topoare cu braţele în cruce etc. — cunoscute mai demult, ca şi de cele descoperite mai recent în aşezări cucuteniene din faza A, şi în altele din faza A—B, nu e nici o îndoială că se poate admite fără posibilitate de greşeală un sincronism între faza Cucuteni A3 şi sfîrşitul culturii Tiszapolgár, precum şi un sincronism între sfîrşitul fazei Cucuteni A(4) şi începutul fazei Cucuteni A—B, pe de o parte şi prima etapă a culturii Bodrogkeresztúr, pe de altă parte, ca şi un sincronism între Cucuteni A—B2 şi parţial B cu a doua etapă Bodrogkeresztúr, aşa cum am susţinut în comunicarea de la Nitra. În acelaşi sens pledează şi apropierile făcute mai demult (cu dreptate) între pandantivul de aur descoperit în aşezarea Traian-Dealul Fîntînilor din faza Cucuteni A—B şi o serie de podoabe de aur din complexul Tiszapolgár — Bodrogkeresztúr[18], şi de asemenea cu acelea făcute ulterior între pandantivul de aur din mormîntul nr. 5 din necropola eneolitică de la Vaiska, în Voivodina, şi acela de la Traian (deosebirile fiind numai de detaliu)[19]. Iar faptul că în acelaşi mormînt de la Vaiska, alături de pandantivul de aur, se afla şi un vas cu toartă pastilată[20], dovedeşte că descoperirile de la Traian îşi găsesc o corespondenţă perfectă într-o necropolă eneolitică pentru care nu putem avea în nici un caz în vedere o datare posterioară culturii Bodrogkeresztur.

Faptul că B. Brukner a înclinat să prefere un sincronism între Vaiska pe de o parte şi sfîrşitul fazei Cucuteni A—B şi începutul fazei B, precum şi cu faza Bodrogkeresztúr II, pe de o altă parte (şi nu exclusiv cu Cucuteni A—B şi cu Bodrogkeresztúr I), pe motiv că între producerea pandantivului de la Vaiska şi data folosirii lui a trebuit să treacă un anumit timp[21], nu schimbă nimic în esenţă ; nici un fel de sincronism cu Bodrogkeresztúr nu poate fi postulat pentru o etapă posterioară fazei Cucuteni B.

Mai mult încă, chiar în vara anului 1975 s-a descoperit un topor masiv de cupru, cu gaură pentru coadă, într-o aşezare cucuteniană din faza A2 — asupra căruia nu putem da detalii, deoarece este inedit —, iar în ultimii ani s-a înmulţit numărul uneltelor de aramă perforate, descoperite în condiţii stratigrafice sigure, în aşezări gumelniţene datînd din fazele A2 şi B1, care nu pot fi sincronizate cu aşezări post-Cucuteni B — Tripolie C I/γI, deoarece sînt, dimpotrivă, anterioare acestora. De aceea, nu credem că topoarele de la Brînzeni-Ţiganca şi Miciurin II pot preciza sincronismele cu complexul Tiszapolgár — Bodrogkeresztúr, ci *toate* celelalte elemente amintite, inclusiv topoarele de aramă cu gaură pentru coadă din aria culturilor Cucuteni — Tripolie şi Gumelniţa ; cu atît mai mult cu cît topoarele de aramă de tip pană şi chiar perforate au fost folo-

---

[18] Hortensia Dumitrescu, Dacia, N.S., 5, 1961, p. 69—94.
[19] B. Brukner, ArchJug, 11, 1972, p. 1—14.
[20] *Ibidem.*
[21] *Ibidem.*

site în aşezări cucuteniano-tripoliene cel puţin de la începutul fazei Cucuteni A — Tripolie B I, dacă nu chiar de la sfîrşitul fazei Precucuteni III — Tripolie A[22].

Rezumînd discuţia de mai sus, mi se pare limpede că descoperirile prezentate de colegii Titov şi Markevici în articolul citat *nu* pot fi invocate pentru precizarea unui sincronism între perioada de trecere de la Tiszapolgár la Bodrogkeresztúr, pe de o parte, şi perioada Tripolie γ II (respectiv Horodiştea), pe de alta. Dealtfel toate informaţiile de care dispunem se opun categoric unei coborîri în timp atît de accentuate a datării complexului Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr şi a atribuirii unei date atît de vechi aceluia Horodiştea—Gorodsk—Folteşti—Usatovo. Toate paralelismele ce se pot stabili între cultura Cucuteni şi cultura Gumelniţa pe de o parte, şi aceasta din urmă şi complexul Tiszapolgár—Bodrogkeresztúr, pe de alta, duc la aceeaşi concluzie. Chiar datele C 14 obţinute pentru aşezările acestor complexe arată că în timp ce culturile Cucuteni şi Gumelniţa se situează sigur în mileniul al IV-lea î.e.n.[23], complexul Horodiştea—Gorodsk—Folteşti—Usatovo este datat abia pe la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n.[24]

În sfîrşit, pentru a încheia, amintim că recentele puncte de vedere ale colegilor Titov şi Markevici contrazic total chiar concluziile la care însuşi Titov se oprise într-o lucrare anterioară privind raporturile cronologice dintre cultura Tripolie şi celelalte culturi neo-eneolitice din sud-estul şi centrul Europei[25], concluzii în mare măsură identice cu acelea formulate mai înainte de noi, în comunicarea de la Nitra. Iar analiza din paginile precedente dovedeşte că nu este în nici un caz justificată o revizuire radicală a sincronismelor preconizate de noi. Şi dealtfel acestea corespund cu acelea indicate şi de colega Ida Bognár-Kutzian în lucrarea sa de sinteză despre cultura Tiszapolgár[26], lucrare apărută în 1972, dar desigur redactată înainte de publicarea lucrărilor simpozionului de la Nitra.

PROBLÈMES CONCERNANT LES SYNCHRONISMES DE QUELQUES CULTURES ÉNÉOLITIQUES

RÉSUMÉ

Ayant comme point de départ certaines découvertes de la station Costeşti IV, située au nord de la R.S.S. de Moldavie, les collègues soviétiques V.S.Titov et V.I. Markevici sont d'avis que ces découvertes, ainsi que d'autres de la même région, indiqueraient un synchronisme entre la phase de Tripolie γ II et la période de transition de la culture de Tiszapolgár à la culture de Bodrogkeresztúr. Ce synchronisme diffère totale-

---

[22] Cf. Al. Vulpe, *op. cit.*

[23] Cf. G. Kohl—H. Quitta, Radiocarbon, 12, 1970, 2, p. 400—420 (v. p. 412—413).

[24] *Ibidem.*

[25] V.S. Titov, *Tripolye Culture in the Chronological System of Neolithic and Copper Age Cultures of South-Eastern and Central Europe, VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques. Les rapports de la délégation des archéologues de l'U.R.S.S.*, Moscova, 1971.

[26] Ida Bognár-Kutzian, *op. cit.*, p. 183—211.

ment de celui proposé par nous entre la culture de Cucuteni-Tripolie et le complèxe de Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr à l'occasion du Symposium de Nitra, en 1967.

Cependant, les pièces céramiques de Costeşti IV ne sont pas de nature à changer les synchronismes postulés par nous, car il ne s'agit nullement de pièces caractéristiques pour le complèxe de Tiszapolgár—Bodrogkeresztúr : en effet, les anses de Costeşti IV n'appartiennent pas au type des anses en forme de bec, caractéristiques pour le complexe de Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr, tandis que le vase peint de Costeşti II n'a rien à voir, selon nous, avec la forme de «vases à lait » de la culture de Bodrogkeresztúr. Quant aux deux haches plates de Brînzeni-Ţiganca et du sovkhoze Miciurin II, elles ne nous semblent non plus de nature à infirmer nos synchronismes, car ceux-ci sont confirmés par beaucoup d'autres éléments de la culture matérielle, entre autres par les haches-marteaux et par les haches aux bras en croix, en cuivre, trouvées dans les stations de la culture de Cucuteni—Tripolie et dans celles de la culture de Gumelniţa.

Par conséquent, nous sommes d'avis que le synchronisme proposé par les collègues soviétiques ne peut pas être accepté. La fin de la culture de Tiszapolgár a été contemporaine de l'étape Cucuteni A3, l'étape Cucuteni A4 et la première étape de la phase Cucuteni A—B ont été synchrones de la première étape de la culture de Bodrogkeresztúr, tandis que la deuxième étape de la phase Cucuteni A—B doit être synchronisée avec la deuxième étape de la culture de Bodrogkeresztúr.

PE MARGINEA UNOR „OBSERVAŢII ŞI RECTIFICĂRI LA *MONEDELE GETO-DACILOR*"

DE

CONSTANTIN PREDA

Este greu de admis că se poate vorbi de lucrări ştiinţifice „perfecte", care să poată răspunde întru totul concepţiei, metodei şi părerilor fiecărui specialist în parte. O asemenea condiţie nu poate fi îndeplinită mai ales de lucrări mari de sinteză cu caracter monografic, unde sînt adunate şi interpretate numeroase materiale şi informaţii de tot felul, acumulate de-a lungul unei perioade de timp mai îndelungate. În această din urmă categorie se include şi lucrarea noastră *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, Editura Academiei, 1973, 438 p., 80 pl. şi 25 hărţi. Ea vine să răspundă unei nevoi ştiinţifice de mult resimţite şi să completeze un capitol important din istoria Daciei preromane. O astfel de realizare, prima de acest gen din ţara noastră, se impunea cu necesitate, dacă se are în vedere existenţa unui numeros şi variat material numismatic, dispersat în tot felul de publicaţii, unele scrise cu aproape un veac în urmă, şi colecţii din ţară şi din străinătate, şi dacă se ţine seama de valoarea istorică a clasificării şi interpretării acestuia. Putem considera, fără nici o rezervă, drept o valoroasă contribuţie, o lucrare ce reuşeşte să pună ordine, într-un material atît de dispersat şi să dea răspuns unor probleme atît de dificile şi de controversate.

Era şi este de aşteptat ca o lucrare, în alcătuirea căreia s-au întîmpinat multe greutăţi în ceea ce priveşte alegerea metodei şi găsirea celor mai bune soluţii de interpretare a datelor adunate, să nu poată răspunde în mod satisfăcător la toate aspectele ridicate de o asemenea cercetare complexă. Astfel că orice discuţie ştiinţifică sinceră şi corectă ce se angajează în legătură cu oricare dintre interpretările şi concluziile formulate de noi în monografie, este binevenită, avînd darul să contribuie la o mai bună înţelegere a problemelor mai puţin clare. Pentru aceasta, cel care se angajează să întreprindă o astfel de muncă are obligaţia să citească bine şi în întregime lucrarea, să vrea să înţeleagă metoda de lucru folosită de autor şi mai ales să pătrundă sensul principalelor sale concluzii. A eluda însă într-o prezentare cu pretenţii de „recenzie" tot ceea ce are mai valoros o lucrare, şi a te rezuma să semnalezi unele greşeli de tipar sau chiar scăpări inerente, cu totul însă lipsite de importanţă, multe dintre acestea chiar inventate, a se ajunge la denaturări de sens, a aduce reproşuri cu totul gratuite şi a face procese de intenţie, este egal cu o încercare de a discredita, nu numele autorului, ci una din realizările istoriografiei noastre actuale, realizare pe care o considerăm un omagiu adus strămoşilor noştri geto-daci.

S C I V A, tomul 27, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1976, p. 363—368

Pentru a nu lăsa însă pe cititor la stadiul unor aprecieri cu caracter general, îi oferim prilejul în continuare să ia cunoştinţă cu datele concrete. Este vorba de o recentă, să-i spunem „recenzie" a Iuditei Winkler, apărută în Acta Musei Napocensis, 12, 1975, p. 95—106, sub titlul *Observaţii şi rectificări la „Monedele geto-dacilor"*. Nu intenţionăm să luăm în discuţie o astfel de prezentare, dar gravitatea acuzaţiilor, falsificarea multor sensuri şi totala netemeinicie a aşa-ziselor „rectificări", ne obligă să restabilim adevărul şi să dăm astfel posibilitatea celor interesaţi să nu rămînă unilateral şi fals informaţi.

Se ştie că textul de pe supracoperta unei cărţi este de obicei o apreciere care, de regulă, nu aparţine autorului. Dar pentru a ne demonstra cît de complet şi atent a citit lucrarea, I.W. începe a ne aduce un prim reproş, legat de prima frază a supracopertei. Declarîndu-se împotriva aprecierii că publicaţia noastră „reprezintă o primă sinteză asupra monedelor geto-dacice", I. W. ne reproşează că am ignorat studiul lui C. Moisil apărut mai întîi în volumul *Lui Ion Bianu amintire*, Bucureşti, 1916—1921, p. 307—331 şi apoi în BSNR, XV, 1920, p. 59—78, „care a fost pentru vremea ei tot o sinteză, căci C. Moisil a reuşit să exprime problemele de bază ale monedei daco-getice". Dar iată ce spunem noi despre studiul lui C. Moisil, în capitolul *Din istoricul cercetărilor*, p. 15, după ce în prealabil dăm exact aceleaşi indicaţii bibliografice. „Const. Moisil defineşte pentru prima dată caracterul imitaţiilor din Dacia şi reuşeşte să schiţeze principalele probleme ale monetăriei geto-dacice. Din rîndul acestora amintim : atribuirea lor geto-dacilor, clasificarea pe tipuri, cronologic şi caracterul lor tribal". În aceeaşi ordine de idei, reproşul se referă şi la monografia lui K. Pink, despre care I.W. spune că „a devenit manualul numismatic de bază pentru toţi cercetătorii şi istoricii epocii Latène din Europa centrală şi sud-estică". În primul rînd este necesar să înlăturăm confuzia făcută de I. W. între manual şi lucrare ştiinţifică. În al doilea rînd, despre monografia lui K. Pink, tot la p. 15—16 noi facem următoarea apreciere „Lucrarea este o primă şi deosebit de valoroasă sinteză a problemelor est-celtice şi geto-dacice. Ea a reprezentat şi va reprezenta şi pe viitor un izvor şi un îndreptar de bază pentru toţi cei care vor studia acest capitol al numismaticii şi istoriei antice din zona balcano-dunăreană". Iată deci, că aprecierile cuprinse în reproşul I.W, nu numai că apar în lucrarea noastră, ***desigur la locul cuvenit, nu pe supracopertă***, dar ele sînt mult superioare şi mai complete decît cele formulate de „recenzentă". De aici rezultă că ori I.W. n-a făcut lectura paginilor 15—16, *ori a pierdut din vedere* să le menţioneze, ceea ce este grav şi într-un caz şi în celălalt.

În primul capitol al monografiei noastre *Din istoricul cercetărilor*, p. 14, am căutat să facem precizarea, care dealtfel se poate uşor deduce şi din titlu, că nu avem intenţia să amintim tot ceea ce s-a scris în acest domeniu, ci doar să menţionăm contribuţiile mai însemnate. Cu toate acestea I.W., p. 96, ne acuză de *subiectivism* în selectarea lucrărilor pentru motivul că n-am menţionat numele a doi colecţionari maghiari : J. Kemeny şi D. Lészay, care pe la mijlocul secolului al XIX-lea recunoşteau caracterul dacic, al unor monede „barbare". Aş întreba-o pe I. W., care sînt studiile, fie ele cît de mici, ale acestora, care ar fi putut să figureze în primul capitol al lucrării noastre, alături de E.A. Bielz, Const. Moisil, V. Pârvan, Oct. Floca şi alţii?

Nici pe departe n-a fost în intenţia noastră să ne ocupăm de activitatea ştiinţifică a lui Ö. Gohl. I.W. ar fi trebuit să observe că noi, la p. 15, ne referim la anii 1903—1915, cînd Ö. Gohl a publicat o serie de descoperiri monetare celtice şi geto-dacice, şi nu la întreaga sa activitate numismatică, ce nu avea legătură cu subiectul tratat de noi.

N-am menţionat la istoric ediţia a II-a a lui R. Forrer, apărută în 1969, ca un volum suplimentar, deoarece avem multe rezerve cu privire la zona estică, rezerve pe care le-am expus în recenzia noastră din SCN, 6, 1975, p. 283—284. În lucrare, am preferat să cităm direct principalele contribuţii din domeniul numismaticii celtice cu titlul şi autorul lor (p.18).

În capitolul *Condiţiile economice şi social-politice ale apariţiei monedei la geto-daci*, am făcut o prezentare sprijinită pe izvoarele literare şi arheologice cunoscute, extinzînd concluziile generale la întreaga Dacie. În mod voit n-am făcut distincţie între regiunea extracarpatică şi cea intracarpatică, pentru faptul că documentaţia este inegală. Dacă I.W. cunoaşte alte izvoare scrise şi arheologice referitoare la zona intracarpatică, pentru dacii din secolele IV—III î.e.n., am fi bucuroşi să le aflăm şi noi deoarece în „recenzie” (p. 97) nu ni le împărtăşeşte.

Foarte grav ni se pare faptul că I.W. (p. 97) ne face reproşul că „ne-am mulţumit să analizăm numai izvoarele literare şi arheologice privitoare la *Ţara Românească*”. Bănuim că I.W. a parcurs totuşi şi p. 21—25, unde sînt menţionate numeroase descoperiri arheologice nu numai din Muntenia şi Oltenia, ci şi din Moldova.

În general, moneda antică de bronz era destinată unui schimb limitat, pentru pieţele interne. Acest principiu se dovedeşte valabil mai ales pentru oraşele greceşti. Nu acelaşi lucru se întîmplă şi cu monedele regilor macedoneni Filip al II-lea şi Alexandru cel Mare. Descoperirile de pînă acum, cele legate de problema noastră fiind incluse în lucrare (p. 24—25), ne dovedesc că emisiunile de bronz ale celor doi regi au cunoscut o largă răspîndire între Balcani şi Carpaţi, ceea ce vine să infirme concluzia I.W. (p. 17), după care, aceleaşi monede nu erau „destinate schimbului între regiunile îndepărtate”.

Este cu totul regretabil că I.W. (p. 97), ca specialist, poate afirma în 1975 că: „în stadiul actual al cercetărilor nu dispunem de elementele necesare pentru a distinge monedele emise în timpul domniei lui Filip al II-lea şi Alexandru Macedon de cele postume”. Credem că afirmaţia I.W. se referă la stadiul actual al propriilor sale cunoştinţe, deoarece în această problemă s-au făcut progrese simţitoare în ultima vreme. Parte din bibliografie este indicată chiar în lucrarea noastră (p. 27—28).

Încercăm să nu interpretăm de ce I.W. se opreşte în problema cronologiei tîrzii a lui K. Pink, doar la referirile noastre sumare inserate într-un alt context (C.P. p. 33), pentru a ne acuza (I. W. p. 97) că am intenţionat să sugerăm că am fi primul „care a adus argumente pentru a dovedi că cronologia stabilită de K. Pink nu corespunde realităţilor din Dacia”. Nu era oare normal ca recenzenta să ia în consideraţie discuţiile speciale asupra datării de la p. 400—406, unde este indicată toată bibliografia şi de unde nu lipsesc nici lucrările I.W.?

La p. 98, I. W. revine asupra discuţiilor cu privire la istoricul descoperirii tezaurului de la Tulghieş-Mireşu Mare, prezentat de noi cu date con-

crete, atît în lucrare (p. 76—77), cît şi în recenzia noastră din SCIV, 21, 1970, 4, p. 706—707, iar recent în SCN, 6, 1975, p. 167—172, unde atrăgeam atenţia I.W. cu privire la confuzia pe care o făcea între Mireşul Mare şi Nireş. De data aceasta ni se reproşează că am fi susţinut în lucrare (p. 76 şi 96) că la „Muzeul naţional din capitala Ungariei" se păstrează 101 monede. Dacă I.W. ar fi citit şi în acest caz cu atenţie ar fi observat că noi n-am amintit nimic despre „Muzeul naţional din capitala Ungariei". Atît la p. 76, cît şi la p. 96 noi vorbim despre lotul de monede care a ajuns sau a luat calea spre Budapesta. Din cîte ştim oraşul Budapesta nu este sinonim sau nu se identifică, decît în concepţia recenzentei, cu „Muzeul naţional din capitala Ungariei".

„În problema stabilirii datei de încetare a emiterii monedelor daco-getice, C.P. a omis părerile lui C. Daicoviciu şi M. Macrea (AISC, 2, 1932—1931, p. 163)", spune I.W. (p. 100). Se dovedeşte încă o dată că I.W. n-a ajuns cu lectura lucrării pînă la p. 404—405, unde opiniile celor doi istorici figurează la locul cuvenit, autorii fiind menţionaţi atît în text, cît şi la note. Ceva mai mult, principala părere, comună celor doi istorici, apare şi sub formă de citat.

Pentru a justifica însuşirea unor păreri cu privire la cauzele care au dus la desfiinţarea monetăriilor de tip Filip al II-lea din Dacia, expuse de noi cu claritate în SCN, 3, 1960, p. 71, şi reluate de I.W. fără să ne citeze în Apulum, 7, 1968, 1, p. 225, recenzenta încearcă să atribuie această nouă teză lui C. Daicoviciu. Departe de noi gîndul de a diminua cu ceva din valoarea celor exprimate de C. Daicoviciu în *Istoria României*, I, 1960, p. 275. Numai că regretatul istoric, care discută cu totul altă problemă, nu aminteşte nimic de cauzele care au dus la dispariţia monetăriilor locale din Dacia şi raportul dintre acest fenomen şi crearea statului lui Burebista. C. Daicoviciu se referă într-o singură frază generală la o ieşire din uz a monedei autohtone şi la generalizarea monedei romane, care, împreună, reflectă o spargere a unităţilor tribale şi unional tribale şi crearea unor formaţiuni social-politice mai mari. Nimic din această formulare a lui C. Daicoviciu nu apare la I. Winkler, Apulum, 7, 1968, 1, p. 225, unde conchide : „Încetarea emisiunilor locale pe tot teritoriul Daciei trebuie să fi fost legată de decăderea puterii politice şi apoi de crearea statului unitar sub Burebista, care a interzis şi baterea monedei". Pentru această teză, identică cu a noastră (SCN, 3, 1960, p. 71), nu face nici o trimitere. Pe C. Daicoviciu îl citează (Apulum, 7, 1968, 1. p. 225) cu notele 78 şi 79, referitoare la coeziunea statului lui Burebista şi la monedele de tip Koson, indicînd pentru aceasta p. 282—283 şi respectiv 276 din *Istoria României* I. Despre cele expuse de C. Daicoviciu în *op. cit.*, p. 275, I.W. nu face în Apulum, 7, 1968, 1, p. 225, unde trimite pentru documentare, nici o aluzie. Completările le aduce acum (ActaMN, 12, 1975, p. 103), după ce noi i-am atras atenţia asupra însuşirii tezei noastre.

Şirul „observaţiilor" şi al „rectificărilor" Iuditei Winkler nu se opreşte aici. Acestea din urmă privesc mai ales partea bibliografică a lucrării. Le vom aminti pe scurt şi în ordinea în care ne sînt prezentate :
— Descoperirea de la Vîrşeţ nu este omisă cum afirmă I.W. (p. 97). Ea nu figurează însă în lucrarea noastră la p. 61, ci la p. 57 şi 58;
— Tezaurul de la Criciova este totuşi menţionat în întregime (I. W. p. 98). Fiind vorba de tipuri diferite, monedele au fost repartizate pe categorii

în felul următor: la tipul Criciova A (C.P. p. 60) figurează un număr de 18 monede; la tipul Tulghieş-Copăceni (C.P.p.96) se mai vorbeşte de 12 şi respectiv 3 piese. O simplă adunare ne dă un total de 32 monede. În plus, la p. 60, mai sînt menţionate, pentru tipul Criciova B, încă 21 monede, cu indicaţia că nu toate provin din tezaurul de la Criciova. O mai mare atenţie acordată lecturii de I.W., ar fi scutit-o să mai săvîrşească o nouă greşeală.

Am inclus într-un grup aparte, sub denumirea de „fără nici un fel de amănunte" (C.P. p. 100, nu şi 110) o serie de monede şi descoperiri, despre care nu ştim decît puţin sau foarte puţin. Lipsa unor date mai precise nu ne-a permis o clasificare a lor. Ceea ce încearcă I.W. (p. 99) să concretizeze, nu reprezintă nici o noutate faţă de indicaţiile bibliografice oferite de noi şi nu pot infirma felul în care au fost grupate în lucrare.

Dacă I.W. (p. 100) nu s-ar fi rezumat să citească doar legenda pl. XX, 2—3 şi ar fi urmărit înainte de toate textul lucrării, ar fi putut vedea că la p. 109 stă scris: „Altedouă piese, ambele subdiviziuni,... sînt cu locul de provenienţă necunoscut". Se trimite la bibliografia respectivă. K. Pink, p. 82 şi Dessewffy, 863.

În legătură cu menţiunea noastră privind descoperirea unei monede de tip Aninoasa la Turda nu este o confuzie (I. W, p. 100, nu şi 110). I. Martian, în CNA, 2, 1921, p. 21—22, vorbeşte de o monedă găsită la Turda, căreia îi dă fotografia (fig. 2). Deşi descrierea dată de autor, cu o inscripţie imaginară, nu corespunde decît în parte, moneda, după fotografie, se include în mod cert în rîndul emisiunilor getice de tip Aninoasa-Dobreşti.

În privinţa tezaurului de la Tîrgu Mureş I.W. (p. 101) ne reproşează că am greşit preluînd după K. Pink informaţia asupra locului de descoperire. Dar noi, în nota 804, p. 291, pentru aceeaşi descoperire trimitem şi la I.W. (NumSbornik, 5, 1958, p. 37, nr. 169). Dacă este să vorbim de corectitudine, de ce recenzenta n-a avut tăria să arate că greşeala lui K. Pink a fost preluată mai întîi de I. W. în SCŞCluj, 1955, p. 94—95 (nr. 169) şi apoi în NumSbornik, şi numai în ultima analiză a ajuns şi la noi?

Dintr-un spirit de contradicţie rău înţeles, I. W. reuşeşte indirect să-şi infirme unele din propriile păreri (p. 102). Tratînd despre tipul monetar Toc-Chereluş (p. 307) atribuiam Iuditei Winkler meritul de a fi stabilit în mod mai clar legătura stilistică între monedele de la Toc şi cele de la Chereluş. În studiul său din SCN, 4, 1968, p. 79—80 se poate vedea limpede poziţia sa în această privinţă, atunci cînd acceptă părerile mai vechi ale lui Ö. Gohl şi K. Pink şi cînd vorbeşte de o trecere bruscă de la tipul monedelor de la Toc, la cele de la Chereluş.

Cu un minim de efort, I. W. (p. 104) ar fi putut observa că atît descoperirea monedei Koson de la Orăştie, cît şi a celei de la Brezoi figurează în lucrarea noastră la p. 364. Trebuie să ne arătăm regretul şi de data aceasta că n-am putut utiliza pentru lucrarea noastră, tezaurul de la Şilindia. Datele pe care le-am utilizat, le datorăm unor informaţii personale primite de la Eug. Chirilă. Tezaurul de la Şilindra a apărut în 1972, cînd lucrarea noastră se afla deja sub tipar, fapt ce nu ne-a permis mai mult decît completarea notelor cu trimiterea la publicaţie.

Ne oprim aici cu corecturile aduse de noi „observaţiilor" şi „rectificărilor" Iuditei Winkler, considerînd că am reuşit să oferim cititorului suficiente dovezi despre „temeinicia, seriozitatea şi justeţea" reproşuri-

lor făcute lucrării noastre. În plus, răspunsul nostru are darul să releve faptul că în dorința vădită de a găsi cu orice preț greșeli, indiferent de ce natură, I. W. a ajuns să săvîrșească o serie de greșeli, dintre care unele foarte grave. Același răspuns al nostru vine să dovedească, odată în plus, cui i se adresează sau căror lucrări se potrivește recomandarea făcută în final de I.W. (p. 106), că cele prezentate de noi „pot fi utilizate, în unele cazuri, numai după o verificare prealabilă".

Lucrarea, spune în încheiere I.W. „poate constitui un punct de plecare pentru o monografie și un repertoriu colectiv al monedelor geto-dace". Cu sau fără voia și dorința I.W., lucrarea *Monedele geto-dacilor* rămîne o monografie, și încă una în adevăratul sens al cuvîntului. Valoarea ei incontestabilă atît pe plan numismatic, cît și pe plan istoric, este pînă în prezent — cu excepția I.W. — recunoscută, atît în țară cît și peste hotare. Aprecierile rezultă și din recenziile făcute pînă în prezent și care sînt unanime în a sublinia caracterul monografic și acela de instrument de referință indispensabil al lucrării[1].

---

[1] Daphne Nash, Numismatic Chronicle, 15, 1975, p. 234—255; Simone Scheers, Revue belge de numismatique, 120, 1974, p. 255—258; Em. Condurachi, RRH, 13, 1974, 5—6, p. 789—794; Eva Kolniková, SlovArch, 22, 1974, 2, p. 476—478; J.P.A. Van der Vin, Bulletin antieke Beschaving, 49, 1974, p. 312; Canadian Numismatic Journal, 19, 1974, 10, p. 367—368; Al. Vulpe, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 328—330; Silvia Teodor, Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Iași, 11, 1974, p. 297—300.

PRODUCŢIA ŞI SCHIMBUL DE MĂRFURI ÎN FAZA DE CRISTALIZARE A VIEŢII URBANE MEDIEVALE DIN ŢARA ROMÂNEASCĂ ŞI MOLDOVA (SECOLELE XIII — XIV)

DE

M. D. MATEI

Împrejurările în care s-au putut produce restructurările economico-sociale din sînul societăţii româneşti, de care au depins atît constituirea celor mai vechi nuclee de viaţă preurbană în evul mediu, cît şi, ulterior, dezvoltarea mai grabnică a unor aşezări incipient-urbane sau, dimpotrivă, rămînerea altora la un stadiu de aşezare rurală ceva mai dezvoltată decît marea masă a satelor contemporane lor, sînt de mai multă vreme cunoscute specialiştilor pentru a nu mai fi necesară o discuţie amplă asupra lor[1]. Cum însă ,,actele de naştere'' ale principalelor oraşe medievale româneşti atestă acestora o apariţie destul de întîrziată în raport cu momentul în care se produce fenomenul similar în Europa occidentală şi întrucît, concomitent cu aceasta, nu s-a ajuns încă la un acord deplin asupra perioadei în care se situează faza de cristalizare a vieţii urbane în teritoriul ţărilor româneşti medievale, consider că amintirea a cel puţin două împrejurări este necesară unei mai bune înţelegeri a lucrurilor.

Prima dintre acestea, considerată ca atare atît ca importanţă pentru definirea coordonatelor mari în care s-a petrecut procesul formării culturii materiale româneşti medievale, în general, cît şi sub raportul duratei perioadei în care trebuie să se ţină seama de efectele sale, indiferent de pregnanţa cu care se manifestă într-o etapă sau alta, este permanenţa legăturii culturale dintre români şi Imperiul bizantin[2]. Graţie acestei permanenţe, făcută posibilă nu numai de vecinătatea geografică, dar mai ales de rădăcinile comune, romanice, ale culturii materiale a teritoriilor de la nord şi sud de Dunăre, a fost posibilă în primul rînd particularizarea culturii româneşti ca o cultură romanică[3], ceea ce a presupus ca obligatorie asimilarea culturală a unor migratori stabiliţi, mai mult sau mai puţin durabil, pe teritoriul României. În al doilea rînd, acelaşi

---

[1] O prezentare destul de amplă a acestor împrejurări am făcut-o în lucrarea noastră *Studii de istorie orăşenească medievală* (*Moldova — secolele XIV—XVI*), Suceava, 1970, p. 25—47.

[2] Pentru cunoaşterea unor aspecte importante ale problemei, cf. Maria Comşa, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 355—380; Dan Gh. Teodor, SCIV, 21, 1970, 1, p. 97 şi urm.; N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn*, Bucureşti 1972, p. 141 şi urm.

[3] Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuţie la arheologia şi istoria perioadei de formare a poporului român*, Bucureşti, 1967; v. şi Maria Comşa, *Contribuţii la originea şi evoluţia culturii străromâneşti în secolele VIII—X. Aşezările din epoca feudală timpurie de la Bucov-Ploieşti* (ms.).

S C I V A, tomul 27, nr. 3, Bucureşti, iulie — septembrie 1976, p. 369—377

factor a uşurat păstrarea, cel puţin în anumite zone nord-dunărene[4], a unor experienţe de producţie ce s-au dovedit de maximă importanţă în perioada ce ne reţine acum atenţia, adică în secolele XIII—XIV.

Cea de-a doua împrejurare la care făceam aluzie este aceea creată, pe parcursul mai multor secole, de succesiunea, la diferite intervale, a mai multor populaţii migratoare pe teritoriul României[5]. Situate la niveluri de cultură foarte diverse şi pătrunzînd în teritoriul de la nord de Dunăre prea rare ori prin migrare paşnică, aceste populaţii au determinat pînă încă în secolul al XIII-lea (tătarii fiind ultimii migratori pe care îi avem în vedere) condiţii inegale de la o zonă la alta pentru dezvoltarea normală a românilor, Moldova fiind aceea care a avut mai mult şi mai îndelung de suferit[6]. Dealtfel, această din urmă situaţie s-a răsfrînt într-o măsură nu lipsită de importanţă şi asupra procesului de pătrundere a culturii bizantine în Moldova, îngreunîndu-l sensibil.

În mod curent, învăţaţii români, indiferent de ponderea pe care o acordă uneia sau alteia din împrejurările amintite (la care se adaugă, desigur, altele nemenţionate aici) consideră secolul al XIII-lea ca reprezentînd perioada în care se poate vorbi de existenţa unor nuclee de viaţă urbană incipientă, sau, poate pentru a ne afla mai aproape de adevăr, de existenţa condiţiilor în care astfel de nuclee puteau exista[7]. Dacă unui atare punct de vedere i s-ar putea aduce cu greu obiecţii de substanţă, este cu mult mai dificil, în schimb, de acceptat opinia potrivit căreia în secolul al XIII-lea, atît în Ţara Românească, cît şi în Moldova, se poate vorbi despre existenţa unor aşezări urbane deplin constituite şi, deci, de o viaţă economică specific orăşenească, opinie nu o dată formulată în literatura românească de specialitate în ultima vreme[8].

În lipsa izvoarelor scrise, conţinutul acestei categorii de documente putînd fi mai tîrziu de folos cercetării ce ne preocupă acum, rezultatele cercetărilor arheologice capătă o importanţă hotărîtoare în stabilirea realităţilor secolului al XIII-lea. În lumina acestor rezultate nu pare încă a exista vreo justificare pentru a afirma că în a doua jumătate a secolului arătat apăruse deja în anume aşezări româneşti o producţie proprie şi specifică de mărfuri de caracter urban[9]. În schimb, şi constatarea aceasta se cuvine reţinută cu sublinieri, în anume aşezări, care nu întîmplător vor figura mai tîrziu printre aşezările româneşti înfloritoare (Curtea de Argeş, Iaşi etc.) se face simţită prezenţa unor produse de import din zonele înconjurătoare (ceramică de lux, obiecte de podoabă etc.) provenind din

---

[4] Situaţia este ilustrată de descoperirea unui număr important de importuri bizantine de obiecte de podoabă sau de obiecte de cult, precum şi de aflarea în Muntenia şi Moldova a numeroase tipare de tip sau de influenţă bizantină, folosite de meşteşugari locali pentru producerea, în mediul local, a acestor obiecte.

[5] *Istoria României*, II, Bucureşti, 1960, p. 670 şi urm.

[6] Aceasta şi datorită faptului că Moldova a fost direct expusă vreme îndelungată, începînd cu mijlocul secolului al XIII-lea, unor jafuri periodice ale hoardelor tătare, care îşi stabiliseră anume centre politice în imediata ei vecinătate.

[7] C. Şerban şi Şt. Olteanu, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu*, Bucureşti, 1969 ; C. Cihodaru, Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al I. Cuza" din Iaşi, serie nouă, secţ. III, ist., 17, 1971, 1, p. 31—45 ; P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti, 1969, p. 282 şi urm. ; H.H. Stahl, *Studii de sociologie istorică*, Bucureşti, 1972, p. 192 şi urm.

[8] C.C. Giurescu, NEH, 3, 1965, p. 55.

[9] M.D. Matei, StMatSuceava, 3, 1973, p. 63—76.

lumea bizantină[10] sau din cea de veche cultură rusească[11], ceea ce dovedeşte că respectivele aşezări începeau să depăşească stadiul unor simple aglomerări rurale.

Prioritatea cronologică a *importurilor* de produse meşteşugăreşti — realizate în centre de producţie bizantine în mod precumpănitor — în raport cu producerea de către locuitorii regiunilor nord-dunărene a unor obiecte similare, nu trebuie să surprindă. Existenţa, în lungul Dunării Inferioare, ca şi pe ţărmul nordic al Mării Negre, încă din secolele X—XII, a unor centre bizantine al căror caracter militar precumpănitor sau chiar exclusiv a fost de scurtă durată (cel mai tîrziu pînă la finele secolului al XI-lea), fiind repede înlocuit cu unul economic în continuă creştere[12], a permis românilor de la nordul Dunării să se afle în vecinătatea avantajoasă a unor centre de iradiere culturală bizantină. Materializată în primul rînd prin pătrunderea mărfurilor bizantine în largi arii geografice nord-dunărene[13], această vecinătate a însemnat, în al doilea rînd, impulsionarea unei producţii locale cu vizibile tendinţe de specializare la finele secolului al XIII-lea.

Aceleaşi descoperiri arheologice la care făceam referire mai sus, prin repetata constatare a unor fenomene atît în Ţara Românească, cît şi în Moldova, aduc dovada materială a desfăşurării şi adîncirii procesului de separare a meşteşugurilor de agricultură în tot spaţiul extracarpatic al României la finele secolului al XIII-lea[14]. Văzînd, cum este şi firesc, în respectivul fenomen baza economico-socială a constituirii viitoarelor nuclee orăşeneşti din secolul următor, nu putem lăsa nesubliniată observaţia că, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, manifestările amintite punctează mari zone ale spaţiului de la sud şi est de Carpaţi, dar nu îngăduie şi încheierea că respectiva perioadă s-ar caracteriza prin tendinţa de concentrare în *anume* puncte locuite a unor astfel de activităţi.

S-a formulat cu multă vreme în urmă o ipoteză care a fost repede îmbrăţişată de unii învăţaţi români, şi anume aceea că la finele secolului al XIII-lea sau cel mai tîrziu la începutul celui următor în teritoriul extracarpatic al României — şi mai ales în Moldova — s-ar fi produs pătrunderea unui mare număr de colonişti armeni[15], cărora le-au urmat germani[16] veniţi prin Transilvania sau Polonia, fără să mai vorbim de o teorie nu

---

[10] Asupra rezultatelor săpăturilor arheologice de la Curtea de Argeş, colegul nostru N. Constantinescu, pregăteşte o amplă lucrare, în care, printre altele, evidenţiază caracterul timpuriu şi subliniază semnificaţia particulară a unor materiale arheologice de certă factură bizantină în cuprinsul complexului reprezentat de curtea voievodală de aici. Pînă la apariţia acestei lucrări, cf. N. Constantinescu, RESEE, 8, 1970, I. p. 5—31; cf. şi Corina Nicolescu, SMIM, 5, 1962, p. 7—52.

[11] Dan Gh. Teodor, ArhMold, 1, (1961), p. 245—269; idem, ArhMold, 2—3, 1964, p. 343—357.

[12] Gh. Ştefan, I. Barnea, Maria Comşa, Eugen Comşa, *Dinogetia, Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, I, Bucureşti, 1967; P. Diaconu şi D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, Bucureşti, 1972.

[13] Problema este repusă în discuţie de Silvia Baraschi, în *Păcuiul lui Soare*, II (ms.) realizată în colaborare cu P. Diaconu.

[14] Şt. Olteanu, RRH, 7, 1968, 2, p. 168—196.

[15] H. Dj. Siruni, Balcania, 2—3, 1939—1940, p. 107 şi urm.

[16] Mai recent, cf. Hugo Weczerka, *Das mittelalterliche und frühneuzeitliche Deutschtum im Fürstentum Moldau*, München, 1970; lucrarea trebuie privită cu foarte multe rezerve, autorul exprimînd numeroase puncte de vedere lipsite de fundament ştiinţific.

tocmai nouă, în schimb surprinzător de fermă în ciuda totalei lipse de fundament, teorie care face din cele mai multe orașe medievale românești de la răsărit de Carpați creații ale colonizării rusești[17]. Acestor coloniști, veniți din apusul sau din centrul Europei, precum și din regiuni situate cu mult la est de teritoriul locuit de români, li s-a atribuit crearea primelor nuclee orășenești medievale românești. În stadiul actual al cercetărilor arheologice (izvoarele scrise neputînd aduce nici un fel de clarificări problemei), în ciuda faptului că în ultimele decenii s-au întreprins destul de numeroase cercetări în centre urbane medievale românești, nu există nici un temei să se continue a se atribui acestor imigranți un rol decisiv în constituirea amintitelor așezări urbane[18]. Nu este mai puțin adevărat că existența unei liste a centrelor catolice din Moldova primei jumătăți a secolului al XIV-lea[19] ar părea să ofere o aparență de veridicitate unora din ipotezele amintite, dar tot arheologia este aceea care obligă, cel puțin pentru moment, la limitarea semnificației unor astfel de prezențe la dimensiunile unui misionarism religios, a cărui ineficiență în mijlocul ortodoxiei autohtone fusese încă de mult timp verificată[20].

În acest fel, și datorită lipsei dovezilor arheologice concludente, sîntem obligați să atribuim sfîrșitului secolului al XIII-lea și începutului celui următor doar caracteristica de perioadă în care se formau *în mediul rural* condițiile economico-sociale ale unei oarecare producții de marfă, lipsită încă de un caracter sistematic și cu atît mai puțin capabilă să ofere produse destinate unui schimb altfel decît microregional[21]. De la această situație nu se cunosc excepții și nici chiar amplele și extrem de bogatele în rezultate cercetări de la Curtea de Argeș și Suceava nu au impus nuanțări. În schimb, aceleași cercetări, ca și altele ce vor fi invocate ulterior, aduc contribuții convergente decisive la conturarea unei destul de clare imagini asupra caracterului pe care îl capătă producția în prima jumătate a secolului al XIV-lea, sugerînd, în același timp, și rolul aglomerărilor omenești în care se surprind astfel de activități.

Pornind de la observații de ordin topografic[22], domeniu în care se poate considera că cercetările românești din ultimele două decenii au adus unele contribuții ce merită a fi invocate, se constată, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, manifestarea unei tendințe, bogate în semnificații, de concentrare teritorială a viețuirii omenești în așezările, anterioare perioadei amintite, în care, cîteva decenii mai tîrziu, va pulsa viața orășenească a românilor în evul mediu.

---

[17] V.T. Pašuto *Očerki po istorii Galicko-Volynskoi Rusi*, Moscova, 1952, p. 187.

[18] Recent, săpăturile arheologice de la Baia, unul dintre orașele a căror vechime și origine au fost îndelung discutate au venit să infirme opiniile care îi atribuiau o existență sigur urbană în sec. XIII și o origine tot atît de certă străină a fondatorilor săi (cf. E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza", Iași, ist., seria III, 19, 1973, 2, p. 165—181).

[19] *Provinciales Ordinis minorum vetustissimus (1344—1345)*, în Bularium franciscanum, V, Roma, 1898, p. 602.

[20] Cf. mai ales Gh. I. Moisescu, *Catolicismul în Moldova pînă la sfîrșitul veacului al XIV-lea*, București, 1942, unde se află și o foarte bogată bibliografie a problemei.

[21] Această opinie a fost exprimată în raportul intitulat *Conținutul economico-social și rolul formelor preurbane la est și sud de Carpați*, întocmit de noi în colaborare cu Șt. Olteanu și prezentat la Consfătuirea arheologică din aprilie 1974, de la Suceava.

[22] Cf. M. D. Matei *Studii de istorie orășenească medievală...*, p. 161—175 (cap. *Sugestii cu privire la metodele de cercetare arheologică a orașului medieval moldovenesc*).

Din acest punct de vedere, amplele cercetări de la Suceava[23], la care se adaugă acelea, mai recente, de la Siret[24], ambele în Moldova şi foste capitale ale acesteia, precum şi unele din descoperirile arheologice de la Curtea de Argeş, Tîrgovişte şi, în mai mică măsură, de la Bucureşti, se dovedesc capabile să sugereze, cu condiţia unei interpretări atente şi neforţate a lor, criteriile care trebuie să stea la baza aprecierii stadiului de polarizare de către unele aşezări mai vechi decît secolul al XIV-lea a unor forţe meşteşugăreşti. În primul rînd, se face remarcată cu uşurinţă o creştere rapidă şi consistentă a dovezilor arheologice ale unei activităţi pronunţat specializate, şi chiar dacă în prezent ateliere meşteşugăreşti datînd de la începutul secolului al XIV-lea sînt descoperite în număr destul de mic, nu există îndoială în legătură cu provenienţa locală a materialului invocat aici. În al doilea rînd, consistenţa nivelului de cultură aparţinînd primei jumătăţi a secolului al XIV-lea (în unele aşezări) sau doar mijlocului aceluiaşi secol (în altele) se deosebeşte simţitor de nivelul sau nivelurile perioadelor anterioare, caracterizate, acestea din urmă, de o lipsă vizibilă de continuitate pe orizontală şi de o varietate certă a calităţii de execuţie a descoperirilor.

Referitor la acest aspect arheologic al problemei este, cred, oportun să amintesc că şi în cazul aşezărilor noastre din prima jumătate a secolului al XIV-lea, materialul cel mai semnificativ pentru aprecierea caracterului producţiei proprii acestor aglomerări omeneşti rămîne, ca şi în alte zone europene, tot ceramica. Fireşte, fără să neglijăm împrejurarea că în sprijinul încheierilor pe care le permite studiul ceramicii trebuie aduse şi observaţii făcute asupra altor domenii de activitate specializată (prelucrarea metalelor, orfevreria, construcţiile etc.), considerăm că pînă la completarea datelor asupra domeniilor invocate la urmă, constatarea că în prima jumătate a secolului al XIV-lea se produce fenomenul de „standardizare" a producţiei ceramice, devine de importanţă decisivă[25]. Şi aici însă este de făcut o nuanţare cronologică obligatorie : în timp ce în cuprinsul Ţării Româneşti, sub influenţa ceramicii bizantine „standardizarea" are un caracter nivelator, cuprinzînd, în bună măsură, şi aşezări rurale mai evoluate[26], principala caracteristică a producţiei incipient urbane fiind reprezentată de strădania artizanilor orăşeni de a reproduce întocmai sau a prelua forme şi tehnici bizantine, specifice ceramicii superioare, în Moldova acelaşi fenomen se produce numai între coordonatele uniformizării tipologice şi tehnice a producţiei, ceea ce duce la dispariţia numeroaselor variante locale existente anterior.

Semnificative prin ele însele, concluziile ce decurg din studiul materialului arheologic amintit sînt, în bună măsură, coroborate de alte observaţii, acestea din urmă ţinînd de domeniul specific al organizării unor astfel de aglomerări. În acest sens, un loc special îl ocupă tot rezultatele cercetărilor arheologice de la Suceava, unde s-a constatat că în aceeaşi perioadă în care se petrece procesul de „standardizare" a unor

---

[23] Pentru principalele concluzii la care duc rezultatele cercetărilor arheologice de aici, cf. M. D. Matei, *Contribuţii arheologice la istoria oraşului Suceava*, Bucureşti, 1963.

[24] Cercetări inedite.

[25] M.D. Matei, SCIV, 11, 1960, 1, p. 114.

[26] N. Constantinescu, *Coconi...*, *passim*.

produse se trece și la înconjurarea așezării cu cea mai veche întăritură dintre cele cunoscute aici, întăritură constînd dintr-un șanț de apărare, cu valul aferent și o palisadă. În raport însă cu suprafața locuită la Suceava înainte de acest moment, situat cronologic în prima jumătate a secolului al XIV-lea, teritoriul apărat de fortificația amintită este mult mai restrîns, el însumînd abia circa 3 ha[27]. Cazul acestei așezări intrată sigur într-un accelerat proces de urbanizare în prima jumătate a secolului al XIV-lea, nu pare a fi singular, existînd încă de pe acum indicii că la Baia și Bacău fenomenele amintite coincid.

Nu cunoaștem încă nimic concludent, pe o linie similară, referitor la Curtea de Argeș. Cercetările de aici, deși nu lasă nici o îndoială în legătură cu faptul că încă din prima jumătate a secolului al XIII-lea și în orice caz pe la mijlocul lui sediul politico-administrativ și religios al unuia din voievodatele românești impulsiona în suficientă măsură formarea unei așezări urbane, pentru ca aceasta să poată deveni după 1300 capitala Țării Românești, nu au furnizat date concludente despre nivelul și caracterul producției specializate din respectiva așezare. Despre aceasta putem judeca numai indirect, cu ajutorul descoperirilor arheologice făcute în cuprinsul curții voievodale, descoperiri ce confirmă întru totul cuprinderea și a acestei zone în procesul constituirii civilizației urbane românești în prima jumătate a secolului al XIV-lea.

Dacă despre caracterul specializat al producției ce se desfășura, la mijlocul secolului al XIV-lea, în centre populate ca acelea menționate mai sus, nu există motive să ne îndoim, în stadiul actual al cercetării este cu mult mai dificil să încercăm a dimensiona, pe de-o parte, rolul acelorași așezări văzute ca centre de schimb, iar pe de altă parte eficiența activităților economice desfășurate în cuprinsul lor asupra zonelor rurale înconjurătoare. Bizuindu-ne pe datele pe care tot arheologia le-a furnizat pînă acum cu privire la capacitatea economică a orașelor medievale românești în perioade mai tîrzii, precum și cu privire la eventuala preeminență a unor activități de producție (postavuri, fierărie, ceramică etc.), considerăm îndreptățit să ne îndoim că în decursul secolului al XIV-lea s-a putut impune în orașele românești o anumită specializare. Dimpotrivă, dat fiind nivelul încă insuficient de diferențiat al specializării chiar în cuprinsul unuia și aceluiași domeniu (reducerea minereului nu era încă separată teritorial și ca specialitate de prelucrarea metalului, olarii lucrau o gamă cuprinzătoare de produse sub raportul destinației lor etc.), cel mai prudent și mai îndreptățit punct de vedere ni se pare acela că producția în orașele românești din secolul al XIV-lea a fost una de „mărfuri generale". Tocmai aceasta ne obligă să apreciem cu multă circumspecție și rolul acestor așezări ca centre de comerț : ele puteau fi, cel mult, centre de schimb de importanță locală, reducîndu-și participarea la comerțul extern doar la rolul de cumpărător de produse scumpe orientale, de postavuri de Flandra sau de alte produse de întrebuințare curentă, provenind în mod curent din orașele transilvănene și mai rar din cele ale Poloniei.

O vreme oarecare — și este foarte posibil ca aceasta să fi durat pînă către finele secolului al XIV-lea — ritmul de creștere a volumului producției meșteșugărești în orașele din Muntenia și Moldova (judecînd după

---

[27] M.D. Matei, Dacia, N.S., 5, 1961, p. 521—532.

datele oferite de arheologic) nu ne îndreptăţeşte să vedem şi alţi beneficiari ai acestei producţii în afara orăşenilor înşişi, a curţilor voievodale din oraşe şi a unui număr cu totul limitat de locuitori ai satelor aflate în imediata apropiere a acestor oraşe. Păstrîndu-şi încă o vreme rolul precumpănitor de centre de schimb pe care îl avuseseră şi mai înainte (schimb de produse agricole în special), oraşele româneşti vor începe să exercite o adevărată influenţă şi chiar dominaţie economică asupra lumii rurale abia în secolul al XV-lea. Într-adevăr, deşi încă din ultimele două decenii ale secolului al XIV-lea în producţia specializată a satelor aflate în vecinătatea imediată a unor oraşe ca Suceava, Piatra Neamţ, Baia, Bucureşti[28] sau Tîrgovişte se simte influenţa meşteşugului urban, despre o *generalizare* a acestui fenomen deosebit de important pe plan economic nu va putea fi vorba decît începînd din primele două decenii ale secolului al XV-lea[29], cînd se va produce o remarcabilă ridicare a nivelului producţiei în sate.

Pentru a se putea ajunge la aceasta a fost necesar ca producţia orăşenească de mărfuri să se consolideze substanţial, fenomen ce s-a produs, atît la răsărit, cît şi la sud de Carpaţi, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi la care au contribuit decisiv doi factori: creşterea numerică a meşteşugarilor în cadrul populaţiei urbane[30] — cu consecinţa firească a sporirii corespunzătoare a ponderei lor în viaţa economică a oraşelor — şi, în al doilea rînd, adîncirea continuă a procesului de subspecializare în cadrul fiecărui meşteşug, ceea ce a făcut posibilă nu numai o creştere a volumului produselor destinate schimbului (în condiţiile unei tot mai pronunţate „standardizări" a lor), dar şi o lărgire a ariei de răspîndire a mărfurilor orăşeneşti. Corolarul tuturor acestor fenomene poate fi considerată slăbirea continuă a economiei feudale închise şi atragerea în sistemul de relaţii economice sat-oraş a celei mai mari părţi a teritoriului statelor româneşti. Sporirea cantităţii de monedă emisă de voievozii români, ca şi larga circulaţie a monedei străine în Ţara Românească şi Moldova începînd tocmai cu prima jumătate a secolului al XV-lea nu fac decît să confirme că anume în secolul precedent se pregătiseră condiţiile acelei vieţi economice înfloritoare a ţărilor româneşti, pe care numai intervenţia brutală a Imperiului otoman a împiedicat-o să se realizeze în formele depline ale civilizaţiei urbane medievale.

Încheind consideraţiile de faţă, nu avem, fireşte, intenţia formulării unor concluzii ferme, punctele de vedere exprimate avînd adesea caracterul de încheieri parţiale sau, şi mai adesea, de ipoteze de lucru. Ceea ce în eta-

---

[28] P.I. Panait, Bucureşti, 5 (1967), p. 24; cf. şi idem în *Istoria oraşului Bucureşti, I*, Bucureşti, 1965, p. 84.

[29] În afara constatărilor de ordin arheologic prilejuite de cercetările întreprinse într-un număr de sate datînd din această perioadă, fenomenul este confirmat şi de apariţia unor menţiuni documentare referitoare la existenţa unor sate ai căror locuitori-meşteşugari capătă largi încuviinţări de a-şi vinde în ţară produsele muncii lor de meşteşugari (cf. M. D. Matei, în *Actes du IIe Congrès international des études du sud-est européen*, II, ist., Atena, 1972, p. 177—185).

[30] Atragem atenţia că tocmai din această perioadă datează şi tendinţa de constituire a celor mai vechi cartiere meşteşugăreşti atestate în unele din oraşele cercetate arheologic (ca la Suceava, de ex.), tot aşa cum, în alte oraşe, ca în cazul Iaşilor, dacă ipoteza lui C. Cihodaru (*op. cit., loc. cit.*) va fi confirmată, încep să capete o pondere mereu mai sensibilă meşteşugarii cu o anumită specialitate.

pa actuală a cercetării îndeamnă la prudenţă este faptul că materialul arheologic existent nu acoperă integral, cronologic şi teritorial, tema atît de importantă şi complexă căreia i-am rezervat rîndurile de faţă. Definirea caracterului producţiei şi schimbului ce se desfăşurau în secolele XIII—XIV în cuprinsul acelor aglomerări umane din care se vor forma ulterior oraşele medievale româneşti nu-şi poate, credem, îngădui să considere finele secolului al XIII-lea şi începutul celui următor decît ca o perioadă de *cristalizare* a unor condiţii (îngreunate dealtfel de vecinătatea supărătoare a tătarilor) ale căror roade, materializate în constituirea oraşelor propriu-zise, se văd abia spre mijlocul veacului al XIV-lea. Fireşte, importanţa acestor aşezări ca centre de schimb de eficienţă locală pare greu de pus la îndoială în perioada avută în vedere, precum şi predominanţa produselor agricole în acest schimb nu pare îndoielnică. În acelaşi timp însă tot acum trebuie să se fi produs şi începutul trecerii de la prezenţa periodică în astfel de locuri a unor meşteşugari la aşezarea lor stabilă aici, ceea ce echivalează cu constituirea unor prime nuclee stabile de producţie meşteşugărească în viitoarele oraşe. În sfîrşit, la mijlocul secolului al XIV-lea, *datorită constituirii unei autorităţi politice* centrale atît la sud, cît şi la est de Carpaţi, viaţa acestor aglomerări umane a cunoscut noi impulsuri, tot aşa cum a căpătat noi dimensiuni şi rolul lor în viaţa economică a românilor. Tocmai de aceea şi considerăm că abia de la mijlocul secolului al XIV-lea se poate vorbi de o viaţă orăşenească *constituită* pe teritoriul statelor feudale, Ţara Românească şi Moldova.

WARENPRODUKTION UND WARENAUSTAUSCH IN DER ZEIT DER HERAUSBILDUNG DER MITTELALTERLICHEN STÄDTE IN DER WALACHEI UND MOLDAU IM 13.—14. JH.

ZUSAMMENFASSUNG

Ältere und neuere Forschungen haben gezeigt, daß das rumänische Volk, trotz der von den aufeinanderfolgenden Wanderungen verschiedener Wandervölker hervorgerufenen schwierigen Lebensbedingungen, Wanderungen die seit dem 3. Jh. u. Z. fast ein Jahrtausend lang dauerten, seine Eigentümlichkeiten und die kennzeichnenden Merkmale seiner materiellen Kultur beibehalten hat. Hinzu kommen auch die Beziehungen zu den Gebieten römisch-byzantinischer und später byzantinischer kultureller Ausprägung südlich der Donau. Unter diesen Umständen, unabhängig vom Maße der Beeinflussung der rumänischen materiellen Kultur durch die byzantinische — südlich der Karpaten ist dieser Einfluß bedeutend stärker als in der Moldau — blieben ja unter den Rumänen wertvolle aus der Zeit der römischen Herrschaft kommende Überlieferungen des spezialisierten Gewerbes erhalten, welche fortwährend von der Einfuhr byzantinischer Erzeugnisse angeregt wurden, sei es auch nur dadurch, daß, manchmal bodenständige Handwerker Erzeugnisse nach dem Vorbild dieser Importstücke, an Ort und Stelle herzustellen versuchten, selbstverständlich in anderen technischen Ausführungsbedingungen.

M.E. kann man aufgrund der archäologischen Daten behaupten, daß im 13. Jh. die Trennung des Gewerbes von der Landwirtschaft im

vollen Gange war, Vorgang der die Bedingungen eines Warenaustausches schuf.

Trotz einiger bis heute unbegründet gebliebenen Behauptungen gemäß denen, fremde Einwanderer (Deutsche, Ungarn, Armenier, Russen usw).) die rumänischen mittelalterlichen Städte schon im 13. Jh. gegründet hätten, veranschaulichen die archäologischen Forschungsergebnisse und insbesondere Befunde der städtischen Siedlungstopographie — zu dieser Frage hat die rumänische Forschung in letzter Zeit wertvolle Erkenntnisse beigestauert-daß im eben genannten Jahrhundert Produktion und Austausch noch keine städtischen, urbanen Merkmale tragen : solche werden erst im 14. Jh. bemerkbar, u. zw. in zahlreichen dichter bewohnten Ortschaften die im Mittelalter das rumänische Städtewesen außerhalb des Karpatenringes verkörpern. Suceava, Siret, Baia, Curtea de Argeş, Tîrgovişte, Bucureşti kennen, im 14. Jh. ganz sicher schon, einen Konzentrierungsprozeß gewerblicher Kräfte, der die Umwandlung dieser Ortschaften in Produktionszentren permanenten Charakters hervorrief, auch wenn die Austauschfunktion, unter den im Vergleich zum 13. Jh. veränderten Bedingungen auch weiterhin überwog. Als Folge der Entwicklung einer immer stärker werdenden Warenproduktion in den Städten, kennt auch die gewerbliche Produktion auf dem Lande einen archäologisch erschließbaren Verbesserungs-und Vervielfältigungsprozeß, insbesondere in den neben größeren Städten gelegenen Dörfern (am Ende des 14. Jh.) später auch in entlegeneren Ortschaften, sozusagen in der ganzen gewerblichen Dorfproduktion (seit der Mitte des 15. Jhs.).

Aufgrund archäologischer Erkenntnisse (die schriftlichen Quellen sind in der Klärung der verschiedenen Aspekte des Problems weniger aussagfähig), kann man behaupten, daß es im 13. Jh. auf den außerhalb des Karpatenbogen gelegenen Gebieten Rumäniens die Herausbildung eines wirtschaftlichen Lebens mit urbanen Merkmalen beginnt. Die stabile gewerbliche Produktion als auch der permanente und systematische Austausch der Waren — beide als Erscheinungen einer Wirtschaft mit urbanen Merkmalen — sind erst im 14. Jh. in der Walachei und in der Moldau zu belegen.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE DIN SECOLELE IV—V E.N. ÎN BAZINUL SUPERIOR AL ŞOMUZULUI MARE (JUD. SUCEAVA)

DE

EMIL IOAN EMANDI

Cercetările arheologice întreprinse în număr sporit, de la an la an în cadrul judeţului Suceava, vin să completeze cu date noi informaţiile noastre privitoare la istoria acestui ţinut. În acest context, în nota de faţă vom prezenta rezultatele cercetărilor de teren efectuate între anii 1972 — 1975 într-o zonă mai puţin investigată [1], privind secolele IV—V e.n., în Bazinul Superior al Şomuzului Mare, unde au fost depistate 24 de puncte arheologice, printre care şi o necropolă (fig. 1). Prin cercetările de suprafaţă efectuate în cuprinsul Bazinului Superior al Şomuzului Mare, informaţia istorică asupra zonei în discuţie nu numai că a căpătat un nou suport documentar, dar s-a evidenţiat ca deosebit de bogată în resturi de cultură materială din cele mai vechi timpuri (circa 3500 î.e.n.) pînă în secolul al XVIII-lea [2]. Din punct de vedere geografic, Bazinul Superior al Şomuzului Mare se suprapune aproape perfect ariei depresionare Liteni [3], fiind conturată aproximativ de localităţile Drăgoieşti, Stroieşti, Boteşti, Rădăşeni, Buneşti şi este străbătută de rîul Şomuzul Mare, cu un bazin hidrografic foarte bogat (fig. 1). Aşezările de tip Sîntana au fost depistate pe terasele larg deschise ale pîraielor, avînd în general o orientare sudică sau pe platouri întinse şi puţin înclinate. Materialul arheologic găsit nu se deosebeşte de cel cunoscut şi prezentat în studiile de specialitate anterioare [4].

Inventarul aşezărilor descoperite se compune în special din material ceramic, care după natura pastei se împarte în două categorii : o primă categorie o reprezintă ceramica de factură zgrunţuroasă, cu microprundişuri şi nisip în compoziţie, de culoare cenuşiu-deschisă, negricioasă sau roşiatică, arsă uneori neuniform. A doua categorie o formează ceramica fină de culoare cenuşiu-deschisă sau cu nuanţe mai închise, cu mult nisip în

---

[1] D. O. Olinescu, BSGR, 15, 1894, p. 65—94; C. A. Romstorfer, JBLM, Szernowitz, 1896, p. 138; E. M. Grigorovitza, *Dicţionarul geografic al Bucovinei*, Bucureşti, 1908, p. 87—91.

[2] Cercetări de suprafaţă efectuate de subsemnatul în Bazinul Superior al Şomuzului Mare au dus la descoperirea a 77 de aşezări din perioade şi epoci diferite; ponderea cea mai mare o au descoperirile din perioada migraţiilor şi feudală.

[3] N. Popp, I. Iosep şi D. Paulencu, *Judeţul Suceava*, Bucureşti, 1965, p. 40.

[4] I. Nestor, în *Istoria României*, I, 1960, p. 682—694; idem, Studii, 15, 1962, 6, p. 1 435; Gh. Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din secolul III—IV e.n.*, Bucureşti, 1965; B. Mitrea şi C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, Bucureşti, 1966; I. Ioniţă, ArhMold, 4, 1966, p. 189—259; Gh. Diaconu, SCIV, 19, 1968, 3, p. 441—451; I. S. Vinokur, *Istorija ta kultura Černjachivskich plemen*, Kiev, 1972; Ligia Bârzu, *Continuitatea populaţiei autohtone în Transilvania în secolele IV—V e.n.* (cimitirul 1 de la Bratei), Bucureşti, 1973.

compoziţie şi arsă uniform. În general, buzele de vase sînt fie lăţite spre interior şi exterior, fie îngroşate şi rotunjite spre exterior, sau teşite drept şi răsfrînte în afară (fig. 2/5—6). Torţile sînt late de obicei, uşor albiate pe mijloc şi îngroşate spre margini, sau cu o nervură mediană pe mijlocul ei,

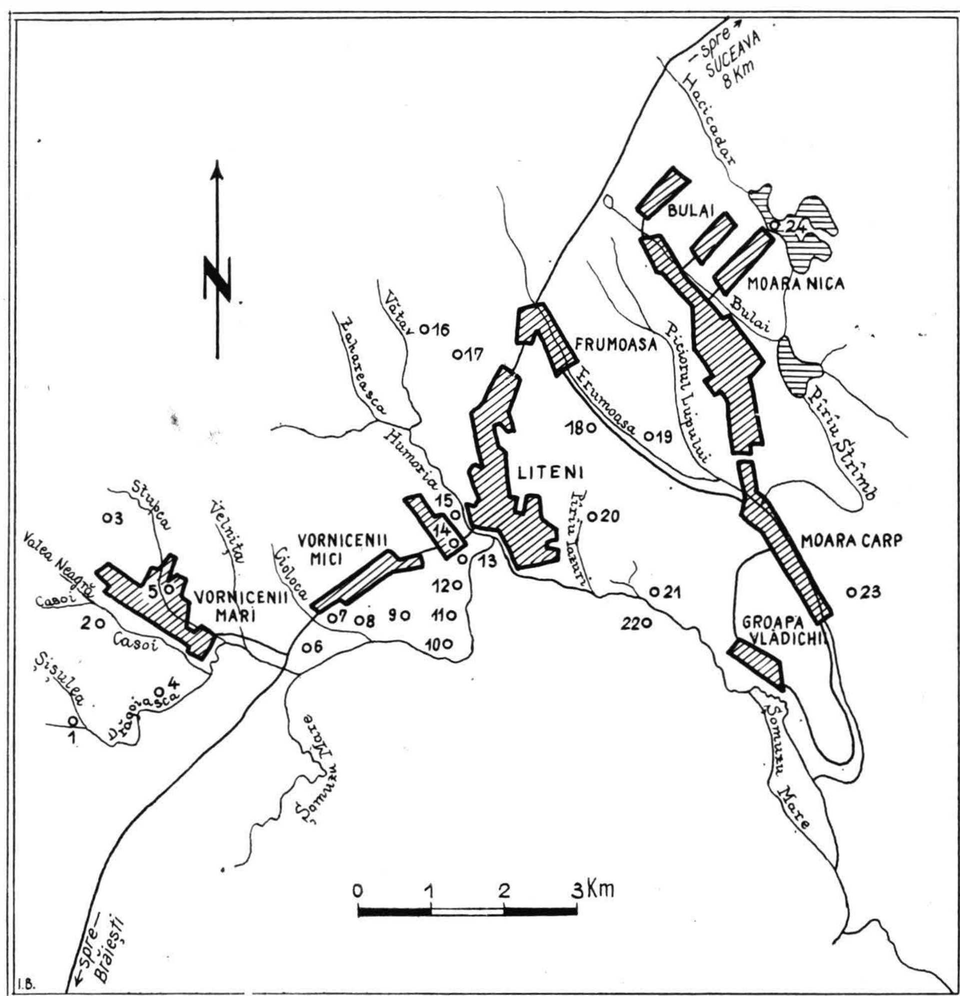

Fig. 1. Harta descoperirilor arheologice din secolele IV—V e.n. în Bazinul Superior al Şomuzului Mare (jud. Suceava). 1 ,,În Luncă''; 2 ,,Valea Neagră''; 3 ,,La Maşină''; 4 ,,Drăgoiasca''; 5 ,,În Grădini''; 6 ,,În Lung''; 7 ,,Cioloca''; 8 ,,Grind''; 9 ,,Hîrb''; 10 ,,Sesii''; 11 ,,Fîntîniţa''; 12 ,,Suhat''; 13 ,,Cociorbă''; 14 C.A.P. — sediu; 15 ,,Sălişte''; 16 ,,Căldăruşa''; 17 ,,Dealul Rău''; 18 ,,La Movile''; 19 Podişul Căldăruşa; 20 Izurcani; 21 ,,Imaş''; 22 ,,Balta Rotundă''; 23 ,,La Moghila''; 24 ,,Putreda''.

fiind în secţiune rotundă sau rectangulară (fig. 2/3). Fundurile sînt plate, uşor profilate sau cu suport inelar. Decorul constă din nervuri în relief, linii incizate, ondulate sau frînte (fig. 2/5—6). Fragmentele ceramice găsite provin de la borcane, castroane, căni sau vase mari de provizie,

avînd numeroase analogii cu materialul ceramic descoperit la Bunești, Preutești, Fălticeni, Ciorsaci, Mihăiești [5], Ciprian Porumbescu, Nimerceni [6], Botoșani (Dealul Cărămidăriei)[7], Iași — Fabrica de cărămizi [8]etc. Din inventarul așezărilor descoperite ar mai fi de menționat : o monedă din timpul lui Constantius al II-lea [9], găsită în punctul numit „La Mașină" din com. Ciprian Porumbescu; un fragment de castron găsit în punctul numit „Grind" din satul Vornicenii Mici, lucrat din pastă fină, de culoare cenușiu-închisă, modelat la roată, ornamentat cu o nervură în relief și cu decor ștampilat-geometrizat (fig. 2/4), asemănător în privința tehnicii de ornamentare, dar nu și a motivului, cu fragmentul ceramic de la Siliștea Scheii [10], un fragment ceramic din pastă fină, descoperit în punctul numit „Putreda" din com. Moara, ornamentat cu fascicule de linii dispuse orizontal și perpendicular pe umărul vasului (fig. 2/1). În concluzie, pe baza materialului ceramic găsit în cursul cercetărilor de suprafață, cît și a monedei de la Constantius al II-lea, așezările identificate se încadrează în cultura Sîntana de Mureș—Cerneahov (secolul al IV-lea e.n.). Cantitatea mare de ceramică cît și densitatea mare de așezări de pe cursul pîraielor din zonă vin să confirme ideea că în această perioadă a crescut numărul populației [11].

În acest sens, necropola din comuna Moara, descoperită în vara anului 1975, în apropierea pîrîului Hagicadar, pe locul numit „Putreda", unde anterior se identificase așezarea, vine să confirme ideea mai sus menționată și să clarifice unele probleme pe care le ridică locuirea zonei în această perioadă.

În urma construcțiilor efectuate la școala nouă din localitate, au fost deranjate o parte din morminte. În urma sesizărilor făcute, s-a întreprins un sondaj de salvare și recuperare a materialului din necropolă [12]. Acest sondaj a constat dintr-o secțiune de 2 × 25 m, orientată vest-est și cinci casete a cîte 2 × 5 m orientată nord-sud (fig. 3). Profilele săpăturilor au scos în relief două straturi, a căror grosime și structură variază de la o secțiune la alta. La suprafață se află solul negru care pe alocuri este destul de erodat. Sub acesta se găsește o depunere de sol argilos, a cărui grosime variază între 0,40 — 1,20m cu o structură compactă și cu mult calcar. În continuare prezentăm mormintele descoperite.

M1 descoperit la —1,30 m conține scheletul unei femei, lung de 1,57 m, întins pe spate și orientat nord-sud. Antebrațele lipsesc, iar brațele au poziția întinsă pe lîngă corp (fig. 4). Groapa are formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite. Inventarul cuprinde opt vase, o fibulă, patru mărgele, o cataramă, precum și un pahar de sticlă, așezate în felul următor : o căniță din pastă

---

[5] Dan Gh. Teodor și Ion Ioniță, ArhMold, 1967, p. 309—327.

[6] N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova de la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 284—304.

[7] N. Zaharia, Em. Zaharia și S. Rață, Materiale, 7, 1961, p. 467, fig. 8/3, 8, 12.

[8] I. Ioniță, ArhMold, 7, 1972, p. 267—307.

[9] Identificarea făcută de Gh. Poenaru Bordea, căruia îi adresăm mulțumiri și pe această cale. Vezi, SCN, 1, 1957, p. 154—165, fig. 30.

[10] Gr. Foit, StMatSuceava, 1969, p. 34, fig. 9; I. Ioniță, ArhMold., 4, 1966, p. 203—204, fig. 9/1,10.

[11] N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, *op. cit.*, p. 83.

[12] La acest sondaj au mai participat M. Ignat și D. Popovici, cărora le aducem mulțumiri și pe această cale. De asemenea, pentru sprijinul acordat mulțumim și prof. Mihai Tusciuc, precum și primarului Aurelian Ungureanu.

fină, de culoare negricioasă, lucrată la roată, prevăzută cu două torţi, era aşezată sub umărul drept (fig. 7/1 ; fig. 9/4) ; o strachină din pastă zgrunţuroasă, lucrată la roată, de culoare cenuşiu-închisă, prevăzută cu un cioc de turnare şi conţinînd numeroase oase de animale, era aşezată în zona pieptului în partea stîngă, sub schelet (fig. 6/6 ; fig. 10/3) ; o oală-borcan din pastă zgrunţuroasă, lucrată la roată, de culoare cenuşiu-închisă, şi arsă secundar se afla sub bazin în partea stîngă (fig. 7/5 ; fig. 9/3) ; o cană din pastă fină, de culoare cenuşiu-deschisă, lucrată la roată şi prevăzută cu o toartă se afla în dreapta bazinului (fig. 7/3 ; fig. 9/6) ; în interiorul cănii se afla un alt vas, de tip borcan, din pastă zgrunţuroasă, lucrat la roată, de culoare cenuşiu-negricioasă, conţinînd cărbuni şi multă cenuşă (fig. 7/6 ; fig. 9/2) ; un vas-borcan din pastă zgrunţuroasă, lucrat la roată, de culoare cenuşiu-închisă, ars secundar se afla pe abdomen, în partea dreaptă (fig. 6/5 ; fig. 9/5). Sub femurul drept s-au mai găsit încă două vase globulare, din pastă fină, lucrate la roată, de culoare cenuşiu-cafenie ; unul din ele, conţinînd cenuşă şi oase mici calcinate era aşezat spre genunchi (fig. 7/4 ; fig. 9/7), iar celălalt spre bazin (fig. 7/7 ; fig. 9/8) ; în zona gîtului s-a găsit un şirag din patru mărgele, de formă tubulară, lucrate din calcar, de culoare albă (fig. 6/1) ; pe clavicula dreaptă se afla o fibulă de argint, cu piciorul romboidal, decorat cu semicercuri dispuse de-a lungul unui ax care împarte piciorul în două părţi (fig. 6/3) ; în zona bazinului se găsea o cataramă de formă ovală din bronz (fig. 6/2) ; între mîna stîngă şi coaste s-a găsit un pahar de sticlă, aşezat cu gura în jos şi avînd în interior o crustă de culoare roşiatică (fig. 6/4 ; fig. 9/1).

M2 conţinea resturile unui schelet lung de 1,30 m, orientat nord-sud şi aflat într-o groapă aproximativ rectangulară, la —1,20 m (fig. 4). Mormîntul a fost deranjat din vechime, oasele craniului lipsind în cea mai mare parte. De asemenea, mai lipsesc oasele braţului drept şi ale antebraţului stîng, precum şi o parte din humerusul stîng. Scheletul se afla în poziţie pe spate, cu mîna dreaptă întinsă de-a lungul corpului. În ceea ce priveşte mîna stîngă, se poate preciza doar poziţia braţului, aproximativ paralelă cu corpul. Inventarul acestui mormînt se compune din trei vase : vas globular din pastă fină, lucrat la roată, de culoare cenuşiu-deschisă, aşezat în zona umărului drept (fig. 8/7 ; fig. 10/1) ; castron, lucrat la roată din pastă fină, de culoare cenuşiu-deschisă, aşezat în dreptul cotului stîng (fig. 8/5 ; fig. 10/2) ; borcan din pastă zgrunţuroasă, lucrat la roată, de culoare cenuşiu-închisă, aşezat în stînga bazinului (fig. 8/3).

M3 a fost complet distrus în timpul lucrărilor de construcţie, neputîndu-se recupera decît cîteva fragmente ceramice aparţinînd unui castron, lucrat la roată, din pastă fină, de culoare cenuşiu-cafenie şi cu umărul carenat (fig. 8/6). De asemenea, au putut fi recuperate şi cîteva fragmente de coaste şi un femur, care se aflau la —0,40 m. Nu s-a putut preciza forma gropii (fig. 5).

M4 a fost descoperit la —0,80 m şi orientat nord-sud. Conturul gropii nu s-a putut preciza decît pe anumite porţiuni. Poziţia scheletului, lung de 1,52 m, este destul de curioasă şi rar întîlnită în cadrul culturii Sîntana de Mureş. Capul era întors cu faţa în jos şi mai ridicat decît restul corpului, fiind aşezat pe o pernă de pămînt ; mîna stîngă era îndoită de la cot sub corp, iar cea dreaptă paralelă cu corpul ; bazinul era în poziţie normală, iar picioarele încrucişate în zona tibiilor (fig. 4). În preajma scheletului nu s-a găsit nici un fel de inventar ; în schimb la aceeaşi adîncime, la circa 0,40 cm distanţă de capul scheletului, erau împrăştiate fragmente ceramice din pastă zgrunţuroasă, lucrate la roată, de culoare cenuşiu-închisă, arse neuniform, care proveneau de la două vase de tip borcan (fig. 7/2 ; fig. 8/8). De asemenea, s-a găsit şi o mărgică de formă dreptunghiulară, polifaţetată, lucrată din cornalină, de culoare vişiniu-gălbuie (fig. 8/2).

M5 descoperit la —1,50 m era complet deranjat din vechime neputîndu-se surprinde nici forma gropii. Din schelet s-au mai păstrat doar cîteva fragmente de la craniu, bazin şi oasele picioarelor (fig. 5). Drept inventar mormîntul conţinea fragmente ceramice lucrate la roată, din pastă fină de culoare cenuşiu-cafenie, arsă uniform, ce provin de la un castronaş (fig. 8/4) şi un vas globular (fig. 8/9), precum şi cîteva fragmente dintr-un borcan lucrat cu mîna din pastă grosieră, arsă neuniform, de culoare brună (fig. 8/1).

M 1, 2 şi **4** s-au păstrat în general destul de bine, putîndu-se stabili atît forma gropii, cît şi orientarea şi poziţia scheletelor. În schimb, din celelalte două morminte s-au păstrat puţine resturi, unul fiind deranjat total din vechime (**M 5**),[13] altul fiind distrus cu ocazia lucrărilor de construcţie (**M 3**).

---

[13] I. Ioniţă, *op. cit.*, p. 225 ; C. Bloşiu, ArhMold, 8, 1975, p. 210.

Fig. 2. Fragmente ceramice aparţinînd culturii Sîntana de Mureş din Bazinul Superior al Şomuzului Mare (jud. Suceava). 1 com. Moara (Moara Nica) — ,,Putreda'' ; 2, 3 com. Vornicenii Mici — ,,Hîrb'' ; 4 com. Vornicenii Mici-,,Grind'' ; 5, 6 com. Liteni-,,Sesie''.

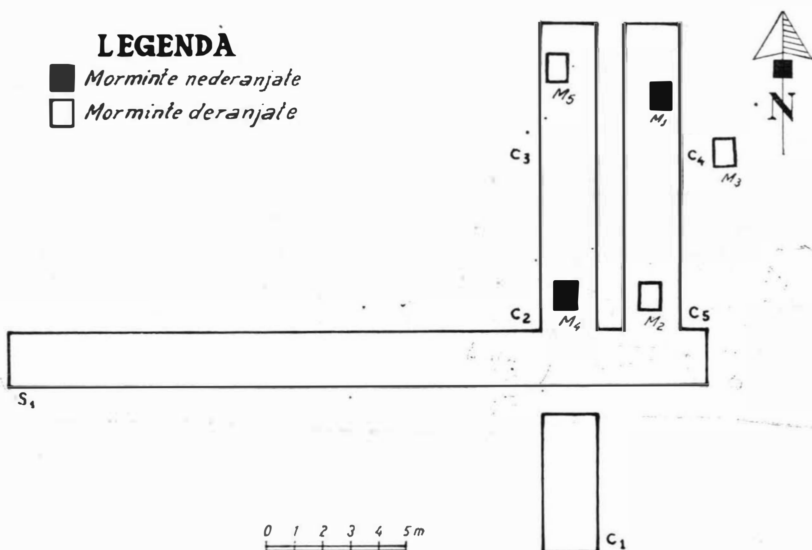

Fig. 3. Planul sondajului din necropola din com. Moara (Moara Nica), jud. Suceava.

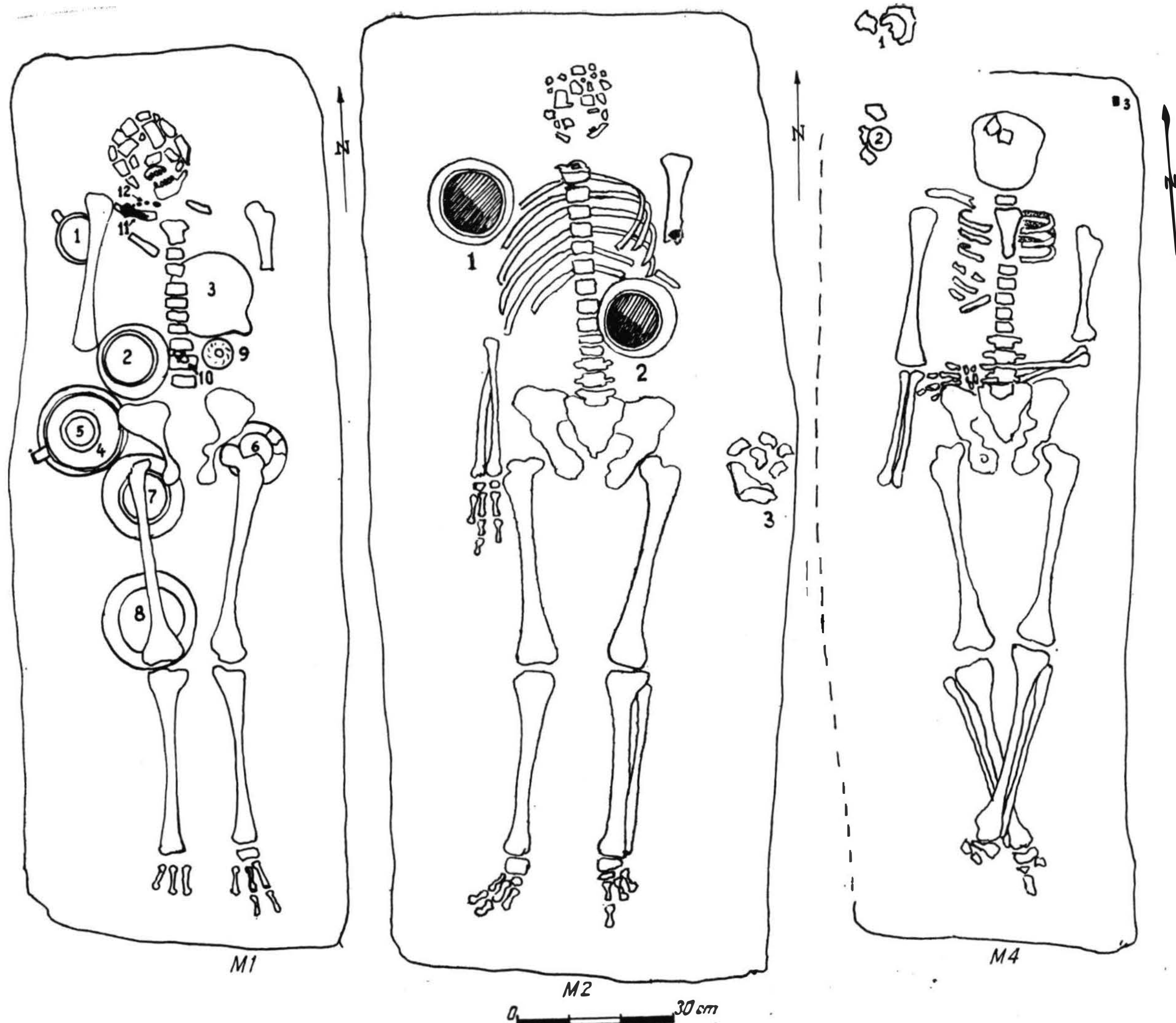

Fig. 4. Planul M 1, 2 şi 4.

În ceea ce priveşte ritul funerar, se constată că morţii au fost depuşi în gropi rectangulare, orientate nord-sud (cu mici deviaţii), în poziţie întinsă pe spate. Poziţia scheletului din **M 4** trebuie luată ca o excepţie, nu numai în cadrul practicilor funerare folosite în acest cimitir, ci în general în toată aria culturii Sîntana de Mureş.

Vase întregi s-au găsit doar în **M 1** şi **2**, în celelalte fiind numai fragmente ceramice împrăştiate prin gropi. În **M 1** şi **2**, vasele erau aşezate în zona părţii superioare a corpului şi a bazinului; numai în **M 1** se mai aflau două vase sub femurul drept [14].

În total, inventarul ceramic se compune din şaptesprezece vase întregi şi fragmentare, lucrate cu mîna şi la roată. După pastă şi tehnica de lucru ele se pot grupa în trei categorii:

1. *Vase lucrate cu mîna*, dintr-o pastă grosieră, de culoare brun-gălbuie, cu miez negru în spărtură, cu cioburi şi pietricele pisate în compoziţie;

2. *Vase lucrate la roată*, din pastă zgrunţuroasă, de culoare cenuşiu-închisă sau negricioasă, avînd în compoziţie microprundişuri şi nisip cu bobul mare;

3. *Vase lucrate la roată*, din pastă fină, de culoare cenuşiu-deschisă, neagră sau cafeniu-deschisă, arse uniform şi cu mult nisip în compoziţie.

Din prima categorie face parte un singur vas de tip borcan (fig. 8/1), cu buza dreaptă şi subţiată, corpul uşor alungit şi fundul îngroşat. El îşi găseşte numeroase analogii în complexele Sîntana de Mureş de pe teritoriul ţării noastre [15].

Din a doua categorie ceramică fac parte vasele de tip borcan, în număr de şase (fig. 6/5; fig. 7/2, 5, 6; fig. 8/3, 8). Ele sînt de dimensiuni mici în general, avînd pîntecul bombat şi umerii rotunjiţi. Sînt ornamentate sub buză sau pe umăr cu linii incizate (fig. 6/5), cu nervuri în relief (fig. 7/6; fig. 8/3), precum şi cu praguri (fig. 7/5). Fundurile sînt plate şi îngroşate în raport cu pereţii vasului. Unele vase păstrează în interior o crustă de materii organice, ca urmare a folosirii lor în gospodărie (fig. 7/5). Vasele din această categorie au numeroase analogii cu cele descoperite la Tîrgşor, Leţcani, Independenţa, Spanţov, Bogdăneşti-Fălciu, Mogoşani, precum şi cu cele din grupul Cerneahov din U.R.S.S.[16].

Tot din această categorie face parte şi strachina (fig. 6/6; fig. 9/2), descoperită în **M1**, avînd buza dreaptă, uşor şănţuită pe mijlocul ei şi fundul inelar. De remarcat la acest vas, ciocul de turnare, ceea ce îi dă o anumită particularitate şi îl individualizează pînă în prezent în cadrul culturii Sîntana de Mureş, de pe teritoriul ţării noastre. Cercetătoarea poloneză M. Magdalena-Blombergowa afirmă că asemenea vase cu cioc de turnare se întîlnesc în lumea nordică, ele imitînd pe cele de provenienţă

---

[14] Gh. Diaconu, *Tîrgşor*, Bucureşti, 1965, p. 51 (asemenea practici de a pune vase sub schelet s-au întîlnit în **M 71** şi **92**); C. Bloşiu, *op. cit.*, p. 209, **M36** şi **37** (de remarcat că şi în **M36** de la Leţcani s-au găsit într-un vas oase calcinate, avînd analogii cu cel din **M1** de la Moara).

[15] I. Kovacs, Dolj Cluj, 3, 1912, 2, p. 259, fig. 7/1.

[16] Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 76—80, pl. CXLV/6; pl. CXLVI/2; CXLVIII/6; idem, *Mogoşani. Necropola din secolul al IV-lea*, Tîrgovişte, 1970, fig. 10/3, 4, 6, 16; C. Bloşiu, *op. cit.*, p. 279, fig. 42/3; B. Mitrea şi N. Anghelescu, Materiale, 8, 1962, p. 498, fig. 3/2; B. Mitrea, Sebastian Morintz şi C. Preda, Materiale, 5, 1959, p. 168, fig. 4/1; V. Palade, Materiale, 10, 1973, p. 174—177, fig. 5/2; fig. 6/3; G. B. Fedorov, SCŞIaşi, 3, 1957, 1, fig. 4; I. S. Vinokur, *op. cit.*, p. 134, fig. 54; fig. 55.

romană[17]. În interiorul vasului au fost găsite resturi de oase, ofrandă de carne provenită de la un miel. Asemenea practici de depunere a ofrandelor de carne în vase se întîlnesc aproape în toate necropolele din cadrul culturii Sîntana de Mureş.

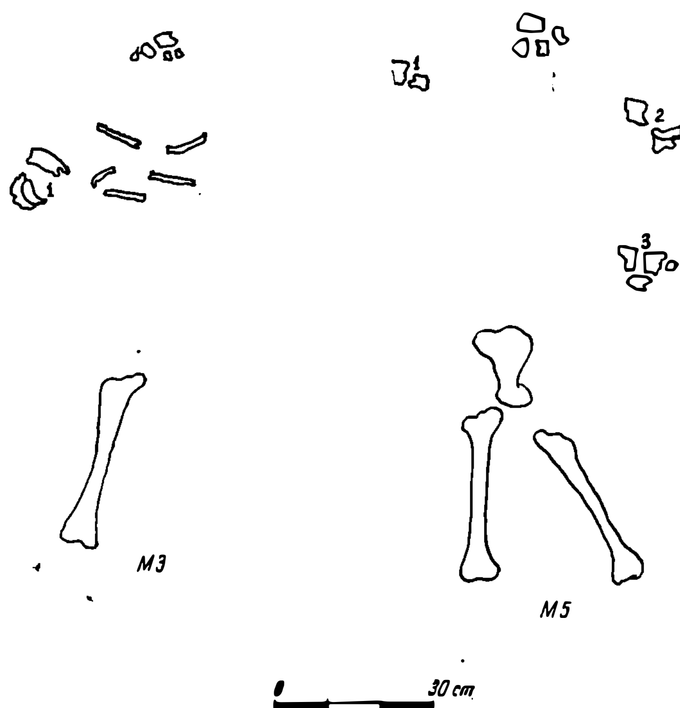

Fig. 5. Planul M 3 şi 5.

Din a treia categorie distingem o primă grupă de patru vase globulare (fig. 7/4, 7; fig. 8/7, 9), de culoare cenuşiu-deschisă sau cafenie, cu umerii ridicaţi, cu corpul sferic, diametrul gurii fiind mai mare ca cel al fundului, de obicei inelar. Unele sînt ornamentate cu brîie în relief dispuse imediat sub buză sau pe umărul vasului (fig. 7/7; fig. 8/7). De precizat că vasul nr. 7 (fig. 7/4) din **M1** conţinea la fund un strat de cenuşă, gros de circa 5 cm şi oase foarte mici calcinate (mormînt de incineraţie?), strat care nu avea aceeaşi consistenţă peste tot. Tot din această categorie fac parte şi două vase cu torţi, descoperite în **M1** (fig. 7/1, 3), unul cu două torţi în secţiune rectangulară şi altul cu o singură toartă în secţiune rotundă. Vasul cu o toartă (fig. 7/3) este lustruit, pe cînd celălalt este de culoare neagră şi aspru la pipăit (fig. 7/1). Ultimul grup din cea de a treia categorie ceramică o reprezintă vasele de tip castron, lustruite (fig. 8/4; fig. 8/5; fig. 8/6), decorate cu o nervură în relief sau cu o linie în zigzag pe umărul vasului (fig. 8/5). Analogii pentru această categorie de vase găsim în

17 M. Magdalena-Blombergowa, WiadArch, 37, 1972, p. 184, pl. 7/4.

necropolele de la Izvoare, Tîrgşor, Săveni, Leţcani, Pietriş, Erbiceni, Bogdăneşti-Fălciu [18] etc.

Fibula descoperită în **M1** (fig. 6/3) poate fi încadrată în tipul II/a după Gh. Diaconu [19] sau varianta I după K. Horedt [20] şi datată la sfîrşitul secolului al IV-lea e.n. Ea este lucrată din argint, cu placă deasupra picioru-

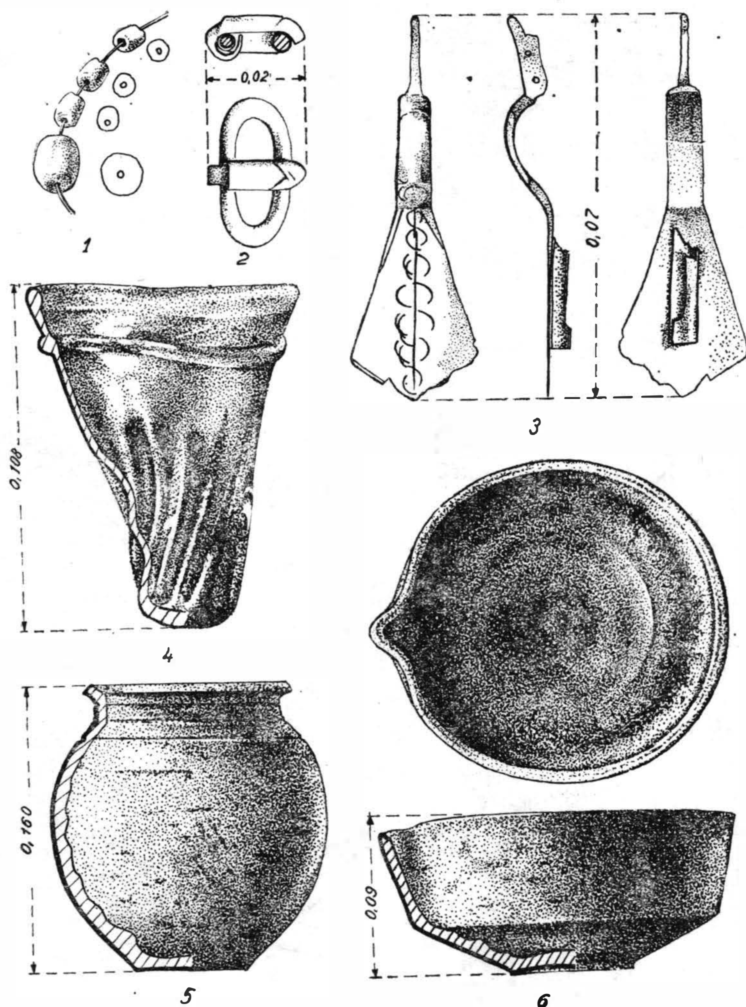

Fig. 6. Inventarul **M 1**.

[18] R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936—1948*, Bucureşti, 1957, p. 282—289, fig. 295/2; fig. 309/2; Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 77—82, pl. CI/5, 6; pl. CLII/5; Aristotel Crîşmaru, SCIV, 19, 1968, 2, p. 298, fig. 1/2, 6; C. Bloşiu, *op. cit.*, p. 280, fig. 43/2, 1; N. Zaharia, Em. Zaharia şi V. Palade, Materiale, 8, 1962, p. 596, fig. 5/4; Dan Gh. Teodoru şi Em. Zaharia, Materiale, 8, 1962, p. 42, fig. 6/4.

[19] Gh. Diaconu, *op. cit.*, 1965, p. 92.

[20] K. Horedt, SCIV, 18, 1967, 4, p. 575—593.

lui, ornamentată cu semicercuri de-a lungul axului lung. Sub picior era fixată portagrafa. Din celelalte părţi componente ale fibulei s-au mai păstrat cîteva fragmente de arc şi de plăcuţă, probabil de formă pentagonală. Deşi prezintă unele particularităţi faţă de fibulele cunoscute pînă acum, exemplarul de la Moara îşi găseşte analogii apropiate în necropolele de la Bogdăneşti-Fălciu [21], Izvoare [22], Tîrgşor [23], Mogoşani [24],

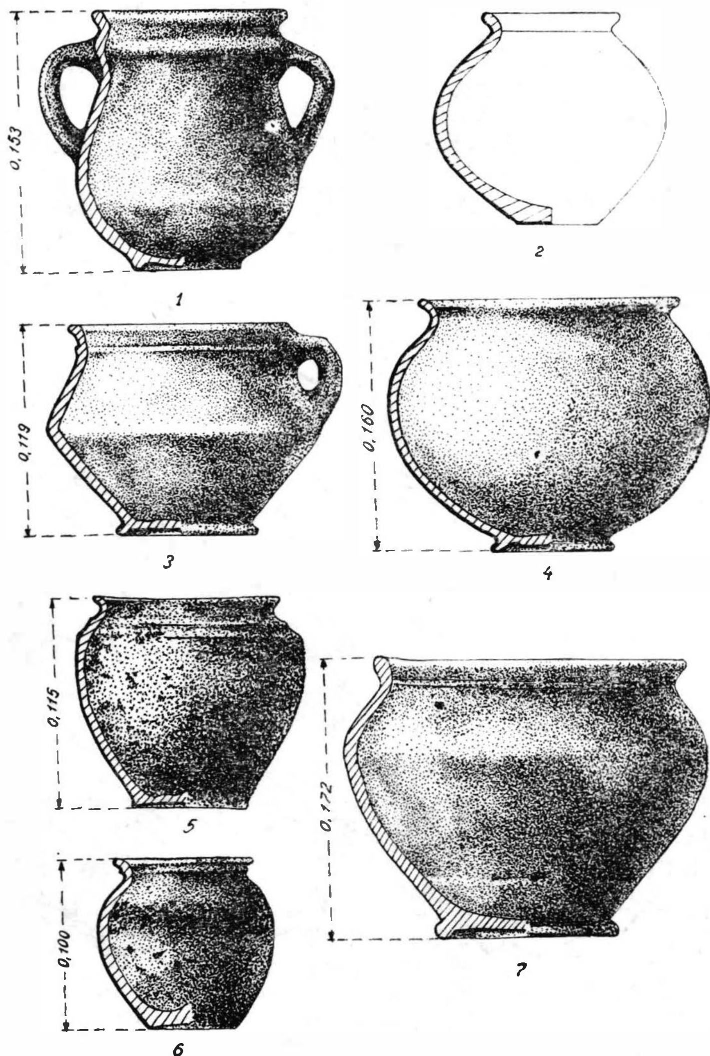

Fig. 7. Inventarul M 1 (1,3–7) şi 4 (2).

[21] V. Palade, *op. cit.*, p. 180, fig. 15/2.
[22] R. Vulpe, *op. cit.*, p. 306, fig. 328/1,2.
[23] Gh. Diaconu, *Tirgşor*, 1965, p. 92, pl. CLXIV/6.
[24] Idem, *Mogoşani...*, 1970, p. 45–47, fig. 12/7.

unde sînt datate la sfîrşitul secolului al IV-lea e.n., iar uneori şi la începutul celui următor.

Paharul de sticlă din **M1** (fig. 6/4 ; fig. 9/1) este de formă conică, cu pereţii groşi şi irizaţi, de culoare verzuie, fiind ornamentaţi cu o nervură în relief sub margine şi alte nervuri în relief uşor răsucite, care pornesc de la baza paharului şi urcă pînă la înălţimea de 7 cm (I = 10 cm ; D = 8 cm ;

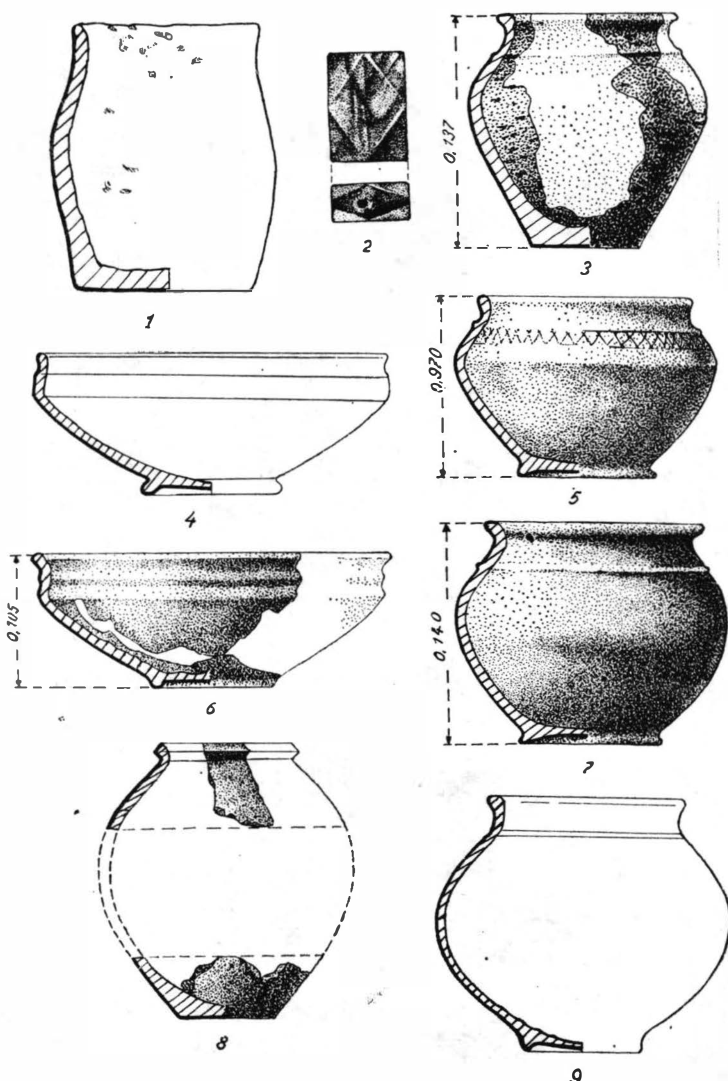

Fig. 8. Inventarul **M 2** (3, 5, 7), **3** (6), **4** (2, 8) şi **5** (1, 4, 9).

circumf. = 28 cm). Paharul prezintă la bază o ruptură, ceea ce presupune că el se termina probabil printr-un picior. Paharul constituie un al doilea element cronologic, ce indică, pentru necropola de la Moara,

Fig. 9. Com. Moara (Moara Nica), jud. Suceava inventarul M1.

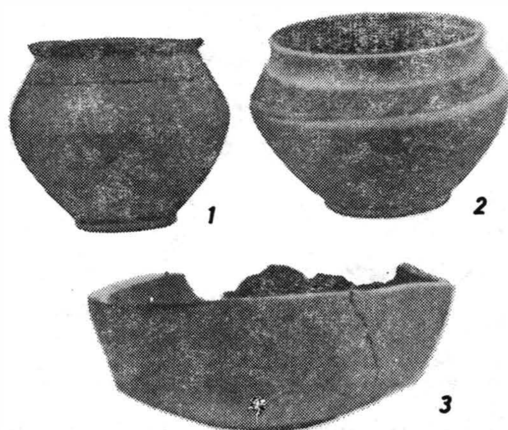

Fig. 10. Com. Moara(Moara Nica), jud. Suceava, inventarul
M 1 (3) și 2 (1, 2).

aceeaşi etapă de sfîrşit a secolului al IV-lea e.n. şi începutul secolului al V-lea e.n. Studiile cele mai recente asupra paharelor de sticlă din nordul şi estul Europei din prima jumătate a mileniului I e.n. încadrează paharele de formă conică, inclusiv pe cele din cultura Sîntana de Mureş — Cerneahov, la sfîrşitul secolului al IV-lea şi începutul celui următor (375—425)[25]. De asemenea, trebuie acceptată şi opinia potrivit căreia paharele de sticlă din aria culturii Sîntana de Mureş — Cerneahov provin din ateliere aflate în afara graniţelor romane [26].

Categoria mărgelelor este reprezentată de patru mărgele de formă tubulară, lucrate din calcar de culoare alb-rozie (fig. 6/1) şi una polifaţetată (fig. 8/2), din cornalină de culoare galben-vişinie, avînd apropiate analogii cu cele descoperite la Mogoşani [27] şi Leţcani [28].

Singura cataramă găsită în **M1**, în zona bazinului, este lucrată din bronz, are formă ovală, cu veriga rotundă în secţiune, iar spinul îndoit şi ornamentat cu un „V" incizat (fig. 6/2). Acest tip de cataramă îşi găseşte analogii în întreaga arie a culturii Sîntana de Mureş — Cerneahov [29].

Identificarea celor 24 de aşezări de tip Sîntana, precum şi a necropolei de la Moara, din Bazinul Superior al Şomuzului Mare, vine să completeze harta arheologică a Moldovei cu noi date privind populaţia acestor locuri în perioada secolelor IV şi V e.n. Necropola de la Moara reprezintă unul din cele mai nordice puncte cunoscute în judeţul Suceava. Avînd în vedere elementele de ordin tipologic ale vaselor, se poate afirma că anumite tipuri se perpetuează încă din secolele anterioare din lumea carpa-dacică [30] (fig. 7/4,7; fig. 8/5, 6, 7), şi se observă anumite influenţe nord-nord-estice [31]. Aceste influenţe se reflectă şi în ornamentarea fragmentului de vas cu decor ştampilat (fig. 2/4). De asemenea, strachina prevăzută cu cioc de turnare (fig. 6/6), transpune un tip de vas lucrat în lumea germanică. Din punct de vedere statistic, se observă o înmulţire a vaselor lucrate din pastă zgrunţuroasă faţă de etapele precedente, precum şi o îngroşare mai pronunţată a fundurilor de vase, ceea ce denotă un început de barbarizare şi decădere a tehnicii de lucru începînd cu secolul al V-lea e.n.[32]. Descoperirea de la Moara se înscrie în aria necropolelor destul de rar întîlnite la noi în ţară [33], unde s-a mai practicat ritualul de a se pune vase mici în altele mai mari, primul avînd rolul de afumătoare [34]; de asemenea, aşezarea scheletului din **M4** într-o poziţie destul de ciudată îşi află analogii apropiate în **M27** de la Independenţa [35]. Între acestea se mai găsesc piese de o importanţă aparte cum ar fi paharul de sticlă, deocamdată un unicat la

---

[25] Herman Günter Rau, Acta Praehistorica et Archäeologica, 3, 1972, p. 166—170, fig. 52; idem, Archäologisches Korrespondenzblatt, 4, 1973, p. 442—443.

[26] *Idem*, Archäologisches Korrespondentzblatt, 1974, p. 375—376.

[27] Gh. Diaconu, *Mogoşani...*, 1970, p. 20, fig. 18/11.

[28] C. Bloşiu, *op. cit.*, p. 216, fig. 11/7; B. Mitrea şi C. Preda, *op. cit.*, p. 281, fig. 108.

[29] Gh. Diaconu, *Tîrgşor*, 1975, p. 89—90, pl. CLCLXII/3; I. S. Vinokur, *op. cit.*, p. 128—131, fig. 50/11.

[30] Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Bucureşti, 1973, p. 63, 95, pl. XICVIII/4, pl. CXII/5, pl. CXXXIV/1; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa şi Em. Zaharia, *op. cit.*, p. 87.

[31] Gh. Diaconu, Dacia, N. S., 9, 1965, p. 299—306; Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 173; I. Ioniţă, SCIV, 19. 1968, 2, p. 293—297; M. Magdalena-Blombergowa, *op. cit.*, p. 205.

[32] Ligia Bârzu, *op. cit.*, p. 88—89; V. Palade, *op. cit.*, p. 187—188.

[33] C. Preda şi B. Mitrea, *op. cit.*, p. 226.

[34] Gh. Diaconu, *Tîrgşor*, 1965, p. 51.

[35] B. Mitrea şi A. Anghelescu, Materiale, 8, 1962, p. 612.

noi în ţară. În concluzie, inventarul destul de bogat din cele cinci morminte şi în primul rînd ceramica, fibula şi paharul de sticlă, ca si anumite particularităţi rituale, sînt elemente ce permit încadrarea necropolei de la Moara la sfîrşitul secolului al IV-lea şi în primele patru decenii ale secolului al V-lea e.n. şi atribuirea ei sigură culturii Sîntana de Mureş. Întrucît nici necropola, nici aşezarea nu au fost cercetate în întregime, este de presupus că materialele ce vor rezulta din campaniile viitoare vor aduce noi dovezi în sprijinul opiniei noastre cu privire la cronologia necropolei, şi vor lămuri caracterul etnic al mormintelor de la Moara.

ARCHÄOLOGISCHE ENTDECKUNGEN DES IV.—V. JH. IM OBEREN BECKEN DES ŞOMUZU MARE—FLUSSES (KREIS SUCEAVA)

ZUSAMMENFASSUNG

Zwischen den Jahren 1972 — 1975, wurden im Gebiet des oberen Şomuzu Mare — Flusses Oberflächenforschungen unternommen, wobei 77 Siedlungen, von denen 24 dem IV.—V. Jh. angehören, entdeckt wurden (Abb. 1).

Im Jahre 1975, gelegentlich der Erbauung der Schule aus dem Dorfe Moara (Gem. Moara), wurden 5 Körpergräber entdeckt (Abb. 5 und 4). Die Beigaben der fünf Gräber setzen sich aus 17 Gefäßen, einer silbernen Fibel, fünf Perlen, einem Glasbecher und aus einer Schnalle zusammen. Es sei unter diesen Beigaben eine Schüssel mit Schnabel (Abb. 6/6) und ein Glasbecher hervorzuheben, die bei uns im Land weniger bekannt sind.

Das verhältnismäßig reiche Beigabenmaterial der fünf Gräber, vor allem die Fibel und der Glasbecher, dann aber auch die Keramik und Elemente der Bestattungssitten, gestatten uns das Gräberfeld von Moara am Ende des IV-ten und in die ersten vier Jahrzehnte des V-ten Jh. einzuordnen und der Sîntana de Mureş — Tschernjachow — Kultur ohne Vorbehalt zuzuweisen.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Verbreitungskarte der archäologischen Entdeckungen des IV.—V. Jh. aus dem oberen Becken des Şomuzu Mare—Flusses (Kreis Suceava). 1 „În Luncă"; 2 „Valea Neagră"; 3 „La Maşină"; 4 „Drăgoiasca"; 5 „În Grădini"; 6 „În Lung"; 7 „Cioloca"; 8 „Grind"; 9 „Hîrb"; 10 „Sesii"; 11 „Fîntîniţa"; 12 „Suhat"; 13 „Cociorbă"; 14 C.A.P. — sediu; 15 Sălişte"; 16 „Căldăruşa"; 17 „Dealul Rău"; 18 „La Movile"; 19 Podişul Căldăruşa; 20 Izurcani; 21 „Imaş"; 22 „Balta Rotundă"; 23 „La Moghila"; 24 „Putreda".

Abb. 2. Keramikfragmente der Sîntana de Mureş-Kultur: 1 Moara (Moara Nica) „Putreda"; 2, 3, Vornicenii Mici „Hîrb"; 4. Vornicenii Mici „Grid"; 5, 6, Liteni „Sesie".

Abb. 3. Grundriß der Sektion aus dem Gräberfeld von Moara (Moara Nica), Kreis Suceava.

Abb. 4. Grundriß der Gräber 1, 2, 4.

Abb. 5. Grundriß der Gräber 3 und 5.

Abb. 6. Beigaben des Grabes Nr. 1.

Abb. 7. Beigaben der Gräber Nr. 1 (1, 3—7) und 4 (2).

Abb. 8. Beigaben der Gräber Nr. 2 (3, 5, 7); 3 (6); 4 (2, 8) und 5 (1, 4, 9).

Abb. 9. Gemeine Moara (Moara Nica), Kreis Suceava, Beigaben des Grabes Nr. 1.

Abb. 10. Gemeinde Moara (Moara Nica), Kreis Suceava, Beigaben der Gräber Nr. 1 (3) und 2 (1, 2).

NOTE EPIGRAFICE
(Seria a III-a* : Inscripţii de la Micia)

DE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Castrul şi aşezarea civilă de la Micia au dat pînă acum la iveală un bogat material epigrafic, reprezentînd contribuţii de seamă la istoria Daciei romane şi a imperiului[1]. Cu excepţia primei note, unde se revizuieşte o inscripţie mai veche, materialele prezentate aici sînt inedite. Epigrafele de la nr. 3—5 şi 7—8 au apărut în cursul săpăturilor efectuate în therme între anii 1967—1974 ; se păstrează la Muzeul de istorie al Republicii Socialiste România.

1. În lapidariul din parcul Muzeului arheologic din Deva se află un fragment de stelă funerară (inv. 3 583) (fig. 1/1), cu inscripţia parţial păstrată, transcrisă astfel în CIL, III, 7 871 :

VL[*p(ius) V*]ET
TIVS VET*(eranus)*
EX DECVR*(ione)*

Rîndul următor este neclar, fiind citit de ed. CIL *alae (?) CIM*.

În spaţiul situat imediat deasupra inscripţiei se află un orificiu dreptunghiular, săpat ulterior, care a distrus literele din obişnuita formulă D M ; se mai păstrează, în stînga, doar hasta literei D.

Pentru r. 5, Téglás s-a gîndit să întregească CIM în *Cam*[*pagonum*][2], ceea ce nu este posibil, căci pe piatră se vede clar (fig. 1/2) că după litera C urmează o hastă verticală, cu picior în partea de sus, care nu poate fi deci a literei A. De asemenea, spaţiul dintre această hastă şi litera următoare este mai mare decît cel cuprins între C şi hastă ; este vorba de litera L, nu I. Din cea de-a treia literă din acest grup (ultima păstrată din r. 5), se mai vede doar partea de sus, în formă de triunghi, putînd fi colţul unui M, mai probabil partea de sus a literei A. În continuare se pare că mai fusese gravată o literă.

---

* Seria I, SCIV, 22, 1971, 1, p. 107—114 ; seria a II-a, SCIVA, 25, 1974, 4, p. 595—604.

[1] Bibliografia epigrafică a Miciei : CIL, III, 1 338—1 392, 6 267, 7 859—7 879, 12 565—12 570 ; C. Daicoviciu, ACMIT, 3, 1931, p. 3—43 *(Supplementum epigraphicum)* ; idem, Sargetia, 1, 1937, p. 64—66 ; 2, 1941, p. 117—124 ; I.I. Russu, SCIV, 10, 1967, 1, p. 170—171 ; idem, Sargetia, 5, 1968, p. 88—92 ; L. Mărghitan — V. Vasiliev, Apulum, 7 (1), 1968, p. 423—430 ; Oct. Floca, ActaMN, 5, 1968, p. 111—115 ; L. David — L. Mărghitan, ActaMN, 5, 1968, p. 131 ; Oct. Floca — V. Vasiliev, Sargetia, 5, 1968, p. 121—142 ; N. Gostar, AUI, 14, 1968, p. 93—102 ; L. Mărghitan, RevMuz, 5, 1968, p. 448 ; idem, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 143—148 ; C. C. Petolescu — L. Mărghitan, Muzeul naţional, 1, 1974, p. 245—256.

[2] G. Téglás, *Hunyadvármegye története*, Budapesta, 1902, p. 135, nr. 22.

SCIVA, tomul 27, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1976, p. 393—398

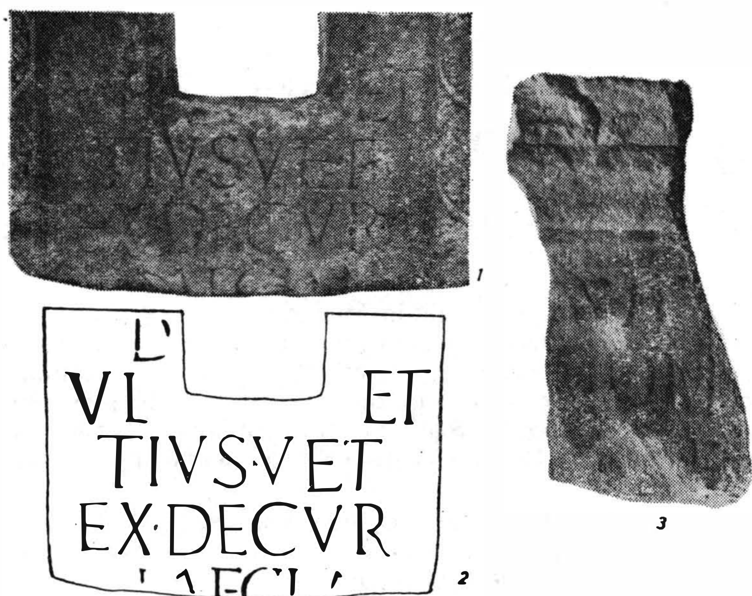

Fig. 1. 1—2 inscripţie funerară ; 3 altar votiv.

Lectura pe care o propunem este următoarea :

D(*is*) [*Manibus*)]
VL[*p*(*ius*)*V*]*ET*-
TIVS VET (*eranus*)
EX DECVR (*ione*)
ALAE CLA [*u*-]
[*diae* . . . .]

Dintre unităţile militare din Dacia cu acest gentiliciu, cunoaştem numai două : *ala I Claudia nova miscellanea* (atestată de diploma de la Porolissum din 2 iulie 110) [3] şi *ala Claudia Gallorum Capitoniana*, care a făcut parte din armata provinciei Dacia Inferior [4]. În inscripţia de la Micia poate fi vorba numai de prima dintre ele [5].

Ala I Claudia nova miscellanea a rămas în Dacia numai o vreme, căci o diplomă militară din anul 160 o atestă din nou între trupele Moesiei Superior [6]. Stela funerară de la Micia datează astfel din prima jumătate a secolului al II-lea e.n.

2. Fragment de altar votiv din augit-andezit ; lipsă partea dreaptă, cea inferioară şi partea posterioară. Altarul este profilat sus ; pe plintă

[3] CIL, XVI, 163.

[4] B. Gerov, Klio, 37, 1959, p. 196 (= AnnÉp, 1962, nr. 264) ; cf. D. Tudor, *OR*³, p. 344.

[5] Ştampila ACL de la Slăveni (D. Tudor, SCIV, 16, 1965, 2, p. 357, nr. 2 ; AnnÉp, 1966, nr. 317) nu poate fi atribuită alei I Claudia nova miscellanea, cum propun D. Tudor *(op. cit., loc. cit.)* şi I. I. Russu (SCIV, 23, 1972, 1, p. 66) pentru că această unitate a aparţinut provinciei *Dacia*, care nu a cuprins estul Olteniei şi sud-estul Transilvaniei, ci alei *I Claudia Gallorum Capitoniana*.

[6] CIL, XVI, 111.

[7] Pentru veteranii acestei cohorte : CIL, III, 6 267 ; 12 569 (= I. I. Russu, SCIV, 18, 1967, 1, p. 170—171).

se văd, în partea stîngă, resturile unei acrotere (fig. 1/3). Dimensiuni: î = 0,37 m; l = 0,16 (sus) — 0,18 m (jos); gros. = 0,15 — 0,17 m.

Din inscripţie a mai rămas doar o parte din primele trei rînduri. Literele au fost superficial gravate; de asemenea, inscripţia a avut de suferit o serie de degradări. Înălţimea literelor variază: ele măsoară între 4,8 — 5 cm.

În r. 1 este gravată mai întîi o frunză, apoi două haste verticale; din capetele celei de-a doua pornesc spre dreapta două liniuţe. Este probabil vorba de ligatura H + E, ceea ce ne determină a atribui dedicaţia lui Hercule.

În r. 2, suprafaţa unde era gravată prima literă este distrusă; eventual s-ar putea distinge hasta şi partea de jos a buclei unui D. Urmează literele OM. Din baza hastei lui M pare a porni spre dreapta o liniuţă orizontală, sugerînd eventual ligatura M + E. În acest rînd era probabil săpat numele dedicantului.

În r. 3 se văd, tocmai în colţul drept, resturile a trei litere, sigure ultimele două FL, gentiliciul prescurtat al cohortei a II-a Flavia Commagenorum. Hasta literei L depăşeşte în înălţime pe celelalte. În schimb, din numărul de ordine al unităţii, se mai vede doar o mică parte din capătul de sus al hastei a doua. Probabil că dedicantul era veteran al acestei cohorte [7].

Inscripţia se poate întregi:

HE[*rculi sacrum*]
[*D*]OM[*esticus? vet(eranus)?*]
[*coh(ortis) II*] FL(aviae) [*Commag(enorum)*]
[*v. l. p.*]

Chiar dacă restituirea propusă pentru r. 1—2 este ipotetică, sigur inscripţia este o nouă atestare a cohortei a II-a Flavia Commagenorum la Micia [8].

3. În cursul săpăturilor din thermele de la Micia au fost descoperite, începînd din anul 1967, un mare număr de cărămizi ştampilate, citite la început COH II HIS şi atribuite cohortei a II-a Hispanorum [9]. Despre existenţa unor ştampile ale acestei unităţi la Micia notează şi Mommsen în CIL, III, p. 220: „*Lateres alii ibidem (Veczeli) reperti esse cohortis II Hispanorum*". Este posibil să fi fost identice cu ştampilele aflate în săpăturile din therme.

Pe baza acestor ştampile (aflate la Muzeul arheologic din Deva), Octavian Floca [10] a încercat a da şi o nouă lectură inscripţiei de la Micia atestînd refacerea băilor în timpul împăratului Severus Alexander [11]: la sugestia lui C. Daicoviciu, propunea a se citi în lacuna inscripţiei numele cohortei a II-a Hispanorum, în loc de cohors a II-a Flavia Commagenorum, cum se accepta în mod unanim pînă atunci; lectura aceasta este totuşi dificilă, avînd în vedere că unitatea de hispani este atestată de diplome

[8] Bibliografia privitoare la această unitate: I. I. Russu, ActaMN, 6, 1969, p. 172; de adăugat, L. Mărghitan, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 143—148, şi C. C. Petolescu — L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 253—254, nr. 32—34.

[9] Oct. Floca, *op. cit.*, p. 113, nota 10; Oct. Floca, Ferenczi Ştefan, L. Mărghitan, *Micia. Grupul de cuptoare pentru ars ceramică*, Deva, 1970, p. 9—10.

[10] *Ibidem.*

[11] C. Daicoviciu, ACMIT, 3, 1931, p. 35, nr. 1.

militare din 158—159[12] și 164[13] în Dacia Porolissensis, iar mai nou inscripții din timpul lui Caracalla și Gordian al III-lea o arată staționînd la Bologa [14].

Într-o notă consacrată acestor ștampile, considerăm că prezența cohortei a II-a Hispanorum la Micia datează numai din epoca lui Hadrian, ulterior unitatea fiind transferată în Dacia Porolissensis [15].

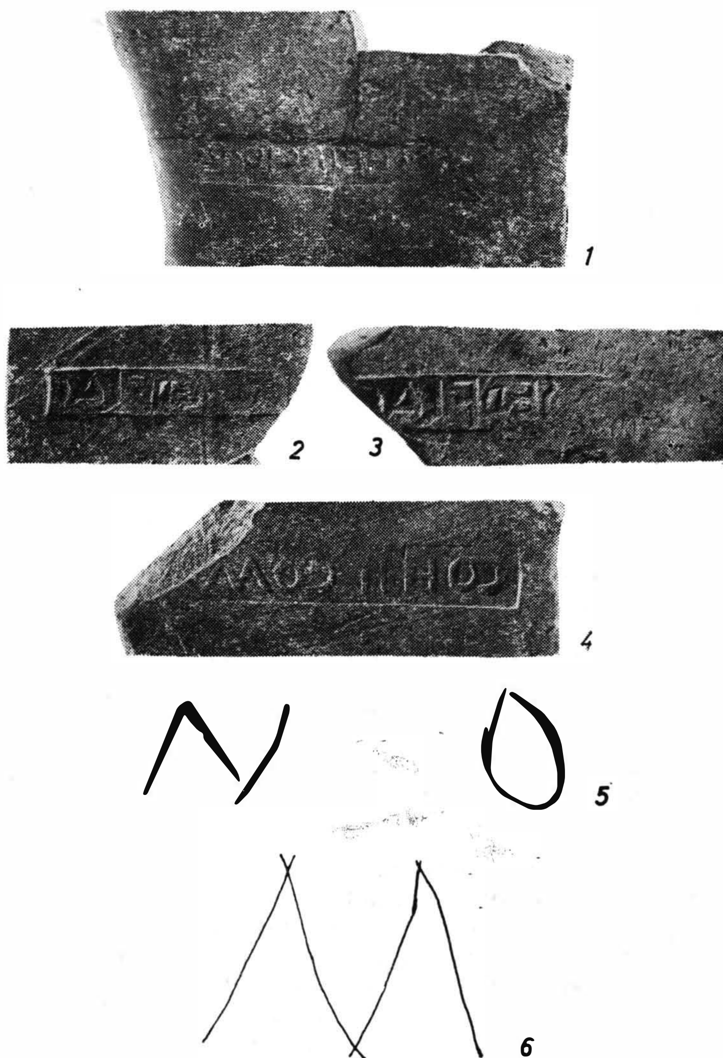

Fig. 2. 1—4 ștampile; 5—6 grafiți.

---

[12] CIL, XVI, 110.

[13] CIL, XVI, 185 (Palatovo-*Thracia*); I. I. Russu, Materiale, 2, 1956, p. 703 și urm. (Gilău); G. Forni, Athenaeum, N. S., 36, 1958, p. 131 și urm. (Cășei).

[14] N. Gudea, ActaMN, 9, 1972, p. 414, nr. 2 și p. 414—415, nr. 4.

[15] Sargetia, 9, 1972, p. 43—46 (cf. și Muzeul național, 1, 1974, p. 254—255). Cînd am publicat această ștampilă, nu cunoșteam decît fragmente izolate, deoarece nu am avut posibilitatea să văd pe cele întregi din Muzeul arheologic din Deva.

Descoperirea recentă (iulie 1974) a unei cărămizi cu ştampila bine conservată spulberă toate aceste false conjecturi, permiţînd o lectură clară, total diferită, a enigmaticei epigrafe (fig. 2/1) :

COH*(ors)* II FL*(avia)* COMM*(agenorum)*[16]

Imprimarea inversă ; litera O din COH este mai mică decît celelalte [17] ; litera C este clară (acolo unde altădată se vedea imprimat numai mînerul ştampilei) ; cei doi M sînt executaţi cursiv, piciorul hastei ultimului este mult prelungit spre stînga [18]. Dimensiunile ştampilei : L = 15,5 cm ; l = 2,5 (la mijloc) — 1,7 cm (la capete).

4. Recent am publicat un fragment de ţiglă ştampilată din aceleaşi therme, aflată la Muzeul arheologic din Deva ; imprimată invers, partea stîngă lipsă[19] :

CO SE FL. . .

În anul 1974 am descoperit în lotul de ţigle şi cărămizi aduse din săpăturile anilor 1967—1969 [20] alte două fragmente de ţigle (fig. 2/2—3), care ne permit a restitui astfel ştampila (dimensiuni : 13,2 × 2,6 cm) :

CO*(hors)* SE*(cunda)* FLA*(via)* C*(ommagenorum)*

Imprimare inversă. Între grupul de litere COSE şi FLAC se vede urma mînerului obiectului pentru imprimarea ştampilei.

5. Cu aceeaşi ocazie am mai descoperit alte cîteva fragmente de ţigle, cunoscute deja din săpăturile din anul 1971 [21], una purtînd ştampila întreagă (fig. 2/4 ; dimensiuni : 14,4 × 2,6 cm) :

COH*(ors)* II COM*(magenorum)*

Cunoaştem astfel pînă acum patru tipuri de ştampile ale cohortei a II-a Flavia Commagenorum [22].

6. În colecţia arheologică aflată la şcoala generală din Veţel (jud. Hunedoara) se află o cărămidă descoperită la est de castru ; poartă o ştampilă în *tabula ansata*, lipsă un fragment din partea dreaptă :

LEG*(io)* XIII GE[*m(ina)*]
ANTONI*(us)* NIGR*(inus)*

Litera N în toate trei cazurile este inversată. Ştampila este cunoscută din descoperiri mai vechi de la Apulum [23].

---

[16] Prof. I. I. Russu şi-a exprimat în mai multe rînduri (verbal) îndoiala cu privire la atribuirea acestei ştampile cohortei a II-a Hispanorum ; idem, în *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines. Mamaia, 6—13 septembrie 1972*, Bucureşti—Viena — Köln, 1974, p. 172, unde propune o lectură identică cu a noastră.

[17] Exemplarele (fragmente) în care toate cele trei litere din COH sînt egale (vezi Muzeul naţional, 1, 1974, p. 254, nr. 35 b) aparţin în realitate tipului COH II FL COM S (bibliografia *ibidem*, p. 253, nr. 33), nu pot fi deci variante ale tipului citit acum COH II FL COMM (vezi *ibidem*, sub nr. 35).

[18] Este explicaţia corectă pentru acel semn rămas neînţeles cu ocazia publicării ştampilei în Sargetia, 9, 1972, p. 44 şi nota 24 ; Muzeul naţional, 1, 1974, p. 255, nota 51.

[19] Muzeul naţional, 1, 1974, p. 254, nr. 34.

[20] Păstrate pînă de curînd în curtea fostei case a paznicului şantierului, aflată între castru şi Mureş ; acum depozitate la Muzeul de istorie al Republicii Socialiste România.

[21] Muzeul naţional, 1, 1974, p. 253—254, nr. 32 ; fragmentul *a* este aici redat incorect (răsturnat) ; facem aici rectificarea cuvenită, pe baza fotografiei inedite a ştampilei.

[22] La cele trei prezentate aici, adăugăm pe cea cu conţinutul COH II FL COM S (Sargetia, 9, 1972, p. 47, nota 25 ; Muzeul naţional, 1, 1974, nr. 33).

[23] CIL, III, 8 065[11] ; J. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, DissPann, II, 21, Budapesta, 1946, p. 49, XI/162 ; I. I. Russu, Apulum, 5, 1965, p. 221, nr. 4.

7. Cărămidă rotundă, aflată în piciorul unui hypocaust ; î = 0,08 m ; diam. = 0,18 m (fig. 2/5). Descoperită în 1974. În pasta crudă, înainte de ardere, s-au executat două litere :

NO

8. Buză de vas (chiup) de culoare cenușie, descoperită în 1974 ; L = 16,2 cm ; în pasta arsă s-a zgîriat litera M (fig. 2/5).

NOTES ÉPIGRAPHIQUES

(IIIe série : Inscriptions de Micia)

RÉSUMÉ

1. Inscription funéraire (CIL, III, 7871) : VL[*p(ius) V*]ET/TIVS VET(eranus) / EX DECVR(ione) / ALAE (?) CIM... ; notre restitution : D*(is)* [*M(anibus)*] / VL[*p(ius) V*]ET/TIVS VET*(eranus)* / EX DECVR*(ione)* / ALAE CLA[*u/diae* ....]. Il s'agit probablement de la *ala I Claudia nova miscellanea*. Ière moitié du IIe siècle de n. è. (fig. 1/1—2).

2. Autel votif, fragment : HE[*rculi sacrum*]. / [*D*]OM[*esticus? vet(eranus)?*] / [*coh(ortis) II*] FL(aviae) [*Commag(enorum)*] / [*v. l. p.*] (fig. 1/3).

3. Briques estampillées : COH*(ors)* II HIS*(panorum)* (ActaMN, 5, 1968, p. 113, nota 10) ou COH*(ors)* II H*(ispanorum)* (Sargetia, 9, 1972, p. 43—46 ; Muzeul Național, 1, 1974, p. 254—255) — lectures erronées. Lecture correcte : COH*(ors)* II FL*(avia)* COMM*(agenorum)* (fig. 2/1).

4. Tuiles estampillées : CO*(hors)* SE*(cunda)* FLA*(via)* C *(ommagenorum)* (fig. 2/2—3) (voir aussi, Muzeul Național, 1, 1974, p. 254, n° 34).

5. Tuiles estampillées : COH*(ors)* II COM*(magenorum)* (fig. 2/4) (voir aussi, Muzeul Național, 1, 1974, p. 253—254, n° 32).

6. Brique estampillée : LEG*(io)* XIII GE[*m(ina)*] / ANTONI*(us)* NIGR*(inus)* ; le type est connu à Apulum (J. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, Budapest, 1946, p. 49 ; I. I. Russu, Apulum, 5, 1965, p. 221, n° 4 ; CIL, III, 8065[11]).

7. Brique ronde avec deux lettres exécutées dans la pâte de glaise : NO (fig. 2/5).

8. Fragment céramique avec la lettre M exécutée dans la pâte cuite (fig. 2/6).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. 1—2 inscription funéraire ; 3 autel votif.
Fig. 2. 1—4 estampilles ; 5—6 graphites.

CLASSICA ET ORIENTALIA

DE

SILVIU SANIE

Însemnările grupate sub titlul *Classica et orientalia* înmănunchiază cîteva propuneri privind emendarea lecturii unor inscripţii dedicate divinităţilor orientale şi unele precizări şi comentarii asupra antroponimelor siriene şi palmiriene din epigrafele recent descoperite [1].

1. În anul 1971 a fost găsit întîmplător la Jupa (jud. Caraş-Severin) pe teritoriul vechiului Tibiscum, partea stîngă a unui altar votiv cu inscripţie (fig. 1/1 a). Între lecturile posibile în r. 1 al inscripţiei, editorul menţiona şi o eventuală dedicaţie către Bel [2]. Ipoteza sa a fost ulterior susţinută şi s-a încercat completarea întregii inscripţii [3]. La scurt timp după publicarea fragmentului a fost descoperită, de astă dată cu prilejul cercetărilor arheologice, partea dreaptă a aceluiaşi altar, astfel că în prezent dispunem de aproape întreaga inscripţie (fig. 1/1 b). Lectura dată textului rezultat prin asamblarea celor două părţi ale altarului o considerăm ameliorabilă [4].

În r. 3 al inscripţiei editorii citesc AE[l(ius)?...] IVMCVS (?), dar cea de-a doua literă din r. 3 nu este *E*, ci *R* [5], iar prima din cele 6 litere vizibile în partea dreaptă a aceluiaşi rînd nu este *I*, ci *R*. Rezultă că r. 3 nu conţine specificarea numelui unui alt dedicant, cum presupun, dar îşi mărturisesc incertitudinea editorii, ci *funcţia* de *ar*[*mo*]*rum cus(tos)* deţinută de Aelius Zabdibol. Notarea uzuală este *custos armorum* în diferite variante de abreviere, denumirea inversă, adică *armorum custos* este şi ea atestată în unele inscripţii [6].

În epigrafele Daciei mai sînt cunoscuţi şi alţi *custodes armorum*. O descoperire recentă, tot de la Tibiscum, menţiona pe Aurelius Laecanius Paulinus, *custos armorum* în *cohors I Vindelicorum*, personaj care înalţă un altar zeului Iarhibol [7].

---

[1] Cu excepţia notelor 3 şi 6, însemnările au ca izvor recenta lucrare datorată lui M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timişoara, 1974 care conţine nu mai puţin de 24 inscripţii lapidare inedite, fiind cea mai masivă publicare de epigrafe din Dacia apărută în ultimele decenii.

[2] V. Wollmann, ActaMN, 8, 1971, p. 552—553 : *BLI*[... ?] sau *BEL*[... ?] / *AE*[*LIVS*?] / *AR*[... ?] / *E*[... ?] / *PAT*[*RON*?].

[3] N. Gostar, AŞUI, 18, 1972, p. 153—155 : *BEL*[*O PATRIO*] / *AE*[*lius* ...] / *AR*[... *mil*] / *E*[*x N(umero)*] *PAL*[*m.v.s.l.*].

[4] M. Moga, I. I. Russu, *op. cit.*, p. 21—22, nr. 8 : *BEL*[*O*] *DEO PALMYR(eno)* / *AE*[*L(ius) Z*]*ABDIBOL* / *AE*[*I(ius)?...*] *IVMCVS* (?) / *E*[*x Nu*] *MERO* / *PAL*[*myrenorum*]*M* / [*v(otum) s(olvit) l(ibens)*] *M(erito)*.

[5] Aşa cum au notat dealtfel şi V. Wollmann şi N. Gostar cf. n. 2 şi 2.

[6] R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, 1898, suppl. 1904, p. 379 : *ARM* — arm(orum) (= armorum custos) : *ARMO* — armo(rum) (= armorum custos); *ARM. CVST* — arm(orum) cust(os); A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn, 1908, p. 265, nr. 147a şi 147b. Aceleaşi prescurtări în care termenul *custos* apare după *armorum* pot fi întîlnite în inscripţii e CIL, VII, 225 şi 31 146 ; CIL, VIII, 2 094 şi 2 564.

[7] M. Moga, Tibiscus, 1, 1971, p. 44 ; M. Moga, I. I. Russu, *op. cit.*, p. 26, nr. 11.

S C I V A, tomul 27, nr. 3, Bucureşti, iulie — septembrie 1976, p. 399 — 404

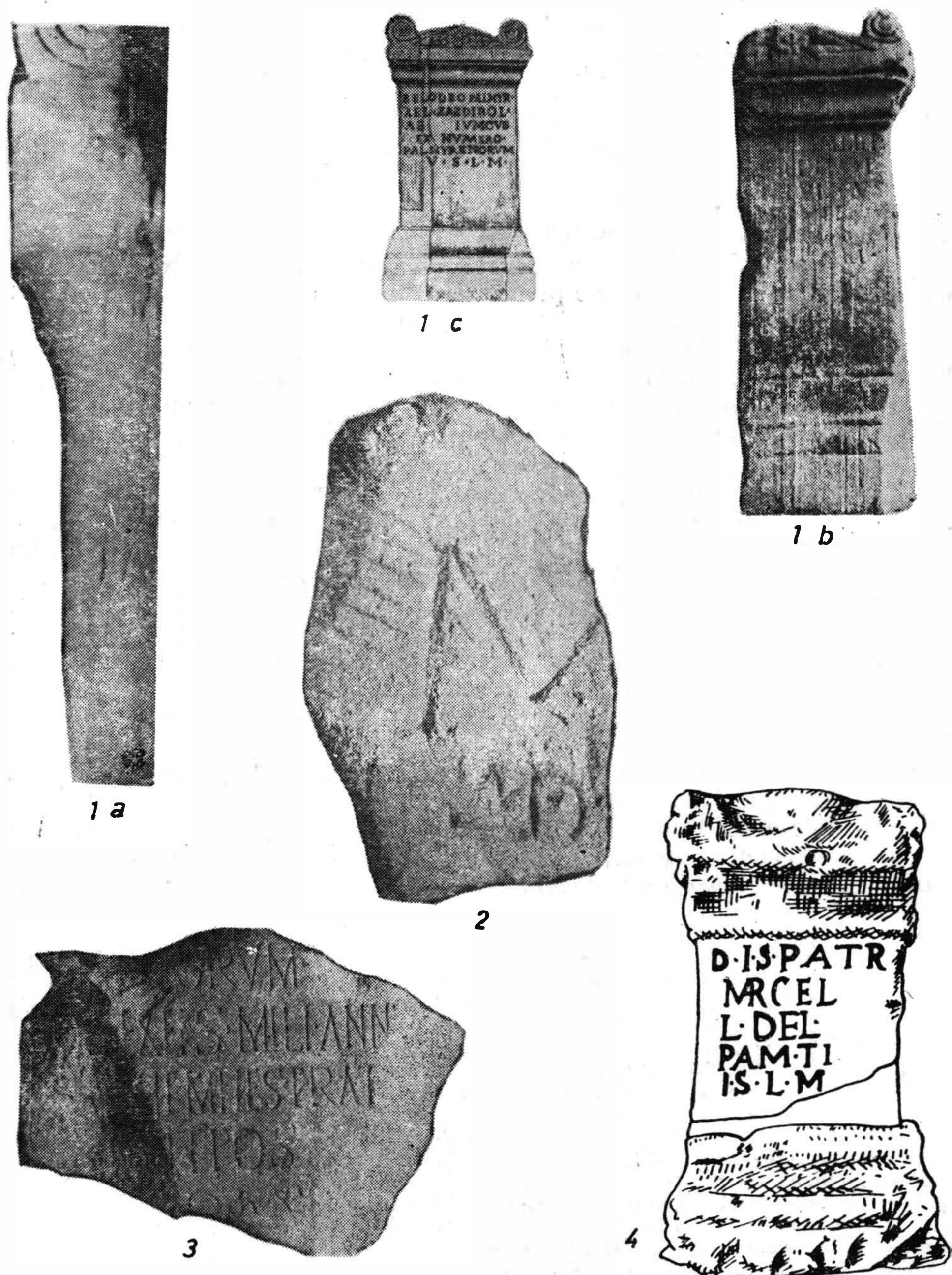

Fig. 1. 1 Inscripţia dedicată lui Bel de la Tibiscum : a) primul fragment ; b) al doilea fragment ;c) completarea propusă de M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul* . . ., p. 22 ; 2 Inscripţie funerară bilingvă cu LYS ; 3 Inscrpţie unerară bilingvă cu BR TYBWL ; 4 Inscrip ţie votivă D.I.S.P. ATR etc. (după M. Moga, . I. Russu, *op. cit.*, p. 24).

Conform emendării pe care o propunem, textul inscripţiei ar fi următorul : *Bel(o) deo Palmyr(eno) Ae*[*l(ius) Z*]*abdibol / ar*[*mo*]*rum cus(tos) / e*[*x nu*]*mero Pal*[*myrenoru*]*m /* [*v(otum) s(olvit) l(ibens)*] *m(erito)*. Dacă pînă acum era evidentă doar originea palmiriană a dedicantului, se poate constata că şi această nouă închinare către primul zeu al panteonului palmirian are ca dedicant un militar.

2. Lectura dată textului de pe un altar votiv cu inscripţie foarte corodată descoperit la Tibiscum [8], nu este pe deplin convingătoare şi considerăm că pot fi propuse şi alte variante.

Primele trei litere D.I.S., despărţite prin puncte, pot reprezenta cuvîntul *Dis*, cum citesc editorii inscripţiei, dar şi o abreviere pentru *D(eo) i(nvicto) S(oli)*. Ar urma în continuare numele dedicantului *P(ublius) Atr(ius) Marcell(inus)* posibil de[c?(urio)num(eri)] Palm (yrenorum) Ti[b(iscensium)]. Faptul că în ultimul rînd apar literele I.S.L.M., prima destul de clar pentru a nu fi confundată cu *V*, considerăm că îndreptăţeşte completarea *I(nvicto) S(oli) l(ibens) m(erito)*. Desigur *IS* ar putea fi şi continuarea de la TI[B] din rîndul anterior, adică TI[B]IS, dar apreciem că punctele nu au fost puse în mod arbitrar. Dacă admitem că grupul *ATR* din r. 1 este format din litere a căror lectură este sigură şi nu este de fapt *AEL*, dedicantul ar avea un *nomen* cunoscut [9], dar mai puţin răspîndit printre militarii din trupele auxiliare. Completarea Dis Patr(iis) fără a ţine seama de punctele de despărţire este vulnerabilă şi pentru că expresia *deus patrius* este obişnuit precedată sau succedată de numele zeului, aşa cum se poate remarca în diferite inscripţii latine şi greceşti din Dacia sau din alte provincii ale imperiului [10].

Noua lectură : *D(eo) I(nvicto) S(oli) P(ublius) Atr(ius) /Marcel/ l(inus) de*[*c?(urio) num(eri)*] */ Palm(yrenorum) TI*[*B(iscensium)*] *I(nvicto) S(oli) l(ibens) m(erito)* ar adăuga altarul tibiscens unui grup însemnat de monumente epigrafice şi sculpturale din Dacia consacrate lui Sol Invictus.

3. Un altar aflat într-o stare de conservare precară, văzut la Apulum în 1873 de O. Bendorf şi O. Hirschfeld, avea gravată o inscripţie care, prin lectura lui Th. Mommsen *Deab(us) Su(rist)*[11] ar trebui corelată cultelor siriene.

Inscripţia catalogată între cele dispărute încă în primul deceniu al secolului nostru [12] nu am regăsit-o în colecţiile principalelor muzee din Transilvania. Lipsa de analogii pentru modul în care a fost întregit r. 1 în *Corpus* [13] şi necesitatea completării în r. 2 sînt elementele care îndreptăţesc şi alte ipoteze în lectura textului. Am propune : *Dea*[*e*] *B*[*alti*] *Su*[*riae*]

---

[8] *Ibidem*, p. 23, nr. 9 : DIS PATR(iis) / — -- MARCEL — — /—L. DEL — — — —/ PALM(yren?) TII-B-? / ISLM(?).

[9] CIL, III, 1 093 şi 7 797 ; CIL, VI, 12 690, 12 692. 12 693. În ultimele trei inscripţii sînt nume greceşti (Aesopus, Cypris) şi orientale (Bargates) ; A. Mócsi, Godišnjak-Centar za Balkanološka Ispitivanja, Sarajevo, 7, 1970, p. 145.

[10] CIL, III, 7 954 ; A. Stein, ACMIT, 5, 1942, p. 3 şi 4 ; R. Basset, RHR, 61, 1910, p. 310 : *Iocoloni deo patrio* ... ; R. Lugand, MEFR, 14, 1927, p. 120 (= AnnÉp, 1928, nr. 106) : *Deo patrio Libero* ... etc. ; Cf. şi S. Sanie, SCIV, 19, 1968, 4, p. 578, n. 16.

[11] G. Teglás, ArchÉrt, 26, 1906, p. 322.

[12] CIL, III, 7 748 ; A. Kérényi, *Die Personennamen aus Dazien* ,Budapesta ,1941, nr. 1243 : *Daeab(us) Su... / MARC ... / Senti/us Ale/xand/ri / v.s.l.m.*

[13] CIL, III, 7 748.

ca într-o inscripţie din Pannonia, dar mai verosimilă credem că poate fi: DE[O] B[US] SU/MAR[I]O dedicantul fiind *Sentius Alexandri (filius)* şi nu Marc... Sentius Alexandri (filius)? *Iuppiter Bussumarus* mai este cunoscut la Apulum prin două inscripţii [14], una din ele menţionînd şi existenţa unui templu al lui Bussumarus [15], zeu celtic la origine [16], devenit microasiatic şi colportat în Dacia de galatieni.

4. În r. 1 al textului palmirian din inscripţia latino-palmiriană de pe o placă funerară tibiscensă [17], am considerat preferabilă lectura *BR* — bar *TYB*[*WL*] Taibôl, adică „fiul lui Taibôl". La ultima literă nu poate fi observată cea de-a doua hastă verticală determinantă pentru a citi *M* şi în continuare TYM[Ḥ'], cum ar putea sugera numele Themhes din textul latin.

Numele TYBWL-Taibôl, nou în antroponimia orientalilor din Dacia, se integrează în onomastica religioasă făcînd parte din seria numelor formate cu ,*BD* şi *TYM* care indică relaţii de servitute faţă de zei [18]. Cele două cuvinte au o semnificaţie apropiată, dar nu identică. În timp ce ‘*BD* indică un agent al cultului respectiv, *TYM* însoţit de numele zeului arată doar un adept. TYBWL derivat din TYMBWL înseamnă „slujitor (al zeului) Bôl". Ceea ce se mai poate nota din observarea celor cinci litere palmiriene este poziţia verticală a literei *iodh* (a patra literă de la dreapta la stînga), indiciu sigur de încadrare a inscripţiei în secolul al II-lea al e.n.

5. Pe o altă lespede funerară tibiscensă [19], primele trei litere din textul palmirian al inscripţiei bilingve ... *LYS* reprezintă foarte probabil ultima parte din numele *Aurelius* care în transcriere palmiriană apare WRLYS [20]. Fragmentul unei haste verticale din cuvîntul următor ar putea fi eventual din litera *N*. Frecvenţa Aureliilor la Palmira şi Dura Europos înainte şi după 212 este cu totul deosebită. Numai pe un papirus din anul 193, cu militarii din *cohors XX Palmyrenorum* aflaţi la Dura Europos, pot fi număraţi 12 Aurelii [21]. Forma literei *iodh* (a doua de la dreapta la stînga) arată că inscripţia datează de la începutul secolului al III-lea e.n.

6. Un fragment de vas descoperit la Romula are incizat numele ΓΑΔΑΤΗϹ [22], nume sirian nou în onomastica Daciei romane, asupra semnificaţiei sale prezentăm unele menţiuni.

Antroponimul Γαδδατης este format din alăturarea a două teonime *Gadd* (= Τύχη — Fortuna) şi ‘Atte, forma abreviată pentru *Atargatis* —

---

[14] CIL, III, 1 033 şi 14 215[16]; Al. Popa şi I. Berciu, *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 316—317.
[15] CIL, III, 14 215[16].
[16] H. Zeiss, AISC, 2 (1933—1935) 1936, p. 257—258.
[17] M. Moga, I. I. Russu, *op. cit.*, p. 80, nr. 43.
[18] A. Caquot, Syria, 39, 1962, p. 231 şi urm.
[19] M. Moga, I. I. Russu, *op. cit.*, p. 82, nr. 45.
[20] H. Inghold, Berytus, 5, 1938, p. 124; idem, în *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History, Studies in Honor G. C. Miles*, Beirut 1974, p. 50. Exemplele ar putea fi multiplicate, transcrierea fiind des întîlnită.
[21] E. T. Silk şi C. B. Welles, în *The Excavation at Dura Europos. Preliminary Report of Fifth Season of work* (ed. M. I. Rostovtzeff), New Haven, 1934, p. 300.
[22] D. Tudor, Annales archéologiques arabes-syriennes, 21, 1971, 1—2, (IXème Congrès International d'archéologie classique), p. 73, pl. XII/4.

'Attar — ʿAtte şi ar putea fi eventual tradus prin „'Atte este Fortuna". Atît Gadd cît şi 'Attar sau ʿAtte intră în componenţa a numeroase antroponime din care amintim : Gaddarsu, Gaddibôl, ultimul şi nume de trib la Palmira, Αϐδαάθης, Βαργάτης etc. Notarea celei de-a doua părţi din numele lui Atargatis cunoaşte numeroase forme (ʿTH, ʿT', ʿTY, ʿTW)[23], care pot fi recunoscute şi în transcrierea greacă a numelui zeiţei sau a unor antroponime. Se impune a fi subliniată de asemenea prezenţa lui *Gad Atte* ca teonim la Palmira [24], considerat ca un alt nume pentru *Belit*, zeiţa paredră a lui Bel, echivalată la rîndu-i cu Atargatis, divinitate care a ocupat un loc deosebit în panteonul palmirian. Alte două nume din Dacia : Gaddes [25] şi Athenatan [26] au în componenţa lor teonimele unite în însemnarea de pe fragmentul ceramic romulens.

CLASSICA ET ORIENTALIA

RÉSUMÉ

Les notes groupées sous le titre *Classica et orientalia* réunissent quelques suggestions pour l'amendement de la lecture de certaines inscriptions dédiées à des divinités orientales et plusieurs précisions ou commentaires relatifs à des anthroponymes syriens et palmyréniens figurant dans les épigraphes trouvés dernièrement.

1. L'auteur propose de lire la ligne 3 de l'inscription dédiée à Bel, qui fut trouvée en deux reprises à Tibiscum (fig. 1/1 a et 1 b ; cf. n. 2—4), au lieu de AE L(ius)? IVMCVS? pris pour un nom (fig. 1/1 c) *ar[mo]rum cus(tos)*, qui indique la fonction du dédieur, Aelius Zabdibôl.

2. Pour une autre inscription de Tibiscum (fig. 1/4), à la place de la lecture donnée par les éditeurs (n. 8) et admettant que les points n'ont pas été mis arbitrairement et que l'épithète *deus patrius* est précédée ou suivie du nom de ce dieu, l'auteur propose la lecture : *D(eo) I(nvicto) S(oli)/ P(ublius) Atr(ius) / Marcel/ l(inus) de[c?(urio) num(eri)]/ Palm(yrenorum) TI[B(iscensium)]/ I(nvicto) S(oli) l(ibens) m(erito).*

3. Dans le cas d'une inscription trouvée à Apulum et connue dans un état précaire de conservation depuis un siècle déjà (CIL, III, 7748), au lieu de la lecture : Deab(us) Su(rist) / Marc /, etc., l'auteur propose : DE[O]B [VS] SV/MAR [I] O, etc. *Iuppiter Bussumarius*, divinité d'origine celte, devenue microasiatique et importée en Dacie par les Galates, se trouve attestée à Apulum par deux autres inscriptions.

4 et 5. Quelques précisions sur la lectures des fragments de textes provenant de deux inscription funéraires bilingues, latino-palmyréniennes

---

[23] J. G. Février, *La religion des Palmyréniens*, Paris, 1931, p. 127.

[24] R.Du Mesnil Du Buisson, *Les Tésseres et les Monnaies de Palmyre*, Paris, 1961, p. 363.

[25] S. Sanie, Dacia, N.S., 14, 1970, p. 239.

[26] *Ibidem*, p. 238.

de Tibiscum (fig. 1/4 et 5). Dans la première inscription, il s'agit de TYBWL-*Taibôl*, dans la seconde du *nomen* WRLYS-*Aurelius*.

6. On mentionne les significations du nom Γαδδατης, graffite figurant sur un fragment céramique de Romula.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. L'inscription dédiée à Bel de Tibiscum : a) Premier fragment ; b) deuxième fragment ; c) lecture complète proposée par M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*. . ., p. 22 ; 2 Inscription funéraire bilingue avec LYS ; 3 L'inscription funéraire bilingue avec BR TYBWL ; 4 L'inscription votive D.I.S.PATR. etc. (d'après M. Moga, I. I. Russu, *op. cit.*, p. 24).

UN RELIEF ROMAN DIN POTAISSA

DE

I. I. RUSSU

Trecînd sau zăbovind în orașul Turda (Potaissa daco-romană, din teritoriul provinciei Dacia Porolissensis)[1], în luna octombrie 1847, eminentul polihistor și colecționar sibian Mihael J. Ackner[2] a descoperit în peretele unei case din apropierea bisericii numite de el „reformate" și a desenat cu cerneală un relief antic, indicînd deasupra desenului „Turda, 1847 octombrie", iar dedesubt „zidit în peretele unei frumoase case noi, a treia în partea stîngă după biserica reformată în drumul spre Cluj"[3]. Foaia de hîrtie cu desen și informația topografică aparent precisă a fost păstrată în manuscrisul lui Ackner, în arhiva Muzeului Brukenthal din Sibiu, unde după un veac a fost descoperită de cunoscutul arheolog pre- și protoistorician prof. univ. dr. doc. K. Horedt (*custos* în acea vreme la marele muzeu sibian), care și-a cîștigat merite deosebite — între altele — în descoperirea și studiul materialelor paleocreștine și a secolelor III—X a Daciei romane. Desenul nu are semnătură sau vreun indiciu asupra autorului ori posesorului său; dar descoperitorul (după bune criterii comparative și analogii) îl atribuie cu certitudine lui M. J. Ackner. În chip de friză, ca o bandă orizontală, cu un singur registru, relieful turdean în desenul din 1847 înfățișează centrat un cap de om cu barbă și păr lung, stufos, avînd deasupra un motiv-linie proeminentă în formă de W, între ale cărui brațe laterale se află sus cîte o rozetă, iar la margini cîte un delfin cu capul în jos. Pe rama inferioară a reliefului (un fel de listel), în partea stîngă sub delfin se află plasată nesimetric o roată cu opt spițe. Desenul acknerian a fost publicat

[1] Despre marele centru militar și civil roman Potaissa (suprapus de actualul oraș Turda), cu o vastă zonă arheologică și foarte bogat material documentar, v. în primul rînd articolul monografic C. Daicoviciu *Potaissa*, RE, 22, col. 1 014—1 020 și scurtele indicații bibliografice oferite în TIR, L 34, Budapesta, 1968, p. 93, la care se adaugă, I. Mitrofan, ActaMN, 6, 1969, p. 517—523; I. Winkler — A. Hopîrteanu, *Moneta antică la Potaissa (Muzeul Turda)*, Cluj, 1973; M. Jude — C. Pop, *Monumentele sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, Cluj, 1973.

[2] Cu profesiunea de bază preot luteran în satul Gușterița lîngă Sibiu (azi contopit cu acest municipiu) și profesor de liceu, Michael Johannes Ackner (1782—1862) a fost unul din cei mai de seamă erudiți ardeleni din prima jumătate a veacului al XIX-lea, scriitor și publicist, naturalist, istoriograf, arheolog-epigrafist etc. Despre viața și activitatea lui bogată, multilaterală, v. de ex: J. C. Schuller, Oesterreichische Wochenschrift (Beilage zur Wiener Zeitung), 1863, p. 97—101 ;J. Trausch, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürgen Deutschen*, Brașov, 1, 1868, p. 1—8; C. Diaconovici, *Enciclopedia română*, Sibiu, I, 1898, p. 28. Împreună cu profesorul de liceu și eminent explorator-arheolog sighișorean Friedrich Müller, Ackner a întocmit un *corpus* (relativ util pentru vremea sa) al inscripțiilor: *Die römischen Inschriften in Dacien*, Wien, 1865 (despre care, v. observațiile critice din cronica-istoric a epigrafiei în Dacia întocmită în *Inscripțiile Daciei romane*, I, București, Editura Academiei, 1975, p. 51—52).

[3] În original, cu cerneală pe desen: „Torda, 1847, October; von der reformierten Kirche das dritte Haus links, wan(n) man nach Klausenburg fährt an einem schönen neuerrichteten Hause eingemauert".

S C I V A, tomul 27, nr. 3, București, iulie—septembrie 1976, p. 405—412

fără zăbavă de către descoperitor într-un frumos articol documentat temeinic : K. Horedt, *Ein christliches Denkmal aus Potaissa*, în *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum*, Sibiu, 11, 1946, p. 11—14; aici, roata cu opt spiţe era interpretată ca o ,,combinaţie a cristogramului constantinian cu crucea greacă (pătrată, avînd braţe egale), din care ar fi dispărut în cursul timpului « bucla literei P *(rho* grecesc) ». Caracterul lui creştin nu e necesar să fie demonstrat în chip deosebit ; s-ar putea ca monumentul să fi fost creştin iniţial, capul cu barbă fiind un portret al lui Iisus Christos, delfinul un simbol echivalent cu peştele [ΙΧΘΥC]. Dar fiindcă simbolul creştin a fost adăugat ulterior în chip nesimetric în afara cîmpului reliefului, se va admite mai curînd că scena-relief (avînd

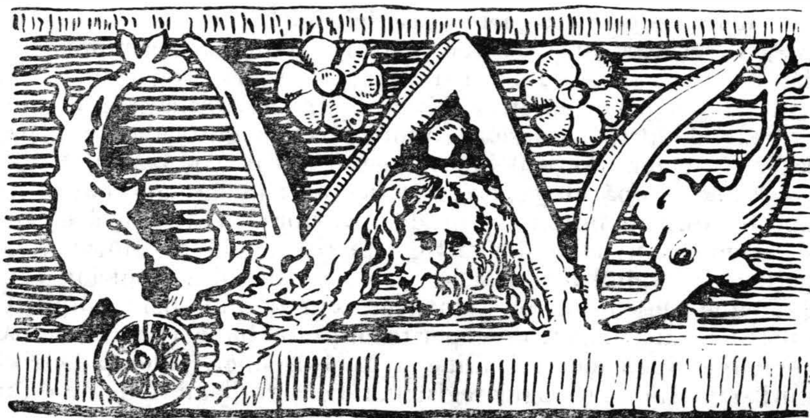

Fig. 1. Relief antic din Turda, desen făcut la 1847 de M. J. Ackner, piesa identică cu cea din fig. 2.

iniţial altă destinaţie) a fost creştinată ulterior"[4] Limitîndu-se la simpla descriere, corectă, autorul nu oferea o reproducere a desenului făcut de Ackner ; dar după publicarea articolului său din 1946, el ne-a pus la dispoziţie cu amabilitate şi promptitudine o bună reproducere fotografică a desenului, redată aici în fig. 1.

---

[4] ,,Seine Deutung als christliches Symbol braucht nicht besonders erörtert zu werden (vgl. F. Cabrol — H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Paris, s.v. ,,chrisme" etc.). Es ist nicht ausgeschlossen, daß das Relief schon ursprünglich als christlicher Bildstein angefertigt wurde und der bärtige Kopf als Christus und die Delphine als Fischsymbol aufgefaßt wurden. Da aber gerade das entscheidende christliche Sinnbild erst nachträglich unsymmetrisch und außerhalb des Bildfeldes unter einem der Delphine angebracht wurde, wird man annehmen dürfen, daß eine ursprünglich anderen Zwecken dienende Darstellung nachträglich christianisiert wurde, weil ihre Motive der Vorstellungswelt christlicher Symbolik entsprachen. Das Turdaer Relief bereichert jedenfalls den Bestand christlich-antiker Denkmäler aus Siebenbürgen um eine weitere Entdeckung", Mitteilungen Sibiu, 11, 1946, p. 12—13.

Descoperirea și prezentarea în sensul „paleocreștin" a reliefului antic desenat de Ackner în 1847 la Turda („lîngă biserica reformaților") a stîrnit în chip firesc interes viu între cercetătorii de specialitate din țara noastră, interpretarea părînd în sine destul de verosimilă la prima vedere; dacă nu putea fi confirmată cu deplină certitudine, ea nu putea fi totuși nici contestată din capul locului cîtă vreme nu exista originalul sau vreo fotografie clară și completă a piesei cu relief; încît, cu oarecare rezerve a fost luată în considerare de unii arheologi-istoriografi [5], ori contestată categoric, socotind-o ca necreștină [6]. În 1958 am cuprins relieful turdean în repertoriul materialelor arheologice paleocreștine (Studii teologice, București, 10, 1958, p. 331, anume între cele „nesigure ori necreștine", relevînd totodată că indicația topografică a lui Ackner „era echivocă, din cauză că în Turda există două biserici « reformate » (ungurești), una în centrul orașului (marea biserică în stil gotic din veacurile XV—XVI), alta ceva mai recentă, înconjurată cu zid de apărare, în cartierul de nord (Turda Nouă), în partea dinspre Cluj (...). Presupunerea (formulată de prof. K. Horedt la 1946) că ar putea să fie o parte din monumentul roman descris de J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums* ..., Brașov, 1851, p. 214, nr. 186 nu este verosimilă, întrucît figurația nu corespunde, iar acest al doilea monument exista din anul 1845 în satul Luncani (Grind — Gerend, jud. Cluj, fost Turda; văzut în acest din urmă sat la conacul J. Kemény de către Neigebaur în iunie 1847), fiind adus aici din satul învecinat Luna, unde se afla din a. 1770 (...)".

Apariția articolului despre „monumentul creștin din Potaissa" la Sibiu (1946) era un semnal și stimulent pentru căutarea și verificarea indicației prețioase și (la prima vedere) precise a eruditului veteran Ackner cu privire la locul în oraș unde el a văzut monumentul sculptural antic. Am început deci fără zăbavă cercetarea „de teren" pentru descoperirea piesei gliptice „creștine" care fiind zidită într-o casă avea destule șanse de a nu fi dispărut integral chiar în curs de un veac și de a fi regăsită măcar parțial. Era o speranță ipotetică ce s-a verificat deplin după cîțiva ani, dar nu în zona din jurul bisericii reformate din centrul orașului Turda (lăcaș de cult pe care l-am scrutat, ocolit și înconjurat cu atenție în repetate rînduri, în chip inutil), din cauză că la 1847 Ackner (nefiind tocmai lămurit, informat greșit ori din simpla „fugă a condeiului") a comis o mică eroare confundînd cele două mari biserici în stil gotic din centrul orașului : *a*) cea din marginea de nord a pieții centrale (Piața Libertății), romano-catolică, *b*) din partea de sud-vest a aceleiași piețe, de confesiune reformată (calvină), cu turn, clopote și orologiu adăugate în secolul al XIX-lea (în preajma ei nu există monumente antice decît cele adunate din tot orașul și expuse în și lîngă Muzeul de istorie a municipiului Turda). La nord de prima biserică (adică cea romano-catolică), pe drumul medieval-modern — azi șosea asfaltată, E 15 — ce duce spre nord și nord-vest către orașul Cluj-Napoca, strada Avram Iancu, la nr. 3 pe partea stîngă am identificat în mai 1958

---

[5] B. Mitrea, RIR, 16, 1946, p. 88; considerat de caracter creștin nesigur de C. Daicoviciu, în *Mélanges offerts à J. Marouzeau*, Paris, 1948, p. 121.

[6] M. Macrea, Dacia, 11—12, 1945—1947 (1948), p. 299; simbolul considerat creștin poate să fie reprezentat o simplă roată cu opt raze, sau vreun „simbol solar".

reliefful „acknerian”[7], clădit corect şi simetric în colţul zidului dinspre stradă al casei, unde timp de peste un veac a fost văzut cu siguranţă şi poate admirat de mulţi trecători şi „turişti”, anticari şi chiar arheologi; dar nu ştim să fi fost semnalat de cineva în bibliografia de specialitate sau în vreun alt organ de publicistică.

Relieful antic („redescoperit” în anul 1958) este din piatră calcaroasă, aşezat şi legat puternic de meşterii constructori ai casei din strada Avram Iancu prin anii '40 ai veacului trecut într-o manieră inteligentă, chiar ingenioasă, ca piesă ornamentală în colţul zidului spre stradă, unde însă în anii de după al doilea război mondial reparatorii-

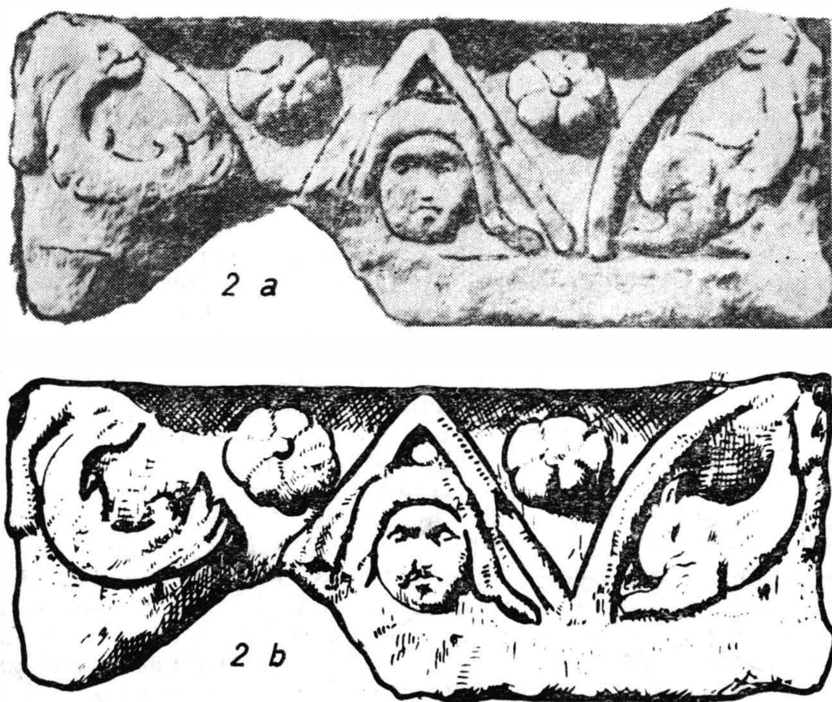

Fig. 2. Relief funerar roman (capac-acoperiş de *aedicula?*), Turda, str. Avram Iancu, nr. 3; *a* foto din anul 1958, *b* desen; piesa identică cu fig. 1.

zidari sau zugravi l-au acoperit cu un gros strat de var gălbui, aplicîndu-i la colţ (prin anul 1960) un tub de burlan din tablă pentru scurgerea ploii de pe acoperiş. Dimensiunile feţelor vizibile: latura lungă (fig. 2) prezintă chiar scena controversată a reliefului desenat complet la 1847 de M. J. Ackner (care s-ar părea că n-a observat, ori că nu a apucat să înregistreze şi să deseneze a doua latură, ce putea să fie acoperită), deosebindu-se azi: în centru un triunghi isoscel ca *tympanon* în care un cap uman (bărbat?) cu părul lung şi probabil cu barbă; dar din cauza stării precare în

[7] Studii Teologice, 10, 1958, p. 340.

care s-a conservat „portretul" ca şi întreaga sculptură nu este exclus ca el să fie mai curînd figura obişnuită în simbolistica funerară romană : Medusa ; trăsăturile ei individuale şi „fizionomia" pot să fie însă foarte greu determinate. La colţuri cîte o arcadă-acroteră, iar în spaţiul liber cîte un d e l f i n cu capul în jos ; sus între acrotere simetric plasate două rozete. „Roata cu 8 spiţe" desenată de Ackner la 1847 nu mai poate fi văzută, în locul ei este o spărtură adîncă lipsind şi rama de jos a reliefului în jumătatea stîngă.

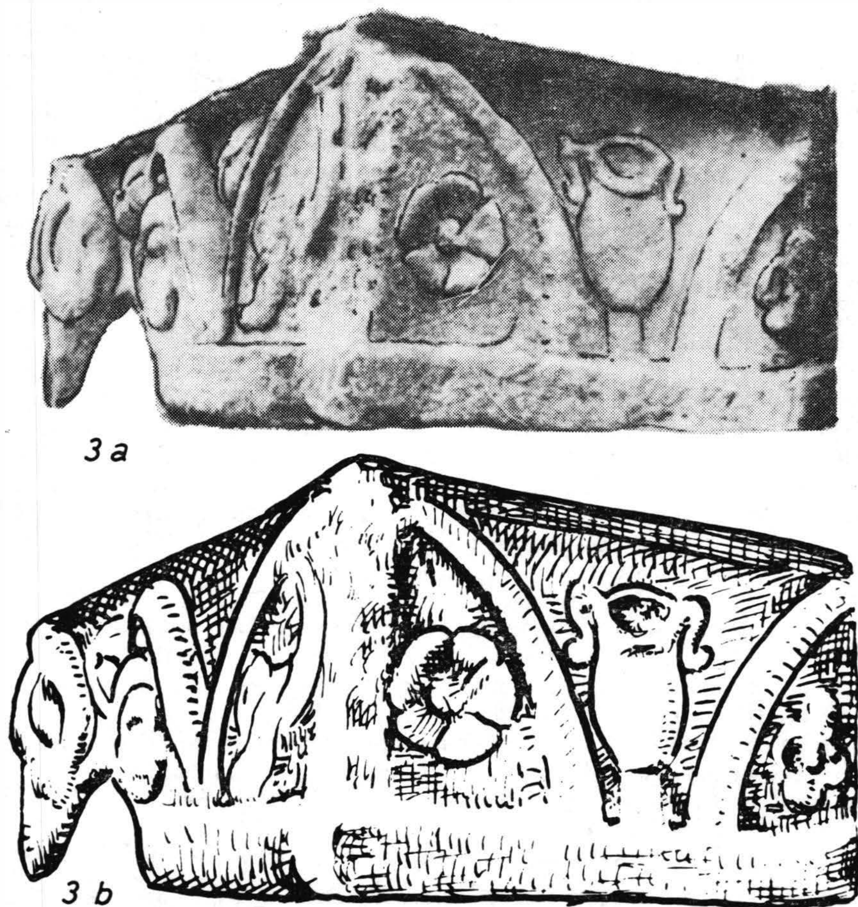

Fig. 3. Relief funerar roman (fig. 2), văzut din colţ, cu latura scurtă; *a* fotografie din anul 1958, *b* desen.

Latura s c u r t ă a piesei (fig. 3) — care indică forma dreptunghiulară, în chip de capac al unui vas, cutie etc. — are numai acroterele cu cîte o rozetă la colţuri, iar între ele centrat un u l c i o r, cu torţile proeminente, vas destul de frecvent pe reliefurile funerare sau votive romane. Celelalte două feţe corespunzătoare ale piesei sculptate de formă dreptunghiulară (presupunînd că au sculpturi, eventual identice ori foarte asemănătoare corespondentelor vizibile azi) nu mai pot fi văzute — la fel ca baza şi

faţa de sus — astupate în peretele gros al masivei case zidite prin anii '40 ai secolului al XIX-lea; urmează deci să le vadă şi studieze arheologii viitorimii cu prilejul vreunei modificări sau demolări (măcar parţiale) a construcţiei ce poate să reziste încă multă vreme uzurii şi coroziunii.

Caracterul antic integral roman al reliefului din Turda, str. Avram Iancu, nr. 3, este evident, mai presus de orice îndoială, precum apare azi neverosimilă considerarea lui ca paleocreştin sau „creştinat" mai tîrziu, suplimentar (adică după evacuarea oficială romană a Daciei, cu începutul răspîndirii libere a creştinismului, prin secolul al IV-lea, în imperiu şi în afară), din cauză că lipseşte tocmai elementul gliptic care putea în 1946 şi ar mai putea chiar azi să îndrituiască atare ipoteză : roata cu 8 spiţe ce a dispărut în intervalul de peste un veac din anul cînd a umblat prin Turda şi a desenat Ackner pînă la „descoperirea" din nou a piesei în anul 1958. Dar asemenea motiv sculptural adăugat nesimetric pe rama de jos a reliefului „păgîn" poate să fi fost un desen gravat mult mai tîrziu, nu în antichitate, sau o simplă „sgîrietură" suplimentară aplicată în evul mediu sau chiar la începutul veacului al XIX-lea de vreun îndemînatic meşter pietrar cu ocazia încastrării piesei romane în zidul casei, unde se află acum sau anterior în vreun alt edificiu.

Neputînd fi văzut deocamdată decît pe două din cele şase feţe ale blocului, monumentul sculptural turdean nu poate fi determinat în privinţa rostului şi funcţiei lui iniţiale, a destinaţiei ce i se va fi dat din partea celor care au comandat şi a celor care au executat asemenea lucrare. Forma de capac, de piesă dreptunghiulară indică mai curînd decît funcţia de *operculus* al unei cutii (cinerare, sarcofag?), pe aceea de a c o p e r i ş al unei *aedicula*, monument deosebit de frecvent în partea vestică a Daciei intracarpatice, precum arată valoroasa monografie arheologică asupra acestei grupe de piese funerare [8]; se cunosc numai din Micia (Veţel, jud. Hunedoara) nouă asemenea acoperişuri ale ediculelor, de vreo trei tipuri principale, din care majoritatea (adică patru sau cinci) prezintă tipul „cu arcadă-boltă" pe faţa principală şi pe cea opusă (din spate), cîteva fără arcadă (în linie dreaptă pe toate patru laturile, în chip de arhitravă), comportînd ornamente variate, realiste sau fantastice, prevalent leii funerari şi acroterele la colţuri, Gorgonă — Medusă, tritoni-şerpi etc. (*BMI*, 1973, p. 4—9 din Micia); un alt fragment al unui asemenea acoperiş a fost găsit în ruinele unei *villa rustica* romane la sud-est de oraşul Deva (*ibidem*, p. 14, nr. 32, fig. 43; acoperiş de *aedicula* cu boltă). O raritate (adică pînă azi *unicum* în provincia Dacia) este *aedicula* găsită „completă" (toate cinci piesele alcătuitoare, surpate în acelaşi punct, acoperite

[8] Octavian Floca — Wanda Wolski, *Aedicula funerară în Dacia romană*, BMI, 42, 1973, 3, p. 3—50; în acest repertoriu de monumente sculpturale, nr. 33—49 la p. 14—18 au fost descoperite în zona archeologică a oraşului Turda (Potaissa). Asupra monografiei despre aedicula funerară în Dacia, cf. recenzia pozitivă de D. Protase, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 427—428; nota critică avînd unele adaosuri şi puneri la punct, L. Ţeposu-Marinescu, *Probleme de artă provincială romană*, (I). *Edicule funerare din Dacia*, în revista Muzeul Naţional, 1, 1974, p. 427—428. Repertoriul de mai sus cu *aediculae* din Dacia nu era complet; sînt omise unele piese (ca de obicei cu asemenea materiale dispersate, fragmentare, corodate), cea mai importantă piesă de acest fel — necunoscută în bibliografie — constă din cei doi pereţi ai aceleiaşi *aedicula* zidiţi în biserica reformată din Sîncraiu de Mureş (lîngă Aiud, jud. Alba), semnalată nouă în 1962 de arheologul M. Rusu (Cluj-Napoca) şi publicată de V. Wollmann, Apulum, 14, 1976, p. 114 — 117 (călăreţi, viţă de vie, podgorean, bucraniu, vas cu lujeri etc.).; o piesă în Orăştie (din Germisara-Geoagiu) ş.a.

cu pămînt) din vasta zonă arheologică a Miciei, minusculă „capelă" reconstituită în forma genuină aproape corectă, încă la sfîrşitul veacului al XIX-lea, în parcul feudal din Mintia, pe malul sudic al Mureşului [9]. Este aceasta o analogie destul de verosimilă, foarte apropiată şi chiar ispititoare; totuşi, rostul precis avut de relieful (capac-„acoperiş" ?) din Turda-Potaissa încă nu rezultă şi nu se impune cu absolută evidenţă, urmînd a fi determinat de viitoarea arheologie locală, după cunoaşterea piesei întregi sau a unor analogii complete şi explicite. Oricum, identificarea deocamdată şi „reabilitarea" piesei sculptate (desenate parţial de Ackner în 1847) oferă un element util şi interesant pentru cunoaşterea monumentelor şi simbolisticii funerare în ansamblul repertoriului glipticii provinciale a Daciei, care în ultima vreme s-a bucurat şi continuă să aibă parte de atenţie binemeritată din partea cercetătorilor din ţara noastră şi din alte ţări.

Prin relieful regăsit în Turda, str. Avram Iancu nr. 3, arheologia şi arta romană a Daciei se îmbogăţeşte cu o piesă originală — în timp ce repertoriul materialelor paleocreştine[10] scade cu un punct ce nu era sigur ca atare din capul locului; în schimb însă acest din urmă lot arheologic a cîştigat alte trei piese[11], al căror caracter paleocreştin este sigur sau foarte probabil. Astfel, documentarea arheologic-istorică în Dacia se dezvoltă — ca peste tot — cu fireşti amplificări şi scăderi, pe măsura îmbogăţirii materialelor, a lărgirii orizontului criticii şi a diversificării progresive a criteriilor de cunoaştere.

---

[9] Este necesară precizarea că monumentul-*aedicula* fusese reconstituit prin anul 1890 la Mintia (proprietatea Kuun G.), văzut şi reprodus fotografic la 1894 de Fr. Cumont, AEM, 17, p. 24—26, fig. 3—4 (vedere din faţă şi latura dreaptă) „noch merkwürdiger ist das grosse Grabmal, das jetzt im Park des Schlosses, genau so wie es ehemals im Friedhofe von Micia stand, zusammengestellt ist. Dasselbe zeigt die Form einer nischenartigen Capelle (H. 2, 05; B. 1,02), welche aus einer flachen Basis (B. 1,02; H. 0,15), drei Seitenplatten (H. 1,30; B. 0,92 und 0,62) und einer gewölbten Bedachung (H. 0,98) besteht (etc.)"; descrierea pieselor şi precizarea „jetzt lernen wir aus dem Veczeler Grabmal, wie diese losen Bruchstücke zusammenzusetzen sind. Bemerkenswert ist die Ähnlichkeit der Nischenform mit den Kapellen, welche heute in unseren Friedhöfen errichtet werden", — observaţii ale maestrului belgian Cumont ce merită să fie reproduse, nu numai citate ca „p. 24—26, fig. 3—4", BMI, 42, 1973, 3, p. 4, unde la p. 5 se citeşte „descoperite cu decenii în urmă, părţile componente ale monumentului au fost montate în Muzeul din Deva. S-a făcut însă greşeala ca cei doi pereţi laterali să fie inversaţi; peretele din dreapta a fost montat în locul celui din stînga şi invers (etc.). În realitate, panourile reliefate ale acestei *aedicula* au fost executate toate trei pe feţele interioare şi nu cei doi pereţi la exterior, iar pe al treilea la interior". Dar în realitate „greşeala" în reconstituirea *aediculei* fusese comisă cu o jumătate de veac mai înainte la Mintia, unde pereţii laterali erau montaţi cu feţele sculptate în afară, cum se vede în fotografiile date de Cumont (fig. 4) şi de Téglás G., *Hunyadvármegye története*, Budapest, I, 1902, p. 118—119, fig. 192 şi 193 „Kuun G. által reconstruált római siremlék Miciából a marosnémeti parkban"; Gr. Florescu, ED, 4, 1930, p. 80—81, fig. 3 „Veţel (il parco del castello)"; astfel, „greşeala" atribuită muzeografilor la reanjarea pieselor din *aedicula* miciensă era preluată din parcul lui Kuun G., om de cultură, istoriograf şi arheolog autodidact din părţile Hunedoarei.

[10] Studii teologice, 10, 1958, p. 311—340.

[11] După anul 1958 au ieşit la iveală şi au fost publicate:

— lucernă de lut piriformă, cu cruce, probabil din Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană): C. L. Băluţă, Apulum, 6, 1967, p. 621.

— lucernă cu semnul crucii pe bază: C. L. Băluţă, Apulum, 9, 1971, p. 701—704.

— lucernă piriformă din Alba Iulia: I. Mitrofan, Apulum, 9, 1971, p. 335—338, fig. 4, la care s-ar putea adăuga o lucernă de lut piriformă din zona Someşului Mic (existentă în Muzeul arheologic Gherla, jud. Cluj, pe care o vom publica în curînd cu descriere şi ilustraţie corespunzătoare).

EIN RÖMISCHES RELIEF AUS POTAISSA

ZUSAMMENFASSUNG

Es wird ein antikes Steindenkmal aus Turda (in der Dacia Porolissensis) von neuem untersucht, welches im Jahre 1847 M. J. Ackner zeichnete („von der reformierten Kirche das dritte Haus links, wan(n) man nach Klausenburg fährt an einem schönen neuerrichteten Hause eingemauert"). Die Zeichnung Ackners wurde im Archiv des Brukenthal Museums von K. Horedt entdeckt und als *Ein christliches Denkmal aus Potaissa*, in Mitteilungen Sibiu, 11, 1946, S. 11—14 veröffentlicht. Der christliche Charakter des Reliefs wurde als wahrscheinlich von einigen anerkannt, von anderen aber kategorisch abgelehnt *(Abb. 1)*. Das Steindenkmal haben wir im Jahre 1958 im Haus Nr. 3 der Avram Iancu Straße (neben der ungarischen römisch-katholischen Kirche) in Turda von neuem aufgefunden. Es ist ein Relief von dem zwei Seiten sichtbar sind : eine mit Menschen-(Medusen?) — kopf, Delphinen, Akroterien und Rosetten verziert, die 93× 34 cm. mißt *(Abb. 2)*, die andere mit einem Krug, Akroterien und Rosettendarstellungen, beträgt 60 × 34 cm. *(Abb. 3)*. Da die anderen vier Seiten vermauert und nicht sichtbar sind, kann man die genaue Form des Steindenkmals und seine ursprüngliche Bestimmung nicht feststellen. Nach einigen Analogien aus Oberdakien, kann es als eine Überdeckung einer Grab-*aedicula* angesehen werden, die in der innerkarpatischen Provinz häufig vorkommen und von denen man bis jetzt 10 ganze oder bruchstückhafte Exemplare entdeckt hat.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

A X-a SESIUNE ANUALĂ DE RAPOARTE

A devenit un obicei foarte util întîlnirea anuală a arheologilor din întreaga țară, pentru a se aduce la cunoștința tuturor specialiștilor rezultatele săpăturilor arheologice, pentru a studia diferite materiale scoase la iveală, pentru a face un schimb de experiență în privința metodelor puse în aplicare și, mai cu seamă pentru a dezbate diverse probleme importante din istoria străveche și veche a patriei.

Conform tradiției amintite, în zilele de 17—19 februarie 1976, la Institutul de arheologie din București s-au desfășurat lucrările celei de „A X-a sesiuni anuale de rapoarte". La această sesiune festivă au participat specialiști din institutele de la Iași și Cluj-Napoca, precum și din alte 20 centre de activitate arheologică. Au fost expuse aproape o sută de rapoarte cu privire la principalele rezultate ale săpăturilor arheologice efectuate pe tot întinsul țării, în cursul campaniei 1975.

Ca și în anii precedenți, munca arheologilor s-a dus cu eforturi deosebite, adesea în condiții atmosferice neprielnice. Activitatea s-a desfășurat pe tot frontul — cum este și firesc — de la primele manifestări de muncă umană pe teritoriul nostru, adică de la începuturile îndepărtate ale paleoliticului și pînă în feudalismul tîrziu, punîndu-se însă accentul pe studierea problemelor epocii geto-dacice, și mai ales a problemelor referitoare la mileniul I al e. n. În timpul audierii rapoartelor s-au strîns numeroase date documentare necesare în vederea pregătirii volumului I al noului tratat de istorie a României.

Cercetările privind epoca paleolitică — dat fiind numărul destul de mic de specialiști din acest domeniu — au fost concentrate în principal la săpăturile din zona Prutului.

Rezultate remarcabile s-au obținut și prin săpăturile din diferite obiective neolitice. Amintim că este încheiată cercetarea integrală a așezării din niv. 2 și a fost delimitată așezarea din niv. 3 de la Radovanu. Atrage atenția în chip deosebit descoperirea și definirea unui nou aspect denumit de tip Iclod (înrudit cu cultura Turdaș), necunoscut pînă acum în nord-vestul Transilvaniei, prin studierea căruia se va preciza conținutul de cultură și mai cu seamă raporturile dintre acele comunități și colectivitățile din nordul Crișanei.

Au fost studiate o serie de obiective din perioada de tranziție la epoca bronzului, și altele mai puțin cunoscute din epoca bronzului și din prima epocă a fierului.

O atenție deosebită a fost acordată cercetărilor privind complexele geto-dacice. Au fost studiate amănunțit destul de multe așezări fortificate geto-dacice din : Transilvania (Costești), Muntenia (Zimnicea, Trivale-Moșteni, Cîrlomănești), Moldova (Răcătău), iar în Dobrogea s-au descoperit unele morminte tumulare atribuite geto-dacilor. În așezările amintite au fost analizate sistemele de fortificație, precum și toate elementele de cultură materială și spirituală, activitatea economică și organizarea socială. Un loc important îl ocupă recentele cercetări de la Ocnița (jud. Vîlcea), unde s-a dezvelit un întreg complex geto-dacic, format din așezare, necropolă și locuri de cult în încăperi subterane. Uneltele, ceramica, armele și podoabele descoperite în astfel de așezări oglindind un înalt nivel de cultură și unele contacte cu centre periferice din Imperiul roman. Semnalăm că seria inscripțiilor cu litere latine (zgîriate pe vasele de lut ars de la Ocnița) s-a îmbogățit în 1975 printr-un text format din litere cursive.

În Dobrogea s-au continuat amplele cercetări de la Histria și Callatis din straturile corespunzătoare coloniilor grecești, suprapuse de acelea din timpul Imperiului roman, scoțîndu-se la iveală numeroase materiale, care reflectă diferențieri sociale, diverse meșteșuguri și rolul coloniștilor romani în Dobrogea. La Adamclisi s-au dezvelit ruinele altor construcții, ceea ce contribuie la completarea planului general al cetății și la cunoașterea mai amănunțită a metodelor de construcție.

Pe teritoriul Daciei romane unii cercetători se ocupă intens cu studierea șirului fortificațiilor de graniță ale provinciei aflate în vestul Munteniei, în nordul și vestul Transilvaniei. Prin eforturi deosebite, pe vîrfuri de munte și de dealuri au fost descoperite noi urme de fortificații și turnuri de veghe romane. De asemenea, s-au luat măsurile necesare salvării materialelor și construcțiilor atinse prin lucrările din centrele romane acoperite de orașele actuale (Cluj-Napoca, Alba Iulia).

Un mare număr de rapoarte s-a referit la problemele perioadei de formare a limbii și poporului român, astfel prin săpăturile din 1975 s-a reușit ca la Cireșanu să se definească cultura materială specifică populației din secolul al V-lea din nordul Munteniei. La Radovanu (la circa

S C I V A, tomul 27, nr. 3, București, iulie—septembrie 1976, p. 413—414.

50 km sud de Bucureşti) a fost descoperită o aşezare în cuprinsul căreia, pe acelaşi loc, se constată o continuitate de locuire din secolul al VI-lea şi pînă în secolul al X-lea e. n. Acolo au fost studiate mai multe bordeie şi o serie de gropi din care s-au scos la iveală numeroase materiale felurite, mai ales ceramică şi mai multe podoabe de metal, ceea ce a permis cunoaşterea amănunţită a culturii materiale şi a evoluţiei ei din perioada amintită. Observaţii interesante s-au făcut şi în alte obiective din aceeaşi perioadă la : Dulceanca şi Budureasca (în Muntenia), la Bratei (în Transilvania) şi în diverse puncte din Maramureş, sudul Moldovei şi estul Munteniei.

Cercetările privind epoca feudală au fost concentrate în cîteva zone (de exemplu, la Suceava). Descoperiri remarcabile s-au făcut la Streisîngeorgiu în Ţara Haţegului, unde a fost cercetată o biserică şi cimitirul din jurul ei. Începuturile bisericii datează probabil încă din secolul al XII-lea. Din secolul al XIII-lea în interiorul bisericii a fost dezvelită o pisanie în care este menţionat numele unui cneaz român necunoscut pînă acum prin izvoarele scrise. De asemenea, s-a continuat activitatea de la Alba Iulia, din zona catedralei catolice, descoperindu-se urmele unor construcţii mai vechi.

Sesiunea de rapoarte şi-a dovedit pe deplin utilitatea prin amploarea informaţiilor aduse în discuţie, prin dezbaterile care au avut loc.

Eugen Comşa

MAURICE REILLE, ***Contribution pollenanalytique a l'histoire tardiglaciaire et holocène de la végetation de la montagne corse***, **teză prezentată la Université d'Aix-Marseille III pentru obţinerea gradului de doctor în ştiinţe, 1975, 206 p., 12 fig., 1 tab., 5 pl. foto şi 44 diag.**

Teza de doctorat a cercetătorului Maurice Reille vine să completeze lista tot mai numeroaselor subiecte cu caracter exclusiv palinologic susţinute în ultimii ani în Franţa. Este o tendinţă generală în cercetarea mondială pentru istoria vegetaţiei sau indirect a altor aspecte de natură paleoclimatică, geomorfologică şi chiar arheologică şi de a acorda palinologiei o tot mai mare atenţie, în măsura în care „starea actuală a unei regiuni nu este decît rezultatul momentan al observaţiilor dintr-o evoluţie permanentă, explicarea stării prezente neputînd fi înţeleasă fără o cunoaştere cît mai detaliată a trecutului". Palinologia oferă largi posibilităţi de reconstituire a condiţiilor mediului din epocile geologice cele mai îndepărtate, cunoaşterea acestuia fiind, de asemenea, o latură importantă a cercetării arheologice moderne din majoritatea ţărilor. Este şi motivul pentru care privim cu bucurie orice apariţie în acest sens, chiar dacă nu întotdeauna reconstituirea mediului pe baza studiilor palinologice sau altă metodă paleoclimatică este corelată şi subordonată în mod direct unei cercetări în care cultura materială să fie prezentă.

Rezultatele privind istoria vegetaţiei tardiglaciare şi holocene din munţii insulei Corsica sînt publicate sub o formă tot mai mult uzitată în ultima vreme, printr-un gen de xerox, cuprinzînd un volum cu textul lucrării şi o mapă într-o frumoasă prezentare care conţine planşele şi diagramele polinice.

Lucrarea cuprinde într-un prim capitol o scurtă trecere în revistă a situaţiei geografice, geologice şi climatice a regiunii studiate. Tot în acest capitol se face o completă descriere a etajelor de vegetaţie specifice: etajul mediteranian inferior (0 — 600 m) şi superior (600 — 900 m), etajul supramediteranian (900 — 1 200 m), etajul muntos (1200—1800 m), subalpin (1 700 — 2 200 m) şi alpin (2 200— 2 700 m).

Tehnica şi metodele de extracţie precum şi unele aspecte privind determinarea şi morfologia polenului şi sporilor sînt cuprinse în cel de-al doilea capitol.

În spiritul cercetării moderne, pentru înţelegerea rezultatelor privind istoria vegetaţiei în contextul situaţiei climatice actuale, autorul prezintă în capitolul al III-lea modul cum se reflectă vegetaţia din zilele noastre în spectrele polinice recente.

Cel mai întins capitol este cel de-al IV-lea, care cuprinde studiul polenanalitic regional, incluzînd rezultatele cercetărilor privind istoria vegetaţiei din mai multe masive muntoase: Masivul Rotondo, Masivul Renoso, Masivul Incudine, Masivul San Pedrone, Muntele Cagna, Masivul Cap Corse. Datele obţinute pentru fiecare masiv sînt prezentate în următoarea ordine: date generale privind fiecare masiv, descrierea straturilor în care s-a făcut analiza, caracteristicile sondajului şi localizarea acestuia, stratigrafia şi trăsăturile specifice din fiecare sondaj, sincronizarea diagramelor din punctele cuprinse în cadrul aceleiaşi regiuni şi stabilirea reperelor mai importante pentru aceste corelări.

Urmează apoi poate cea mai importantă parte a rezultatelor, esenţa cercetării asupra istoriei vegetaţiei şi climatului din masivele respective, cea care se referă la nuanţa specifică a fiecărei perioade tardiglaciare sau holocene din regiunea respectivă, cu comentariile ce izvorăsc din trăsăturile specifice zonei, în funcţie de o serie de factori locali.

Ultimul capitol, cuprinzînd concluziile şi discuţiile, include patru părţi: metodele, istoria vegetaţiei şi originalitatea acesteia, în sfîrşit comentariile privind aportul lucrării asupra istoriei vegetaţiei holocene din munţii insulei Corsica la înţelegerea unor aspecte particulare ale vegetaţiei actuale în general.

Pentru încadrarea cronologică a straturilor cercetate, autorul a beneficiat de 24 datări C_{14}.

Dryasul vechi superior a fost surprins în trei spectre, ca o fază rece şi uscată, în timpul căreia vegetaţia stepică era bogat reprezentată prin dominaţia mai cu seamă a populaţiilor de *Artemisia*.

Într-un sediment de natură argiloasă este pusă în evidenţă ameliorarea climatică *Alleröd*, mai cu seamă de populaţiile de *Larix*, a cărei limită superioară era probabil la circa 1 200 m altitudine.

Imaginea polinică din *Dryasul recent* se detaşează ca o trăsătură din cele mai evidente ale stratigrafiei polinice din Corsica, prin faptul că se remarcă ca o fază cu profunde

modificări asupra etajelor de vegetaţie în raport cu epoca anterioară de ameliorare climatică din *Alleröd*. Astfel, în împrejurimile lacului Nino, la circa 1 800 m altitudine, peisajul era caracterizat prin lipsa aproape totală a vegetaţiei. *Dryasul recent* din Corsica pare deci o perioadă rece şi uscată, de o amploare mai categorică şi mai riguroasă decît pe continent la aceeaşi latitudine.

În preboreal condiţiile climatice se schimbă rapid, iar peisajul de stepă dispare puţin cîte puţin.

Pădurea de *Larix* cunoaşte în boreal optimul său în toate marile masive ale insulei, limita sa superioară fiind vecină cu cea care se cunoaşte azi (1 600—1 700 m). Odată cu creşterea umidităţii, îşi face apariţia stejărişul cu frunza căzătoare. *Corylus*, tipic în această perioadă în Europa mijlocie, în Corsica nu a jucat rolul de precursor în instalarea vegetaţiei mezofite. Autorul consideră, nu lipsit de temei şi argumente, că de exemplu *Corylus avellana* este plantat în această regiune.

Creşterea umidităţii devine şi mai favorabilă în atlantic, cînd pădurile mezofite se extind, iar la altitudinile joase climaxul este reprezentat prin *Erica arborea*, în timp ce stejarul cu frunze persistente era încă discret reprezentat.

Mesteacănul, care nu a jucat nici un rol în tot timpul acestei lungi perioade de la sfîrşitul glaciarului Würm pînă la finele atlanticului, cunoaşte la începutul subborealului o răspîndire apreciabilă, de exemplu, pe flancul sudic al masivului Rotondo, pe locul ocupat în preboreal de *Alnus glutinosa*. Aceasta subliniază uscăciunea şi răcirea uşoară a climei caracteristică debutului perioadei subboreale. Tot din această vreme fagul începe să fie reprezentat în mod constant. În acelaşi timp apare bradul, care însă în Corsica a avut un rol modest în raport cu situaţia de pe continent.

În subboreal îşi atinge în schimb optimul *Taxus baccata*, care va acoperi suprafeţe întinse pînă la sfîrşitul subatlanticului.

Autorul remarcă un fapt deosebit de interesant şi anume că extensiunea fagului nu este sincronă în toate masivele insulei. Uneori se plasează în jurul datei de 3860 $\pm$ 120 faţă de prezent (Masivul Incudine), alteori în a doua jumătate a subborealului, mai umedă ca prima, în jurul a 3440 $\pm$ 65 faţă de prezent.

Maurice Reille subliniază, de asemenea, influenţa omului asupra vegetaţiei, reliefînd faptul că ea nu este prea clară în diagramele polinice înainte de începutul subatlanticului. În schimb, după această etapă, acţiunea antropică se traduce uneori într-o tulburare totală a spectrelor polinice. Primele defrişări se pare că au început în urmă cu 2500 de ani, foarte probabil prin foc. Influenţa omului asupra vegetaţiei face din subatlantic o perioadă complexă, fiind foarte dificil să se distingă în dinamismul vegetaţiei ce aparţine şi este datorat influenţei pur climatice.

Tendinţa de creştere a umidităţii în cursul subatlanticului a condiţionat în Corsica extensiunea maximă a bradului în foarte multe masive în care s-au închegat chiar brădete pure. De la începutul secolului al XIV-lea e. n. s-a manifestat o activitate drastică de exploatare a bradului determinînd o puternică regresiune a sa, tocmai din cauza acestei exploatări intensive, preferenţiale pentru acest arbore.

Existenţa şi amploarea în trecut a grupărilor de *Taxus baccata*, care au atins o mare răspîndire în perioada cuprinsă între sfîrşitul borealului şi finele subborealului (circa 6000 de ani), conduc la acordarea, de către autor, a valorii de relict a grupărilor de tisă vizibile şi azi într-o serie de masive. A fost evidenţiată convieţuirea tisei cu stejărişul cu frunza căzătoare, într-o etapă care a durat circa 2000 de ani. Azi, acest fenomen nu mai poate fi întîlnit, etajul supramediteranian fiind ocupat de o vegetaţie de substituţie. Diagramele polinice reliefează că în etajul supramediteranian, climaxul era al stejărişului cu frunza căzătoare, care a existat pînă acum cîteva secole (dominant era se pare *Quercus sessiliflora*). Dispariţia acestor stejărişe s-ar datora porcilor, aceste animale trăind în libertate şi înmulţindu-se intensiv pînă în secolul al XIV-lea. Autorul aduce o serie de date şi argumente în favoarea acestei ipoteze, oferind în final un frumos exemplu de explicare a unui fenomen deosebit care poate surveni în transformarea componenţei vegetaţiei.

În concluzie, cartea lui Maurice Reille reprezintă o contribuţie de seamă la cunoaşterea istoriei vegetaţiei tardiglaciare şi holocene dintr-o regiune bine conturată, cu condiţii fizico-geografice distincte, care determină o serie de particularităţi deosebite din punct de vedere fitohistoric în raport cu zonele continentale din imediata vecinătate.

Marin Cârciumaru

A. MÓCSY, ***Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*** **în seria** ***The Provinces of the Roman Empire.*** **Boston şi Londra, 1974 (Routledge şi Kegan), 453 p., 60 ilustr. în text şi 45 (90) fig.**

Cu puţini ani în urmă, un grup de istorici englezi a început să editeze sub genericul ,,History of the Provinces of the Roman Empire", încercări monografice asupra istoriei provinciilor Imperiului roman. ,,Comitetul de conducere" al acestei serii de monografii este alcătuit din prof. Glen Bowersock (Harward), prof. Donald Doodley (Birmingham), prof. Sheppard Frere (Oxford), prof. J. W. Perkins (Roma), prof. A. L. F. Rivet (Keele), prof. Graham Webster (Birmingham) şi prof. J.J. Wilkes (Birmingham). Intenţia iniţiatorilor a fost şi rămîne credem, să aducă la zi, într-o viziune modernă, cunoştinţele despre unităţile administrativ-militare ale Imperiului roman (provincia), cunoştinţe care au evoluat mult în ultima vreme. Seria a debutat, cum era de aşteptat, cu o excelentă monografie despre Britannia (S. Frere) şi a continuat cu alte două tot atît de bune despre Noricum (G. Alföldy) şi Dalmatia (J. J. Wilkes). Lucrarea lui A. Mócsy este a patra în serie.

Ideea autorilor acestei serii este binevenită, iar calitatea realizărilor de pînă acum, ca şi a editării este bună. Doresc să fac însă cîteva observaţii generale asupra întregii serii. Cum se poate bine observa, editorii nu au urmărit apariţia monografiilor într-o anumită ordine geografică (aşa cum se obişnuieşte în sinteze), ci editarea s-a făcut pe măsură ce autorii (care s-au angajat sau au fost angajaţi) au putut termina lucrarea. Cuprinsul ,,monografiilor" nu a fost aranjat după un plan standard, ci a fost lăsat la libera alegere a autorilor. Din cauza acestui fapt lucrările apărute pînă acum nu au aspectul unei viziuni sintetice şi se deosebesc mult între ele. Ar fi fost ideal ca mai sus amintitul ,,comitet de conducere" să fixeze un plan tip, după care diferiţii autori să se conducă. S-ar fi obţinut astfel, lucrări cu caracter unitar care a fi permis să se stabilească analogii, diferenţe reale şi specificul romanităţii din fiecare provincie în parte. În general, titlul ,,monografiilor" este depăşit în timp de conţinut, ceea ce ar trebui explicat în prefaţa fiecărei lucrări. Deşi *titlul se referă exclusiv la provincii romane,* subiectele încep cu mult înainte de acest eveniment, iar unele duc istoria la o dată la care provincia menţionată în titlu nu mai exista demult (vezi A. Mócsy). Rectificarea acestor detalii interne ar permite înlăturarea unor nuanţe de nesiguranţă pe care le conţin lucrările.

Al patrulea volum al seriei ,,The Provinces of the Roman Empire" ne-a atras atenţia prin faptul, curios, că prezenta într-o singură sinteză mai multe provincii (Pannonia Superior, Pannonia Inferior, Moesia Superior), care nu se caracterizează printr-o mare unitate a istoriei şi economiei lor. Ne interesează aici îndeosebi istoria provinciei Moesia Superior, vecină cu Daciile, mai ales pentru că în legătură cu acestea din urmă autorul face observaţii de multe ori cu caracter pronunţat personal. Cartea a fost predată la tipar înainte de anul 1970 şi a apărut în anul 1974. Între timp, aşa cum remarcă şi autorul, cercetările au scos la iveală lucrări noi care schimbă multe aspecte ale istoriei provinciei Moesia Superior. Dar nu e mai puţin adevărat că şi cunoştinţele dinainte de 1970 permiteau o astfel de prezentare.

Desigur nu ne putem aroga competenţa de a discuta asupra întregii lucrări care rămîne o valoroasă realizare cuprinzînd concepţia unui cercetător competent al istoriei Pannoniilor şi chiar al Moesiei Superior. Observaţiile şi completările noastre se vor referi exclusiv la probleme de istorie militară şi economică ce privesc Moesia Superior, unde ni se pare că autorul prezintă date incomplete şi o viziune greşită. Observaţiile noastre vor fi sumare pentru că spaţiul unei simple recenzii nu permite detalii.

Trecerea în revistă a cuprinsului, dar mai ales lectura textului permit trei observaţii principale. Mai întîi că titlul nu corespunde conţinutului lucrării decît într-o mică măsură. (Vezi W. Reidinger, *Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Obermoesien*, Bonn, 1956, care sună parcă mai corect). Pannonia este tratată unitar deşi, începînd cu 103/105 sînt două provincii cu acest nume, în timp ce istoria Moesiei care numai pînă la 86 e. n. a fost o singură provincie, este studiată sub numele Moesia Superior. Situaţia se complică şi mai mult de la sfîrşitul secolului al III-lea cînd nu mai există nici una din provinciile amintite în titlu, nici ca nume, nici ca suprafaţă. Desigur autorul a subordonat totul ideii sale de a prezenta istoria provinciilor de la Dunărea de Mijloc, fapt care nu apare deloc reuşit. Dacă Imperiul roman a creat şi trasat aceste provincii ca entităţi aparte, cercetarea istorică de azi (şi din totdeauna) trebuie să aibă scopul de a afla cauzele acestei hotărîri, felul de existenţă a acestor provincii. A forţa realitatea organizatorică a anticilor este o inutilă depăşire a lucrurilor. În al doilea rînd :

în timp ce Pannonia și Pannoniile în general sînt foarte bine cunoscute și studiate (cf. Mócsy A., *Pannonia*, în RE, Suppl. IX (1962), col. 516—756, cu întreaga bibliografie), Moesia Superior este mult mai puțin cunoscută și cercetată (cf. Fluss M., *Moesia*, în RE, XV (1932), col. 2 350—2 412; Mirković M., *Rimski gradovi u Gornjoj Mezii*, Belgrad, 1968 și cea mai bună: Mócsy A., *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970). Datele despre istoria provinciei rămîn puține și confuze reprezentînd un studiu mult rămas în urmă al cercetărilor față de Pannonia. Dealtfel, chiar A. Mócsy remarca acest lucru în prefață. De aceea adunarea întregului material documentar numai despre Moesia Superior și prezentarea lui în chip unitar (cel puțin așa cum a făcut S. Frere, pentru Britannia) ar fi însemnat un aport mai mare la cunoașterea provinciei, decît integrarea într-o sinteză în care datele despre Pannonia abundă și cele despre Moesia Superior se pierd pur și simplu printre ele. Situația de mai sus discutată ne face să afirmăm că lucrarea și-a atins numai parțial scopul cuprins în titlu și în intențiile organizatorilor. În al treilea rînd rămîne de discutat perioada pentru care este afectat studiul. Volumul cuprinde istoria zonei Dunării de mijloc (căci nu putem spune pe cea a numelor provinciilor) din secolul I î.e.n. pînă în secolul al VI-lea e.n. cînd nu mai există nici una din aceste provincii (cf. L. Váradi, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens*, Budapesta, 1969).

Primele observații mai directe apar la capitolul al IV-lea, *The Danube Frontier from Vespasianus to Marcus Aurelius*. Alegerea acestei perioade poate că ar corespunde cu istoria Pannoniei, dar nu corespunde deloc cu istoria politică și militară a provinciei Moesia Superior. Este cunoscută predilecția cercetătorilor maghiari pentru Marcus Aurelius și războaiele marcomanice, în raport cu care împart istoria provinciilor pannonice. Dar pentru Moesia Superior, această cronologie, nu este valabilă. Istoria Moesiei Superior poate fi împărțită în trei perioade principale, cu totul altele decît pentru istoria Pannoniei (deși rămîne un semn de întrebare dacă periodizarea pentru Pannonia este cea mai bună). Prima perioadă este cea cuprinsă între aducerea legiunilor la Dunăre (Viminacium, Singidunum? Ratiaria?) și cucerirea Daciei. Este perioada de formare și cristalizare a limesului care atinge apogeul în epoca lui Domitianus. Cea de-a doua perioadă este cea cuprinsă între anii 106—275, deci cînd Dacia este în cadrul provincial roman. Iar cea de-a treia perioadă este cea care datează între 275 — anul retragerii oficialităților romane din Dacia — și perioada marilor năvăliri de la sfîrșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea e. n.

Dacă, să zicem, informațiile pe care le dă A. Mócsy pentru prima perioadă, deși trunchiate și incomplete, ar putea satisface, situația din cea de-a doua perioadă apare cu totul deformată. Harta limesului Moesiei Superior înainte, dar mai ales după cucerirea Daciei, este cu totul alta decît apare în textul lui A. Mócsy sau pe hartă (fig. 60), unde se amestecă „armonios" fortificații din toate epocile (secolul I — secolul al VI-lea e. n.). Situația militară a Moesiei Superior se schimbă într-adevăr, dar nu așa cum crede autorul. Pasajul, „The river ceased be a frontier of the Empire in the stretch between Viminacium and the mouth of the Alutus (Olt), in the other words along the extremely important section of the Derdap. The Danube forts built earlier mainly under the Flavians, were presumably evacuated for the most part, and the stretch of the river, which until 106 had been strongly held by troops, was demilitarised. There after it was only on the relatively short stretch of the river between Singidunum and Vimiacinum that Moesia Superior was contigous with barbarian territory; yet this sector of the frontier had two legions; IIII Flavia in Singidunum and VII Claudia in Viminacium and some military units..." (p. 96), este repetat după lucrarea aceluiași autor, *Gesellschaft und Romanisation*..., p. 50). Textul pe care ni-l dă mai jos însuși autorul vine să contrazică cele afirmate: „The strong points still held on the border between Upper Moesia and Dacia were probably the following: Pincum (Veliko Gradište), Cuppae (Golubac), Novae (Cesava), Taliata (Donji Milanovac), Egeta (Brza Palanka) where tile-stamps and inscriptions relating to auxiliary units suggest that there were garrisons in the second and third centuries" (p. 96). Așa cum remarca autorul, curios, toate se află la est de Viminacium, pentru că între Singidunum și Viminacium nu avem nici o fortificație sigură, iar ștampilele care abundă în această zonă sînt în chip normal cele ale legiunii a VII-a Claudia. Aici stau și după părerea noastră cea mai mare parte din cele 12 unități auxiliare pe care le amintesc diplomele militare din secolul al II-lea (cf. B. Ovenbeck, Chiron, 2, 1972, p. 449—458). Puțin cunoscut rămîne sectorul situat la est de Egeta, unde nu avem urme sigure de castre și dealtfel, nu s-au făcut deloc cercetări.

Contrar părerii lui A. Mócsy am putea afirma că organizarea militară a Moesiei Superior a rămas aproape neschimbată, prefigurînd într-un fel sistemul defensiv din epoca tîrzie. În spatele Daciei și pentru sprijinul Pannoniei Inferior și Moesiei Inferior s-a creat o rezervă formată din două legiuni și cel puțin 12 unități auxiliare care timp de aproape două secole au staționat aici. Afirmația că Moesia Superior a fost singura provincie

al cărei teritoriu a fost ocupat este o exagerare, mai ales că în acest teritoriu nu sînt suficiente castre, unde să staționeze trupe.

Foarte curioasă apare părerea lui A. Mócsy în legătură cu recrutarea armatei din provincie: ,,The Moesian army of the second century was composed of legionaries about half of whom were foreigners and the remainder native, and of auxiliaries who were almost exclusively foreigners'' (p. 154). Sînt afirmații fără nici o bază, chiar forțate, și apar curioase pentru politica și practica generală din imperiu. Nu ne oprim mai mult asupra acestei chestiuni în legătură cu care sînt izvoare și și-au spus părerea autori a căror competență nu se discută.

Datele pe care A. Mócsy le prezintă despre granița Moesiei (ar vrea să fie Moesia I) în epoca tîrzie sint și mai puțin clare. În afară de faptul că granița se împarte acum în două (Moesia I și Dacia Ripensis) se petrec și alte modificări importante pe care autorul nu le înregistrează (cf. harta de la fig. 46). Modificările se petrec atît in dispunerea fortificațiilor limesului (cf. N. Gudea, în *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines. Mamaia 6—13 septembrie 1972*, Edit. Academiei — Böhlau Verlag, București — Köln — Viena, 1974, p. 173—180), cît și în dislocarea trupelor. Legiunile moesice se împart în mai multe detașamente independente, apar trupe specifice epocii tîrzii (*equites dalmati, equites sagittarii* și detașamente al căror nume nu a fost încă precizat) (cf. D. Tudor, SCIV, 9, 1958, 2, p. 373—382; 11, 1960, 2, p. 335—362).

Informațiile despre viața economică a provinciei lipsesc aproape cu totul. Autorul nu acordă absolut nici o importanță factorului economic care a fost și rămîne determinant. Apar doar cîteva informații despre minerit. Viața economică a unei provincii nu poate fi limitată la aceasta. În provincia Moesia Superior s-a practicat agricultura, s-au crescut animale, s-au exploatat cariere de piatră, s-au turnat unelte, arme, obiecte de fier, instrumente din bronz, s-a produs ceramică etc. Toate lipsesc din lucrarea lui A. Mócsy deși aceste activități cuprindeau pe cei mai mulți indivizi pe care inscripțiile îi amintesc.

Acestea ar fi, pe scurt, aspectele pe care le-am semnalat în legătură cu lucrarea lui A. Mócsy. Nu mai amintim aici decît foarte sumar diferitele divagații pe care autorul le face în legătură cu Dacia, cu istoria ei politică și militară (p. 94, 95, 205, 211, 99, 101) sau alte aspecte, cu păreri care contravin celor general acceptate. Amintesc aici doar faptul că la p. 95 A. Mócsy afirmă că Oltenia a fost ocupată de sarmați în timpul lui Traianus. Ar fi fost suficient să consulte lucrarea lui Gh. Bichir (cf. *Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie*, în *Actes du VIII Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques*, Belgrad, 1971, p. 275—285, fig. 1) pentru a vedea localizarea descoperirilor sarmatice. În text apar o mulțime de astfel de afirmații pe care le trecem aici cu vederea.

În concluzie se poate afirma că dacă o provincie a reprezentat pentru Imperiul roman unitatea administrativă, economică și militară ce a purtat acest nume, cercetarea modernă trebuie orientată pentru a afla motivele acestei situații, formele vieții romane și specificul ei într-un teritoriu dat (așa cel puțin afirmă autorul A. M. în *Gesellschaft und Romanisation*..., p. 7). Succesul unei lucrări depinde direct de modul în care autorul înțelege acest lucru și numai așa poate fi pusă în valoare.

Nicolaie Gudea

* * * *L'archéologie subaquatique-une discipline naissante*, Paris, 1973, 322 p., 164 ilustr., 44 fig.

În seria ,,Muzee și monumente'', U N E S C O a sprijinit apariția celui de-al 13-lea volum, intitulat: *L'archéologie subaquatique-une discipline naissante*. Lucrarea debutează cu o culegere de articole în care se arată în ce stadiu a ajuns pe plan internațional această nouă disciplină. Volumul publicat vine să împlinească, măcar în parte, lipsa unor publicații pentru acest domeniu puțin cunoscut și să ofere o primă orientare tematică. De aceea publicația a fost concepută de așa manieră, încît să pună la dispoziția specialiștilor, prin varietatea studiilor și a problemelor abordate, informații prețioase cu privire la o serie de descoperiri arheologice subacvatice, precum și la metodele de cercetare specifice acestei ramuri de activitate.

Volumul are două părți distincte. Prima cuprinde 11 articole care consacră pagini interesante celor mai remarcabile realizări ale arheologiei submarine. Din rîndul acestora ar fi de remarcat în mod deosebit: *Epavele antice* (Frédéric Dumas); *18 epave mediteraneene studiate între 1900 și 1968* (George F. Bass); *Lista ilustrată a epavelor antice și a altor locuri subacvatice descoperite în largul coastelor Franței* (Denis Fonquerle); *Epave în Marea Nordului și Marea Baltică* (Ole Crumlin-Pedersen); *Salvarea vasului de război suedez Wasa* (Anders Franzén); *Explorarea părților*

scufundate ale orașelor antice pe litoralul nordic al Mării Negre (Vladimir Blavatsky).

O remarcă deosebită merită făcută asupra studiului lui Frédéric Dumas, *Epavele antice*, unde se subliniază importanța istorică pe care o prezintă vestigiile subacvatice pentru reconstituirea activității comerciale maritime și anume: corăbii, porturi, drumuri maritime, bătălii navale etc.

Se știe că indicațiile scrise și reprezentările grafice întîlnite pe diferite obiecte (monede, medalii, stampile, basoreliefuri) nu sînt în măsură să dea imagini exacte cu privire la diferitele tipuri de corăbii din antichitate, precum și la volumul, natura și diversitatea încărcăturii. De aceea, pentru o cît mai bună reconstituire și cunoaștere a acestora, studierea epavelor și a conținutului lor prezintă un real și unanim interes. Rezultatele obținute de pe urma cercetărilor subacvatice au dus la identificarea unor epave de corăbii cu lungimi ce variază de obicei între 20—40 m. George Bass, în studiul amintit, vorbește de două exemplare de proporții mult mai mari, măsurînd 78/26 m și, respectiv 79/26 m, ambele descoperite în lacul Némi (Italia). Aceste nave de factură romană dispuneau și de o dotare deosebită. Aici s-au putut identifica urme de băi cu încălzire, pavaj mozaicat, plăci de marmură, obloane din lemn și alte elemente de confort și amenajări interioare. Din echipamentul corăbiilor s-au mai găsit, de asemenea, fragmente de pompe, aparate, obiecte de bucătărie și ancore. Date noi s-au obținut și în legătură cu încărcăturile navelor. Din rîndul acestora fac parte amfore, elemente de arhitectură, opere de artă, sarcofage, pietre de moară, țigle, blocuri de marmură, bare de fier etc. Se relevă faptul că epavele antice furnizează adesea o gamă variată de obiecte din aceeași epocă și de aceeași proveniență, care se dovedesc a fi deosebit de importante în întregirea elementelor de cultură ale unei anumite perioade istorice. În afară de cele subliniate mai sus, Frédéric Dumas arată că epavele prezintă și interes geologic și biologic, ele constituind un suport propice pentru dezvoltarea vieții marine.

Interesante se dovedesc și datele oferite de V. Blavatsky, în articolul său „Explorarea părților scufundate ale orașelor antice de pe litoralul nordic al M. Negre" (p. 117—124). Cercetările submarine din această regiune s-au concentrat în zona orașelor Theodossia, Fanagoria și Olbia. Cu acest prilej s-a putut stabili suprafața părților scufundate ale cetăților Theodossia, Olbia și Tyras și s-a scos la iveală un interesant material ceramic grecesc. În golful Taganrog s-au descoperit urme ceramice ale unui emporion datînd din ultimele decenii ale secolului al VII-lea î. e. n.

Partea a doua a volumului conține 16 studii care vizează probleme de metodologie și tehnică de cercetare subacvatică, conservare, restaurare și de legislație, referitoare la protecția epavelor și zonelor explorate.

Din ansamblul acestor articole rezultă în primul rînd faptul că pentru o cercetare submarină este nevoie de metode și de o dotare tehnică specială, întrucît în arheologia subacvatică principala dificultate constă în înregistrarea cu precizie a poziției fiecărui element, sau a locului prospectat. Frédéric Dumas, în „Problemele cercetărilor" indică pentru efectuarea acestei operații delicate folosirea unei game variate de mijloace mecanice: cadre rigide gradate, carolaje prefabricate, tuburi aspiratoare, pompe cu apă etc.

Pentru investigațiile oceanografice și în folosul arheologiei marine sînt prezentate în „Utilizarea submersibilelor pentru cercetări și cartografierea fotogrametrică submarină" de George F. Bass și Donald M. Rosencrantz cîteva tipuri de vehicule autonome și remarcabile. Autorii demonstrează utilitatea submersibilelor pentru facilitarea cercetărilor, cartografierii fotogrametrice și a altor numeroase operațiuni submarine și eliberarea omului de problemele decompresiunii. Ele permit totodată prelungirea timpului explorării mai eficiente a vastelor suprafețe și a adîncurilor care încă prezintă mari surprize.

În afară de aparatul lui Rebikoff (1956), de scuterele submarine ale lui J. Cousteau, menționate de W. D. Nesteroff în articolul său, cei doi autori citați mai sus menționează încă două submersibile: Towvane și Asherah, care sînt folosite cu multă eficacitate în arheologia subacvatică. Calitățile de pilotare, mobilitatea multidirecțională, imersibilitatea pînă la 200 m adîncime, vizibilitate la babord, tribord și înainte, autonomia echipajului timp de 12 ore, dotarea tehnică (profondimetre, sonde acustice, comunicații tele-radio etc.) impun submersibilul Asherah ca vehicul modern în cercetările marilor adîncimi.

Pentru optimizarea operațiunilor de înregistrare și cercetare submarină se folosește o largă și variată gamă de metode și aparate. W. D. Nesteroff arată că alături de metodele radiometrice prind tot mai mult teren tehnici noi de mare precizie ca thermoluminiscența, spectrografia, difractometria X, fluorescența X.

În vederea asigurării unor măsurători și observații cît mai precise, vasele submersibile și navele plutitoare de cercetare, beneficiază de cea mai modernă dotare tehnică. În articolele lui W. D. Nesteroff, Frédéric Dumas, Edward T. Hall, George F. Bass, Donald M. Rosencrantz găsim referiri cu privire la aparate etanșe de televiziune cu circuit închis, sonde acustice, profondimetre, sonar, detectoare, magnetometre cu protoni etc.

Vasele plutitoare dispun de o dotare corespunzătoare din punct de vedere ştiinţific şi tehnic. Pentru prelucrarea datelor înregistrate în adîncuri, la bordul acestora există laboratoare pentru analize, laboratoare fotografice un post permanent pentru menţinerea stării higrometrice a unor obiecte, în special din lemn, spaţii funcţionale pentru triat materiale, compresor de înaltă şi joasă presiune, macara hidraulică, pompe aspiratoare etc.

Organizarea şi realizarea cercetărilor nu este lăsată la întîmplare, ci este încredinţată unei echipe formate din profesionişti cu specialităţi diferite : arheologi, geologi, biologi, fotografi, desenatori, plonjori, care răspund de problemele ridicate de exploatările efectuate.

Unele aspecte privind procedeele de conservare puse în discuţie de G. D. van der Heide în *Epavele, monumente istorice* şi de Samuel P. Townsend în *Procedee clasice de conservare*, se înscriu ca una din cele mai complicate şi dificile probleme puse de descoperirile subacvatice. G. D. van der Heide se referă la cîteva metode de conservare a pieselor din lemn. Autorul stabileşte că operaţiile de apărare şi conservare a obiectelor şi în special a lemnului, trebuie să aibă în vedere constituţia chimică a solului în care a stat nava, durata imersiunii sale, starea şi calităţile diferite ale lemnului. Experienţele efectuate în S.U.A. şi în Suedia s-au făcut cu polyethylen glicol (PEG). Comparativ cu alte substanţe folosite ca impregnanţi — alaun, ulei de creozot, ulei de in sau metilceluloza —, PEG-ul s-a dovedit a fi cel mai bun, reducînd chiar perioada tratării la cca 18 luni. S-au obţinut, de asemenea, rezultate spectaculoase supunîndu-se eşantioane de lemn razelor gama într-un reactor. Acest tratament prezintă, însă, inconvenientul că nu poate fi aplicat decît unor obiecte mici de cîţiva centimetri. Se mai sugerează şi o altă soluţie combinată de conservare care constă dintr-o deshidratare la temperatură joasă şi o impregnare chimică.

Articolul lui Samuel P. Townsend este un veritabil *vade mecum* în problemele clasice de conservare, în special a pieselor de metal. Nu se neglijează nici un amănunt, pornind de la urmărirea comportării obiectului în mediul umed şi pînă la asigurarea unor condiţii bune de conservare. Autorul recomandă menţinerea pieselor descoperite în mediu umed pentru a împiedica accelerarea coroziunii metalelor feroase în vederea evitării deformării şi sfărîmării substanţelor organice îmbibate cu apă. De aceea obiectele pot fi puse pînă la începutul tratării lor în laborator, în recipiente închise cu rumeguş de lemn sau capitonate cu ţesături de lînă, sau în apă dezinfectată cu 10% formalină pentru a împiedica înmulţirea ciupercilor. În funcţie de natura materiei din care sînt confecţionate, obiectele sînt supuse la diferite procedee de conservare. Metalele feroase vor fi curăţite mecanic, sau chimic (apă cu 10—20%, hidrat de sodiu, sau 5% acid fosforic). Se pot face, de asemenea, reduceri electrochimice sau electrolitice, pulverizări, sau impregnări cu uleiuri, aplicări de straturi de răşină epoxată. Printr-o încălzire a pieselor de fier la 1060°C într-un cuptor cu hidrogen se împiedică procesul de dezagregare, ajutînd chiar la refacerea fierului (Lars Barkan în „Wasa-apărare şi conservare"). Pentru aramă şi alamă, băile cu acid nitric şi sulfuric diluat sînt eficace pentru detaşarea stratului calcaros. Îndepărtarea concreţiunilor de pe obiectele de plumb, se face cu o soluţie de 20% sodă caustică şi clătiri repetate cu apă distilată pînă nu mai apar urme de alcalini în apa de spălare. Concreţiunile de pe aur pot fi eliminate prin scurte scufundări într-o soluţie cu 5% sodă caustică sau acid nitric. Cu ajutorul unui jet de aer şi apă, sau vapori, concreţiunile mai rezistente pot fi desprinse uşor. Argintul se freacă cu o pastă din bicarbonat de sodiu şi apă pentru a se îndepărta coroziunea neagră, dar se pot folosi şi reducerile electrochimice.

Figurează, de asemenea, şi „reţete" pentru tratarea şi a altor materii (sticlă, textile etc.).

În încheiere, apreciem că acest volum cu valoroasele şi variatele sale contribuţii, reprezintă una din cele mai de seamă realizări din domeniul cercetărilor arheologice subacvatice. El se impune atenţiei specialiştilor atît prin bogăţia şi diversitatea descoperirilor arheologice, cît şi prin sugestiile deosebit de preţioase privind nevoia folosirii celor mai avansate metode de cercetare şi conservare, precum şi nevoia dotării cu o aparatură adecvată de înaltă tehnicitate. Din ansamblul studiilor publicate se desprinde ideea că viitorul arheologiei subacvatice şi posibilităţile sale de dezvoltare sînt în raport foarte strîns cu progresele realizate de celelalte ştiinţe.

Florentina Preda

ELENA BUSUIOC, *Ceramica de uz comun nesmălțuită din Moldova (secolul al XIV-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, Editura Academiei, 1975, 88 p. + 68 fig.

Lucrarea Elenei Busuioc vine să umple unul din golurile resimțite de multă vreme în valorificarea cercetărilor arheologice românești. Adunarea într-o sinteză a rezultatelor obținute pe terenul investigării vestigiilor civilizației materiale românești din evul mediu a rămas un deziderat al cercetării istorice alături de acela al alcătuirii unor instrumente complete de lucru (bibliografii, dicționare etc.) sau de publicarea integrală a unor monumente cercetate. Este evident că fiecare dintre cele trei domenii se intercondiționează și se întrepătrund, tot așa cum este un adevăr că primii pași au fost făcuți, în anii din urmă, prin publicările mai susținute de monografii arheologice, bibliografii ale așezărilor medievale și, acum, sinteza cercetărilor asupra ceramicii moldovenești, urmată de curînd de lucrarea lui Vasile Neamțu dedicată tehnicilor agrare medievale.

În această lumină meritul unei abordări sintetice, cu atît mai mult cu cît ea valorifică în mare majoritate cercetări proprii în așezările medievale din Moldova, trebuie subliniat încă de la început, indiferent de discuțiile la care ar da naștere și pe care este de dorit să le suscite asupra metodei de lucru și, în general, asupra modalității de abordare a unei asemenea tematici.

Gîndită în patru secțiuni complexe, la care se adaugă succinte capitole introductive și de concluzii, lucrarea impune prin reliefarea a ceea ce a însemnat în evul mediu meșteșugul oläritului în Moldova, ca o fațetă a civilizației originale dezvoltată pe acest teritoriu istoric.

O scurtă *Introducere* se axează pe încadrarea istorică a producției ceramicii medievale în țările române, indicînd principalele lucrări despre meșteșugurile medievale și cîteva lucrări speciale despre ceramică. De la început se desprinde constatarea numărului relativ mic de lucrări în domeniu, ca și lipsa unor sinteze.

Prezentarea problematicii aflată în atenția cercetătoarei cuprinde pe de o parte încercarea de a răspunde întrebării privind măsura în care olăritul reflectă o cerință de ordin economic și social a vieții medievale și, pe un plan paralel, studierea indicilor de creștere calitativă și cantitativă a producției în Moldova secolelor XIV—XVI. Lipsește din acest cadru al problemei referirea la stadiul cercetărilor în ariile de cultură învecinate țărilor române în evul mediu. În cuprinsul lucrării referiri de acest gen sînt prezente, însă o viziune globală a termenilor de comparație lipsește.

Capitolul al doilea este intitulat *Stadiul actual al cunoașterii ceramicii din Moldova în secolele X—XIII*. Modalitatea de prezentare nu este întîmplătoare, capitolul relevînd o întreagă serie de probleme pe care le implică studiul originilor tipurilor de produse ceramice de uz comun. Studiul este de la început limitat teritorial de observația că gruparea descoperirilor arheologice cuprinde aria dintre Siret și Prut, singura excepție fiind așezarea de la Bîtca Doamnei. Se subliniază încă de acum elemente viitoare de continuitate tipologică, spre exemplu „profilul de borcan cu buza îngroșată la exterior și rotunjită, răsfrîntă în afară", profil care devine, printr-o lungă evoluție, caracteristic în ceramica din Moldova din secolul al XIV-lea și al XV-lea, spre deosebire de ceramica din Țara Românească, unde tipul nu mai evoluează după mijlocul secolului al X-lea (p. 9). Nu ar fi fost de prisos în acest caz și trimiterea la figură pentru o mai bună comparație. Cronologic, prezentarea adoptă două perioade de bază, prima cuprinzînd secolele X—XI, a doua secolele XII—XIII. Pentru sudul Moldovei, ceramica primei perioade sugerează o orientare spre aria culturală dobrogeană. Remarcîndu-se că direcțiile de dezvoltare ale ceramicii medievale din Moldova se stabilesc *regional*, se arată că, deși în nordul Moldovei există infiltrații ale orizontului cultural Dridu, acesta nu are un aport substanțial în formarea ceramicii timpurii. Pentru sud-estul Moldovei însă, complexul de secol XII—XIII, Răducăneni-Prodana ar reprezenta un *facies* deosebit, cu un aspect mai evoluat, acesta fiind datorat în mare măsură impulsului căpătat în secolele X—XI de la contactul mai strîns cu cultura Dridu (p. 10).

Discuția este cu atît mai interesantă cu cît, în fond, evoluția regională distinctă, cu influențele respective, reflectă un moment al civilizației materiale într-o perioadă de structurări politice ale societății românești medievale. Pentru Moldova, unde particularitățile istorice între nord și sud sînt bine cunoscute în secolele XIII—XIV, pînă la unificarea deplină a statului, situația constatată arheologic trebuie luată în considerație. În acest sens, observația notată la p. 8, relevă că în nordul Moldovei, olăria evoluează mai lent, păstrîndu-se nealterat aproape, fondul local din perioada prefeudală.

În aceeași discuție, încadrarea descoperirilor de la Bîtca Doamnei nu ni se pare pe deplin realizată. Faptul că acolo ceramica are un caracter neunitar este cert. Ceva mai puțin

clare sînt acele caractere mai vechi ale ceramicii, pe care autoarea le plasează în secolele XI–XII, după ce pînă în acest punct al lucrării perioadele cronologice după care se făcuse discuția erau secolele X–XI și XII–XIII. Oricum, la Bîtca Doamnei sînt sesizate elemente pentru o continuitate ulterioară, în secolul al XIV-lea, dată de studiul ornamentului — linii în val sau linii orizontale incizate, plasate pe umărul vaselor. Dar nu cumva acestea provin de la influența transilvăneană sugerată de autoare prin analogiile cu ceramica de la Sîncrăieni și parțial Hărman? (p. 11 și vezi pentru comparație p. 25).

În sfîrșit, prefigurînd substanța capitolelor următoare, această primă secțiune conchide prin afirmarea unor similitudini în tehnica producției ceramice la roata înceată între Moldova și o arie largă, de la nord de Balcani pînă la Marea Baltică, din centrul Europei pînă dincolo de Nipru. Dacă precizarea că în Moldova trecerea la tehnica superioară a lucrului la roata rapidă devine dominantă în secolul al XIV-lea se face suficient de clar, nu la fel se poate vorbi despre ariile învecinate de cultură. Despre ele se afirmă global doar, că după secolul al X-lea, roata lentă cedează terenul treptat în favoarea celei rapide, într-o etapă corespunzînd procesului de închegare și consolidare statală.

Următoarea secțiune tratează *Principalele etape ale dezvoltării olăritului în secolul al XIV-lea în Moldova.* Obiectul acestei părți este prezentarea sistematică a fazelor succesive ale evoluției producției de ceramică în secolul amintit, în așezarea de la Suceava și ,,obiectiv și clar, fundamentarea lor pe criterii arheologice'' (p. 13). Cele două cerințe formulate își găsesc materializarea în alcătuirea unei cronologii, bazată pe descoperiri arheologice, cu trei etape distincte: a) *premușatină*, anterioară domniei lui Petru I Mușat; b) *mușatină*, corespunzînd mijlocului secolului al XIV-lea pînă la sfîrșitul domniei lui Petru I Mușat și c) *perioada* cuprinsă aproximativ între anii *1391–1408*.

Un subcapitol este afectat perioadei premușatine, caracterizată prin ponderea hotărîtoare a ceramicii lucrată în tehnică rudimentară. Ceramica analizată provine din descoperirile de la Suceava și se verifică prin cele din primul nivel al așezării de la Lunca-Dorohoi. În general, afirmă autoarea, ceramica premușatină încheie evoluția lentă a olăritului din secolele X–XIII. Descoperirile sînt cuprinse în două grupuri principale, cărora li se alătură ulterior și un al treilea, care transpune cele mai multe din tipurile de oale prezentate ca și maniera lor de decorare, în tehnica roții rapide.

Problemă de fond, alcătuirea clasificării, pune, în mod firesc, întrebări de la bun început. Însăși autoarea precizează că deosebirile numeroase sînt mărunte în fond, atît sub aspect tehnic, cît și al tehnologiei. În general este o problemă de rezolvat a arheologiei românești, modalitatea de a stabili care sînt acele criterii determinante de clasificare, a căror modificare ar duce la semnalarea unei categorii originale de ceramică, în măsură să marcheze un progres tehnic sau funcțional în epocă.

În practică, criteriile se succed într-o ordine evidentă — forma de vas, tipul de profil, sistemul de ardere, compoziția pastei, ornamentul etc. — însă variația lor este atît de mare, adesea în limite neconcludente, încît nevoia unei matematizări a datelor cunoscute, și implicit a unei simplificări a criteriilor în descriere, se fac permanent simțite. În această lumină, codificarea tuturor elementelor ar da într-o măsură mult mai mare claritate textului în favoarea planșei și a schemei ușor de asimilat. Dealtfel o încercare este făcută pentru cîteva tipuri de profile și ornamente din secolul al XIV-lea, prin figura nr. 11 însă ulterior ideea nu mai este susținută consecvent. Pentru secolul al XV-lea sistematizarea tipurilor de profile lipsește.

Un al doilea subcapitol tratează ceramica din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Perioadei îi este caracteristic începutul selectării unui număr restrîns de profile de vase față de etapa anterioară. Vasele de bucătărie au ponderea cea mai mare, ceramica studiată aparținînd descoperirilor din nordul Moldovei și dintr-o fîșie subcarpatică, delimitată de complexele de la Piatra Neamț, Dărmănești și Bacău.

Evoluția ceramicii capătă un ritm mai viu, fiind legată de generalizarea folosirii roții cu învîrtire rapidă. Gruparea ceramicii se face în principal după un criteriu nou, acela al arderii oxidante sau reducătoare, în fiecare caz coexistînd o serie de tipuri deosebite.

Secțiunea următoare discută problemele legate de *Ceramica orășenească de la sfîrșitul secolului al XIV-lea în Moldova.* Autoarea trimite la capitolul anterior pentru o distincție — care acolo nu este evidentă — între ceramica de factură urbană și cea rurală. În general, pare a exista o oarecare cezură între alcătuirea acestor două capitole ce pot constitui studii separate. Faptul apare marcat în contrazicerea afirmațiilor prudente de pînă acum, remarcîndu-se brusc ,,puternice legături'' ale ceramicii urbane cu aceea de mai veche tradiție (p. 33). Chiar criteriile de descriere nu capătă termenii cei mai proprii, profilul complicat, spre exemplu, aparținînd și categoriei ceramice mușatine, iar soliditatea construcției vasului fiind și ea un termen destul de vag. Evident nou este ornamentul făcut cu rotița sau ruloul. Ceramica descrisă aparține complexelor orășenești de la Siret, Baia Suceava, Roman etc., ea prezentînd analogii pînă la identitate cu o specie ceramică, cu arie largă de răspîndire

central şi nord europeană. Denumită ,,ceramică cenuşie de factură străină'', deoarece pare a fi adusă de colonişti germani prin filieră transilvană, sau polonă cum se spune în concluzii, ceramica a fost în fapt prelucrată de meşterii moldoveni fapt care şi explică în ultimă instanţă producţia ei masivă. Prezenţa acestei specii alături de concurenţa treptată pe care i-o va face ceramica roşie, oferă prilej unei discuţii asupra metodelor de ardere a oalelor, clasificarea cuptoarelor din Moldova fiind preluată după M. Nicorescu (SCIV, 13, 1962, 1 şi SCIV, 16, 1965, 1).

Concluziile autoarei asupra ceramicii cenuşii urbane subliniază îmbunătăţirea pastei folosite şi a modelării ei, arătînd sensul evoluţiei tehnicii de ardere în epocă, prin adoptarea metodei reducătoare: cuptoare ce au la acelaşi nivel camera de foc şi de ardere, îmbunătăţite prin compartimentările spaţiului interior. Tipul acesta era caracteristic pentru un spaţiu larg central european fiind folosit aproape exclusiv pînă în secolul al XIV-lea.

Nu aceeaşi situaţie apare însă pentru sudul Moldovei, unde ceramica roşie obţinută ca urmare a arderii oxidante pare a fi predominantă. Observaţia o duce pe autoare spre ipoteza interesantă că meşterii olari din sudul Moldovei sînt în contact în acea epocă cu oraşele nord-pontice, tipul acesta de cuptor fiind caracteristic acolo şi în părţile Volgăi, în centrul stăpînirii Hoardei de Aur în secolele XIII—XIV. În acelaşi context, cuptorul pentru ardere oxidantă este observat în aceeaşi etapă pe o fîşie din nordul Ţării Româneşti. De aici concluzia de interes pentru studiul influenţei reciproce a civilizaţiilor, că propagarea cuptorului cu grătar orizontal în ţările române s-a făcut de la sud la nord, căile de pătrundere fiind legăturile cu lumea balcanică şi oraşele nord-pontice.

Sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului următor marchează realizarea unei unităţi în tehnologia producţiei ceramice, pe care pare să o ateste, în ciuda numărului mic de descoperiri şi ceramica rurală, chiar dacă evoluţia ei rămîne comparativ sensibil mai lentă decît a celei urbane.

Ultima secţiune a cărţii se intitulează *Evoluţia ceramicii de uz comun din Moldova în secolul al XV-lea* şi înglobează într-un subcapitol şi principalele probleme ale ceramicii din secolul următor. Ceramica epocii lui Ştefan cel Mare este prezentată sub aspectele calitative noi pe care le capătă, îndeosebi sub acela al calităţii pastei, sensibil îmbunătăţită. În funcţie de acest criteriu sînt şi grupate formele de vase descoperite. Urmărind evoluţia principalelor tipuri ceramice, autoarea sugerează ipoteza dezvoltării atelierelor care fabrică ceramică roşie, ca punct de plecare pentru ramurile strict specializate ale meşteşugului olăritului (cahle, ţigle, olane : p. 51). Practic, după descrierea tipologică, concluziile asupra producţiei se referă la creşterea volumului acesteia, la marea varietate de forme şi la înmulţirea atelierelor ceramice. Poate că raportarea cantitativă, fie şi sumară, a ceramicii de uz comun faţă de cea smălţuită sau monumentală, ar fi dat mai multă consistenţă discuţiei în care cele două categorii revin mereu.

Prezentarea ceramicii din a doua jumătate a secolului al XV-lea urmează criteriile de prezentare care revin pe parcursul lucrării, caracterul pastei (,,puternic degresată, omogenă şi aspră'' — p. 54 —, dar vezi exact aceeaşi formulare pentru secolul al XVI-lea la p. 64), arderea acum de tip predominant oxidant şi funcţionalitatea (vase de bucătărie şi uz gospodăresc).

Trebuie remarcată în descrierea care urmează în capitol introducerea unor elemente mai precise a căror folosire în lucrare, pretutindeni unde era posibil, ar fi fost deosebit de utilă. Se măsoară astfel, diametrul gurii, diametrul fundului, grosimea şi lăţimea toartei vaselor, dar şi aici nu toate variantele sînt date cu aceşti parametri.

De asemenea, este interesantă remarca făcută asupra vaselor de provizii rar documentate în săpătură, sugerîndu-se pe bună dreptate folosirea probabilă a recipientelor de lemn, cunoscute şi azi în nordul Moldovei sub numele ,,dimerlie'' şi avînd capacitatea de circa 30 litri.

A doua jumătate a secolului al XV-lea cunoaşte din ce în ce mai puţin arderea reducătoare, materialele de acest gen reprezentînd doar circa 10 % din cele provenite din săpături. Calitatea ceramicii, se afirmă în lucrare, atinge în această epocă un grad similar de dezvoltare cu acela cunoscut în Ţara Românească.

Prezentarea ceramicii se încheie cu principalele tipuri de vase din secolul al XVI-lea, care păstrează în esenţă, după observaţiile autoarei, caracterele din secolul anterior. Singura modificare sesizabilă este scăderea cantităţii de ceramică de bucătărie, fapt care ar sugera înlocuirea ei cu vasele de metal, în special în aşezările urbane. Arheologic însă ipoteza este momentan mai puţin susţinută de descoperiri (p. 68).

Concluziile generoase în substanţă rezumă rezultatele sintezei şi reiau concluziile capitolelor anterioare, ca şi aprecierile de ordin istoric presărate de-a lungul lucrării. Este de remarcat aprecierea similitudinii de condiţii în care se consolidează producţia ceramică în Moldova şi Ţara Românească, aceea a afirmării culturii materiale de caracter urban (p. 71) vizibilă, în stadiul actual al cercetării, în special în vechile oraşe-reşedinţă. În cadrul aceleiaşi discuţii se insistă asupra raportului între producţia urbană şi cea rurală, ultima fiind prezentată şi în descoperi-

rile din centre urbane ca Suceava, poate datorită folosirii mîinii de lucru țărănești la cetate sau ca urmare a pătrunderii la orașe a unor elemente de la sate.

În sfîrșit, concluziile subliniază permanent afilierea ceramicii moldovene la aria largă a culturii central europene, definindu-se astfel implicit și gradul înalt de civilizație medievală din Moldova.

Un bogat material ilustrativ, circa 60 de planșe, este grupat la sfîrșitul lucrării.

Dincolo de observațiile pe care parcurgerea unei asemenea realizări le implică, lucrarea prezentată are deosebitul merit de a pune la dispoziția cercetărilor viitoare un amplu material arheologic clasat și interpretat. Rămîne ca sinteze de viitor să completeze imaginea asupra acestei laturi a civilizației medievale românești și pentru Țara Românească și Transilvania, pe măsura studierii și publicării așezărilor cercetate sau nou descoperite.

Victor Eskenasy

VASILE NEAMȚU, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, București, Editura Academiei, „Bibliotheca Historica Romaniae", nr. 52 (Section d'histoire économique, nr. 7), 1975, 270 p., 52 fig. în text

Cartea publicată de profesorul ieșean Vasile Neamțu are meritul esențial de a alinia istoriografia românească, într-o formă sintetică și modernă, la frontul tot mai insistentelor cercetări istorice europene privind vastul domeniu al tehnologiilor medievale. Apariția ei a fost pregătită în ultimele două-trei decenii de numeroase publicații de documente de categorii diverse — în primul rînd documente arheologice — , ca și de o serie de studii parțiale referitoare la aspecte particulare ale agriculturii medievale românești, întocmite de pe pozițiile materialismului istoric. Printre aceste publicații și studii, cele datorate autorului cărții de care ne ocupăm se află pe un loc de frunte.

În condițiile speciale ale studierii începuturilor istoriei medievale românești, pentru care dispunem de un număr foarte mic de izvoare scrise și pentru care, sub aspectul particularităților vieții economice, s-au emis opinii foarte diverse și uneori contradictorii, lucrarea pe care și-a propus-o și a realizat-o V. Neamțu reprezintă o contribuție cu o valoare pe care nu o putem sublinia îndeajuns. Aceasta cu atît mai mult cu cît avem de a face cu o sinteză care coboară în sfera analizei riguroase și a datărilor strînse, specifice disciplinei istorice și documentelor scrise sau arheologice, puncte mai vechi de vedere exprimate asupra acestui subiect de către cercetători din domeniul etnografiei, a sociologiei, lingvisticii sau a altor discipline ale căror încheieri au rămas în sfera ipotezelor tocmai datorită imposibilității de datare a informațiilor folosite. Fără a nega rolul pe care îl au în această direcție cercetările întreprinse cu metodele specifice etnografiei și folclorului, sociologiei sau lingvisticii, mai ales atunci cînd este vorba de cercetări interdisciplinare, nu trebuie totuși uitat că pentru epoci mai vechi de ultimele două-trei secole, principalul cuvînt în problemele generale ale istoriei agriculturii și, în mod special, în cele ale evoluției tehnicilor agricole aparține investigației bazate pe documente de arhivă sau pe mărturii arheologice.

Această poziție în aprecierea locului istoriei în cercetarea problemei este evidențiat de autor chiar în partea introductivă a volumului (p. 10—26) în care se trece în revistă bibliografia românească referitoare la istoricul cercetărilor. Tot aici sînt amintite și principalele lucrări străine, în special din țările învecinate, cu implicații asupra cunoașterii dezvoltării economiei agricole pe teritoriul României.

Așa cum este și firesc, un capitol special al volumului este rezervat condițiilor fizico-geografice și demografice, considerate pe bună dreptate a avea un rol foarte important în determinarea evoluției specifice a agriculturii românești. Sînt aduse tot aici în discuție, poate în mod prea succint, aspecte legate de factorii de istorie social-politică. Alături de preocupările privind calitatea solurilor, particularitățile microzonale ale climatului sau regimul precipitațiilor, trebuie subliniată încercarea lui V. Neamțu de a reconstitui, în măsura în care izvoarele scrise și în special relatările călătorilor o permit, modificările așa-numitului „peisaj vegetal". Am adăuga totuși precizarea că, grație ultimelor două-trei decenii de săpături arheologice, știm astăzi că nivelul general al apelor și al pînzelor freatice din vecinătatea cursurilor importante de apă a crescut în ultimul mileniu cu valori cuprinse între 0,50 și 1 m, paralel cu dispariția, datorită despăduririlor, a unor întinse zone mlăștinoase și umede. Pe de altă parte, analizele palinologice care au început

să cunoască și la noi în țară preocupări mai susținute, ar fi meritat măcar o mențiune a autorului. Este de așteptat ca prin ajutorul unor asemenea discipline ajutătoare, proprii metodelor moderne de cercetare, să se producă în viitorul apropiat progrese importante în cunoașterea problemei.

Cu cel de-al treilea capitol se intră în miezul subiectului cărții. Sînt prezentate aici pe rînd principalele unelte agricole, urmărite în evoluția lor tipologică și tehnologică, din perioada comunei primitive sau din antichitate și pînă în epoca modernă. Pentru fiecare unealtă sau tip de unealtă sînt puse în discuție atît izvoarele românești — descoperiri arheologice, informații iconografice, documente etnografice —, cît și acelea străine invocate în literatura de specialitate.

Locul principal revine desigur plugului și uneltelor înrudite acestuia (p. 44—156), pe care autorul le include sub termenul generic de „instrumente de arat". Autorul face analize de detaliu a părților metalice componente ale diferitelor tipuri de pluguri și propune clasificări care oglindesc, în unele cazuri, puncte de vedere originale, dar care în toate cazurile atestă o aprofundată cunoaștere a materialului și a tehnicilor agricole. Tipurile de plug primitiv sau evoluat sînt reconstituite pe temeiul particularităților pieselor componente. V. Neamțu constată că plugurile cu brăzdar asimetric sînt atestate pe teritoriul României, începînd cu secolul al X-lea e.n., în același timp cu apariția lor în spațiul mai larg al răsăritului și centrului european și pune fenomenul în legătură cu etapa de progrese generale economice și sociale de la sfîrșitul mileniului I (p. 73 și *passim*).

Desigur că reconstituirile permise de stadiul actual al informației constau în primul rînd din analize calitative, întemeiate pe piese izolate și mai puțin în analize cantitative care ar avea greutatea necesară pentru extinderea, la scara întregii societăți, a concluziilor privind stadiile succesive de dezvoltare a tehnicilor agricole și randamentele realizate de această ramură a economiei în etapele mai timpurii ale evului mediu. Putem deocamdată presupune că în spatele progreselor calitative, oglindite de piese izolate, se află acumulări treptate realizate în domeniul creșterilor cantitative. Dar pe un teritoriu cu un relief atît de variat cum este acela al României, chiar dacă limităm discuția la spațiul extracarpatic ne interesează, în special pentru perioada secolelor X—XIV, măsura în care descoperirile provenind din zonele de cîmpie sînt valabile și pentru regiunile submontane sau pentru depresiunile subcarpatice. În aceste din urmă zone a existat în anumite perioade o concentrație demografică care stă la începuturile vieții statale românești și sîntem încă departe de o cunoaștere satisfăcătoare a locului ocupat de cultivarea pămîntului în ansamblul vieții economice din perioada la care ne referim.

Celelalte unelte agricole — grapa, sapa, secera, coasa, hîrlețul etc. — se bucură la rîndul lor, în cuprinsul aceluiași capitol, de paragrafe speciale și de analize tipologice. În capitolul următor al volumului este vorba de cerealele cultivate în evul mediu pe teritoriul Țării Românești și al Moldovei. Cele cîteva informații de această categorie, provenind în special din zona cetăților dacice din sudul Transilvaniei și avînd prin urmare valabilitate doar pentru agricultură dacă, abia pot fi remarcate în volumul mare al izvoarelor scrise datînd din epoca ulterioară secolului al XIV-lea și cu precădere din secolele XVII—XVIII. Este aici un domeniu în care apariția cărții lui V. Neamțu ar trebui să determine și să încurajeze intensificarea cercetărilor și publicarea materialelor care nu lipsesc din depozitele a numeroase șantiere arheologice.

Muncilor agricole le este consacrat cel de-al V-lea capitol. Și aici putem sublinia, alături de rigoarea metodei adoptate de autor și de documentația bogată pe care el o folosește pentru epocile mai noi, în special pentru secolele XVI—XVIII, absența unor date certe referitoare la începuturile evului mediu. Nu pierdem din vedere faptul că în direcția reconstituirii evoluției activităților agricole propriu-zise, nu se poate conta pe apariția unor documente arheologice directe care să suplinească puținătatea și data mai nouă a documentelor de cancelarie. Dar desigur că și sub acest aspect, cercetările privind în general satul medieval, întemeiate pe coroborarea în primul rînd a documentelor de arhivă cu cele arheologice, poate să producă în viitor lărgirea datelor de care dispunem. Trebuie oricum semnalată și aici utilizarea de către autor a unor informații particulare provenind din sfera arheologiei și anume acelea privind gropile de bucate cert datate, incluse în paragraful dedicat problemei depozitării cerealelor.

Un capitol scurt, dar totuși foarte util este destinat trecerii în revistă a terminologiei românești referitoare la terenurile cultivate și la lucrările agricole. Se subliniază cu acest prilej greutatea fondului vechi, de origine latină, a terminologiei agricole din limba română, fond pe care lucrări din ultimele două-trei decenii nu l-au pus suficient în valoare și care este adeseori ignorat în lucrări de specialitate apărute în străinătate. Aceeași idee, a continuității dintre agricultura epocii romane și agricultura medievală românească, atestînd preocupări agricole permanente în cadrul unei economii mixte perfect adaptate condițiilor create de cadrul natural și de

împrejurările istorice, este subliniat și într-un scurt, dar dens capitol al concluziilor.

Făcînd un bilanț al cunoștințelor noastre asupra tehnicii producției de cereale din Țara Românească și Moldova pînă în secolul al XVIII-lea, cartea lui V. Neamțu reprezintă un excelent instrument de lucru, loc de referință pentru viitoarele descoperiri de documente arheologice privind această problemă. Ea semnalează totodată direcțiile în care documentația noastră este încă deficitară și în care vor trebui orientate cu precădere cercetările viitoare.

Nu putem încheia fără a ne exprima speranța că o viitoare lucrare de sinteză va depăși tradiția „cercetărilor provinciale", de destulă vreme și în mod nejustificat cultivată în istoriografia românească, îmbrățișînd ca un tot unitar și firesc problemele tuturor provinciilor istorice românești. Unul dintre avantaje este vizibil chiar la prima vedere și chiar la stadiul actual al cercetărilor, deoarece documentația de care dispunem pentru Transilvania este sensibil mai veche și mai bogată.

Radu Popa

ABREVIERI MAI DES FOLOSITE ÎN REVISTĂ

ACMIT — *Anuarul Comisiunii monumentelor istorice*, Secţia pentru Transilvania, Cluj-Napoca.
ActaMN — Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AD — *Analele Dobrogei*, Constanţa.
AEM — Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien.
AISC — *Anuarul Institutului de studii clasice*, Cluj-Napoca.
AnnÉp — Année Épigraphique, Paris.
Apulum — Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ArchÉrt — Archaeologiai Értesitö, Budapesta.
ArchJug — *Archaeologia Jugoslavica*, Belgrad.
ArheologijaKiev — Arheologija Kiev, Institut Arheologii, Kiev.
ArhMold — *Arheologia Moldovei*, Iaşi — Bucureşti.
ArhSbornik — Arheologičeskij Sbornik, Gos. Ermitaž, Leningrad.
ARMSI — Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii istorice.
AUI — *Analele Universităţii Iaşi*, seria istorie.
BCMI — Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice.
BMI — Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti.
BMJV — Buletinul muzeului judeţean Vlaşca „Teohari Antonescu", Bucureşti.
BSGR — Buletinul Societăţii geografice române.
BSH — Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine.
BSNR — Buletinul Societăţii numismatice române, Bucureşti.
BSRG — Buletinul Secţiunii române de geografie, Bucureşti.
CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum.
CNA — Cronica numismatică şi arheologică, Bucureşti.
Cumidava — Cumidava, Braşov.
Dacia — Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti, I—XII, 1924—1927; N. S.: I, 1957...
DissPann — *Dissertationes Pannonicae.*
Dolg Cluj — Dolgozatok — Travaux de la Section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie, Cluj-Napoca.
Drobeta — Drobeta, Drobeta-Turnu Severin.
ED — *Ephemeris Dacoromana*, *Annuario della Scuola Romena*, Bucureşti — Roma.
ÉrdMuz — Érdely Muzeum, Cluj-Napoca.
FoliaArch — Folia Archaeologica, Budapesta.
GodišnikSofia — Godišnik na Narodnija Arheologiceski Muzej, Sofia.
Historica — Historica, Craiova.
ILS — Dessau, *Inscriptiones latinae selectae.*
IstvestijaVarna — Istvestija na Varnenskoto Arheologicesko Druzestvo, Varna.
JahrbRGZM — Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
JBLM — Jahrbuch des Bukovinischen Landes Museum, Cernăuţi.
JÖAI — Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Viena.

S C I V A, tomul 27, nr. 3, Bucureşti, iulie — septembrie 1976, p. 429—430

JRS — Journal of Roman Studies, Londra.
Klio — Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig.
Latomus — Latomus. Revue d'études latines, Bruxelles.
KSMoscova — Kratkie Soobscenija, Institut Arheologii. Moscova.
Materiale — *Materiale şi cercetări arheologice*, Bucureşti.
MDAPV — Materiali i doslidzennija z arheologii Prikarpattija i Volini, Kiev.
MEFR — Mélanges de l'école roumaine en France.
MIA — Materialy i Issledovanija po arheologii SSSR, Moscova.
MitteilungenSibiu — Mitteilungen aus dem Baron Bruckenthalischen Museum Sibiu.
MMC — Muzeul militar central, Bucureşti.
NEH — Nouvelles Études d'Historie.
OR[3] — D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, Bucureşti.
PMMB — Publicaţiile Muzeului municipiului Bucureşti, I—II, 1934—1936.
Pontica — Pontica. Muzeul de arheologie, Constanţa.
PZ — Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin.
RE — Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.
RESEE — Revue des études sud-est européennes, Bucureşti.
RevMuz — Revista muzeelor, Bucureşti.
RHSEE — Revue historique du sud-est européen, Bucureşti.
RIR — Revista istorică română, Bucureşti.
RRH — Revue roumaine d'histoire, Bucureşti.
SA — Sovetskaja Arheologija, Moscova.
Sargetia — Sargetia. Buletinul Muzeului judeţean Hunedoara, Deva.
SCIV (SCIVA) — Studii şi cercetări de istorie veche (începînd din 1974 : Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie), Bucureşti.
SCN — *Studii şi cercetări de numismatică*, Bucureşti.
SCŞCluj — Studii şi cercetări ştiinţifice, Cluj-Napoca.
SCŞIaşi — Studii şi cercetări ştiinţifice, Iaşi.
SMIM — *Studii şi materiale de istorie medie.*
StCl — Studii clasice, Bucureşti.
StMatSuceava — Studii şi materiale, Muzeul judeţean Suceava.
TIR — *Tabula Imperii Romani*, Bucureşti.
ZfA — Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
ZfE — Zeitschrift für Ethnologie, Berlin — Braunschweig.
WiadArch — Wiadomosci Archeologiczne, Varşovia.

REVISTE ŞI ANUARE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉNNES
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE — CLUJ-NAPOCA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL" — IAŞI
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉATRE, MUSIQUE, CINÉMA
STUDII CLASICE

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois an. Toute commande de l'étranger sera adressée à ILEXIM, Serviciul import-export presă, Calea Griviţei 64—66, P. O. B. 2 001, telex 011 226 Bucureşti, România, ou à ses représentants à l'étranger. En Roumanie, vous pourres vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur. Pour procurer la revue (directement ou par courrier), vous pouvez vous adresser aussi à PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, Calea Victoriei 125, sectorul 1, cod poştal 71.021.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Calea Victoriei nr. 125 — Bucureşti
tel. 50 76 80

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

P. DIACONU şi D. VÎLCEANU, **Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină**, vol. 1, 1972, 279 p., 31 lei.

N. CONSTANTINESCU, **Coconi, Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn**, 1972, 311 p., 32 lei.

C. PREDA, **Monedele geto-dacilor**, 1973, 564 p., 62 lei.

C. PREDA, H. NUBAR, **Histria. Descoperirile monetare 1914—1970**, III, 1973, 259 p., 27 lei.

GH. BICHIR, **Cultura carpică**, 1973, 412 p., 50 lei.

LIGIA BÎRZU, **Continuitatea elementului autohton în Transilvania (cimitirul 1 de la Bratei)**, 1973, 308 p., 32 lei.

I. I. RUSSU, **Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123**, 1974, 124 p., 5.75 lei.

SILVIA MARINESCU-BÎLCU, **Cultura Precucuteni pe teritoriul României**, 1974, 172 p., 32 lei.

EUGEN COMŞA, **Istoria comunităţilor culturii Boian**, 1974, 270 p., 37 lei.

D. BERCIU, **Contribution à l'étude de l'art thraco-gète**, „Bibliotheca Historica Romaniae", XVIII, 1974, 239 p., 19 lei.

SUZANA DOLINESCU-FERCHE, **Aşezări din secolele III şi VI e. n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca**, 1974, 159 p., 21,50 lei.

D. M. PIPPIDI (sub redacţia), **Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines**, Mamaia, 6—13 septembrie 1972, 1974, 6 000 p., 50 lei.

D. TUDOR, **Les ponts romains du Bas-Danube**, „Bibliotheca Historica Romaniae", 51, 1974, 176 p., 9 lei.

ELENA BUSUIOC, **Ceramica de uz comun nesmălţuită din Moldova**, 1975, 88 p., 29 lei.

PETRE I. ROMAN, **Cultura Coţofeni**, 1976, 216 p., 34 lei.

S C I V A, tomul 27, nr. 3, Bucureşti, 1976, p. 289—430

I.P.I. 1359

48 828

Lei 25